DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri

Arkeoloji ve Pirenne Tezi

Richard Hodges & David Whitehouse

İngilizceden Çeviren: Ahmet Aybars Çağlayan

AYRINTI

İ D E A

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Belçikalı tarihçi Henri Pirenne, beşinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasındaki klasik dönem Avrupa tarihini incelediği *Hazreti Muhammed ve Şarlman* adlı eserinde iki önemli sonuca ulaşmıştı: (1) Cermen akınları, ne Antik dünyanın Akdeniz'deki birliğini ne de beşinci yüzyılda varlığını sürdürdüğü haliyle Romen kültürünün gerçekten temel sayılabilecek özelliklerini yok etmişti; (2) Antik gelenekten kopuşun yegâne sebebi, İslam'ın umulmadık bir hızla ilerlemesi olmuştu.

Bu eserin üzerinden –*Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri*'nin yazıldığı tarih itibarıyla– elli yıl geçmesine rağmen, hâlâ önemini korumaktadır. Eserin cesur içeriği yer yer topa tutulmuştur ama bu eleştirilerle nadiren bir sonuç alınmıştır. Çünkü o günlere kadar [Pirenne'in tezini çürütecek] kanıtlar yetersiz kalmıştır.

İngiliz arkeologlar Richard Hodges ve David Whitehouse, *Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri* adlı eserlerinde "Pirenne Tezi" diye bilinegelen bu görüşü, Kuzey Avrupa, Akdeniz ve Batı Asya'da elde edilen arkeolojik bilgiler ışığında gözden geçirmektedirler. Yazarlar bunu yaparken, Frank Kralı Şarlman'ın devrinde rönesansını yaşayan Karolenj İmparatorluğu'nun kökenlerine dair önemli bir sorunu çözmeye çalışmanın yanı sıra, arkeolojik verilerin neredeyse şaşırtıcı potansiyeline işaret etmektedirler. Çünkü onların deyişiyle, "arkeolojinin asli niteliği 'yalan söylememesidir'... bilimsel olarak kullanıldığında, politik sistemler kadar maddi kültür hakkında da önemli içgörüler kazandırma potansiyeli vardır."

AYRINTI • İDEA
ISBN: 978-605-314-243-0
9 786053 142430

15 ₺

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

RICHARD HODGES & DAVID BRYN WHITEHOUSE

Richard Hodges (d. 1952-): Halen American University of Rome'un ["Roma Amerikan Üniversitesi"] rektörü olan bir İngiliz arkeologdur. 1995'ten 2007'ye kadar University of East Anglia [East Anglia Üniversitesi] Institute of World Archaeology'de ["Dünya Arkeolojisi Enstitüsü"] yöneticiliğin yanı sıra öğretim üyeliği, 2007'den 2012'ye kadar da Philadelphia'daki University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology ["Pennsylvania Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi"] yöneticiliği yapmıştır. Yayınlanmış eserleri esasen Avrupa ortaçağının erken dönemindeki ticareti ve ekonomisiyle ilgilidir. Daha eski eserleri arasında *Light in the Dark Ages: The Rise and Fall of San Vincenzo Al Volturno* (1997) *Dark Age Economics* (1982) ve *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe* (1983) [Türkçesi: *Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri*, Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, Ayrıntı Yayınları, 2017] bulunmaktadır.

Dark Age Economics ["Karanlık Çağ Ekonomisi"] (1982) adlı güçlü eserinde, Kuzey Denizi'ni çevreleyen ve *emporium*'lar denilen ticaret merkezleri ağı hakkında kapsamlı arkeolojik kanıtlardan söz etmektedir. Bu *emporium*'lar yedinciyle dokuzuncu yüzyıl arasında doğup serpilmişler; bir rıhtım ve birkaç depodan ibaret basit yerleşmelerden Dorestad ve Quentovic'te bulunanlar gibi ızgara planlı sokakları olan ve kalıcı nüfusların barındığı karmaşık yerleşmelere kadar çeşitlilik gösteriyorlardı. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında artan Viking faaliyetlerinden sonra *emporium*'ların neredeyse tamamı ya daha iyi korunan yerleşmelere massedilmiş ya da terk edilmişlerdi. Bu hipotezini sonradan *Mohammed Charlemagne and the Origins of Europe* (1983), *The Anglo-Saxon Achievement* (1989) ve *Towns and Trade in the Age of Charlemagne* (2000) gibi daha yakın tarihli eserlerinde geliştirip ziyadeleştirmiştir.

Birleşik Krallık'taki Sheffield Üniversitesi, İtalya'daki Siena Üniversitesi ve Danimarka'daki Kopenhag Üniversiteleri'nde arkeoloji dersleri vermiştir. 1988'den 1995'e kadar British School at Rome'da yönetici vazifesi görmüştür. 1996'daysa Prince of Wales' Institute of Architecture ["Galler Prensi Mimarlık Enstitüsü"] başkanlığına getirilmiştir. Hodges, İtalya'daki San Vincenzo al Volturno ve Arnavutluk'taki Butrinto [veya Buthrotum] sitlerinde kazılar yapmıştır.

David Bryn Whitehouse (d. 1941-ö. 2013): ABD'nin New York Eyaleti'nde yer alan Corning şehrinde 1951'de kurulan Corning Museum of Glass ["Corning Cam Müzesi"] adlı müzenin kıdemli araştırmacılarından olan bir İngiliz arkeologdu. 1974'ten 1984'e kadar da British School at Rome'un yöneticisiydi.

Arkeoloji doktorasını Cambridge Üniversitesi'nde yapan Whitehouse, 1963'ten 1965'e kadar British School at Rome'da araştırmacı, 1966'dan 1973'e kadar da Oxford Üniversitesi Yakındoğu Arkeolojisi bölümünde Wainwright bursiyeri olarak çalışmıştı. Bu görevi süresince Basra Körfezi'deki Siraf'ta yapılan kazıları yönetmişti. Siraf'ta kazılar sırasında ortaya çıkarttığı buluntuların çoğu bugün British Museum'da sergilenmektedir.

British School at Rome yöneticiliğinden önce on yıl boyunca Londra'da bulunan British Institute of Afghan Studies'in ["İngiliz Afgan Araştırmaları Enstitüsü", bugünkü adı the Society of South Asian Studies, "Güney Asya Araştırmaları Derneği"] yöneticiliğini yapmıştı. 1984'te Baş Küratör olarak Corning Glass Museum personeli arasına katılmıştı. 1999'da çeşitli unvanlarla çalıştığı müzenin Murahhas Azalığına getirilmiş, 2011'de bu makamı kendi isteğiyle bırakarak müzedeki görevine Kıdemli Araştırmacı unvanıyla devam etmişti.

Whitehouse, 1973'te 1707'de kurulan Society of Antiquaries of London ["Londra İlkçağ Derneği"] üyeliğine kabul edilmişti. Ayrıca Royal Geographical Society ["Kraliyet Coğrafya Derneği"] üyesiydi. Geride 500'den fazla ya bizzat kaleme aldığı ya da derlediği yazılı eser bırakmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ayrıntı: *1146*
İdeaAyrıntı Dizisi: *35*

Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri
Arkeoloji ve Pirenne Tezi
Richard Hodges & David Whitehouse

Kitabın Orijinal Adı
Mohammed, Charlemagne & The Origins of Europe
Archaeology and the Pirenne thesis

İngilizceden Çeviren
Ahmet Aybars Çağlayan

Yayıma Hazırlayan
Y. Emre Ceren

Son Okuma
Ahmet Batmaz

© 1983 by Richard Hodges & David Whitehouse

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Tasarımı
Gökçe Alper

Dizgi
Kâni Kumanovalı

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2
Topkapı/İstanbul Tel.: (0212) 612 31 85 – 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: *Şubat 2018*
Baskı Adedi: *2000*

ISBN 978-605-314-243-0
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San ve Tic. A. Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www. ayrintiyayinlari. com. tr & info@ayrintiyayinlari. com. tr

twitter. com/ayrintiyayinevi facebook. com/ayrintiyayinevi instagram. com/ayrintiyayinlari

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri

Arkeoloji ve Pirenne Tezi

Richard Hodges & David Whitehouse

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İDEAAYRINTI DİZİSİ

KURTULUŞ TEOLOJİSİ
Ed. Christopher Rowland

İSLAM'IN GELECEĞİ
Wilfred S. Blunt

İSLAM'IN İKİNCİ MESAJI
Mahmut Muhammed Taha

~~TANRISIZ~~ AHLAK?
Walter Sinnott-Armstrong

DÜŞMANIN TARİHİ
Gil Anidjar

İSLAM'DA 50 ÖNEMLİ İSİM
Roy Jackson

ESRÂRNÂME
Ferîdüddîn Attâr

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ
1. Cilt

SÜRYANİLER
Mutay Öztemiz

KIZILBAŞLAR/ALEVİLER
Krisztina Kehl-Bodrogi

İBNİ HALDUN
Tarih Biliminin Doğuşu
Yves Lacoste

İBNİ ARABİ VE DERRİDA
Tasavvuf ve Yapısöküm
Ian Almond

CENNETİN ELEŞTİRİSİ
Roland Boer

MÜSLÜMAN KÜLTÜRÜ
V. V. Barthold

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ
2. Cilt

HIRİSTİYANLIKTAKİ ATEİZM
Exodus'un ve Krallığın Dini
Ernst Bloch

KOMÜNİSTLERDEN İSLAMCILARA
Bir 20. Yüzyıl Tarihi: Endonezya
Adrian Vickers

OXFORD İSLÂM SÖZLÜĞÜ
Baş Editör: John L. Esposito

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ
3. Cilt

İLÂHÎNÂME
Ferîdüddîn Attâr

MÜSLÜMAN SİTE
Louis Gardet

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ
4. Cilt

ROMANTİK ORTADOĞU
Metinlerarası Bir Deneme
Hayri K. Yetik

ÂDEM İLE HAVVA HER YERDE
Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'te İlk İnsan
Mineke Schipper

İSLAM TEOLOJİSİNE GİRİŞ
Louis Gardet & Georges Anawati

İYİNİN EGEMENLİĞİ
Iris Murdoch

ARKAİK ORTADOĞU
Güncellenen Metinlerin Kurgusökümü
Hayri K. Yetik

İHVÂN-I SAFÂ RİSÂLELERİ
5. Cilt

FİDEL VE DİN
Frei Betto

MESİH GARABETİ
Slavoj Žižek – John Milbank

DİN FELSEFESİ
Klasik ve Güncel Meseleler
Der.: Paul Copan & Chad Meister

TEOLOJİDEKİ SOSYOLOJİ
Düşünümsellik ve İnanç
Kieran Flanagan

İSLAM VE SOSYALİZM
S. Müşir Hüseyin Kidvai

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Muhammed, Şarlman ve Avrupa'nın Kökenleri

Arkeoloji ve Pirenne Tezi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Çevirmenin Notları 10

Önsöz 11

1 Muhammed, Şarlman ve Pirenne 15

2 Batı İmparatorluğunun Gerileyişi 33

3 Doğu Akdeniz, 500-850 67

4 Kuzey Denizi'nde Zanaat ve Ticaret, 500-800 90

5 Şarlman ve Viking Bağlantısı 114

6 Abbasi Halifeliği 134

7 Bir Devrin Sonu 168

8 Dört Hipotez 179

Dizin 187

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Klavs Randsborg'a

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çevirmenin Notları

Köşeli Parantezler: Okurun dikkatini dağıtmamak amacıyla mümkün olduğunca ilave dipnotlardan kaçınılmıştır. Bunların yerine köşeli parantez kullanılarak metnin içinde açıklama yapılmıştır. Bir başka deyişle bunları yazarların kullandığı "()" veya "{}" işaretlerinden ayırmak için "[]" işaretleri kullanılmıştır.

Alıntılar/Kaynakça: Alıntılar (aksi belirtilmedikçe) elinizdeki metnin İngilizcesi esas alınarak Türkçeleştirilmiştir. Dolayısıyla alıntı yapılan eserin –yayımlanmışsa– Türkçesiyle uyuşmayabilir. Alıntı yapılan veya yararlanılan eserlerin –yayımlanmışsa– Türkçesine de yer verilmiştir. Ancak bu çevirilerin bulunabilirliği veya kalitesi garanti edilemez. Ayrıca orijinalinde belirtilen sayfa numaralarıyla Türkçesindeki sayfa numaraları birbirini tutmayabilir.

Özel Adlar: Özel adların Türkçe literatürdeki karşılıkları için esas itibarıyla *AnaBritannica* Ansiklopedisi ve *İslâm Ansiklopedisi*'nden yararlanılmıştır.

Kısaltmalar: Bu konuda mutabık kalınan tek bir kural yoktur. Bu eserde, adı geçen eser için "a.g.e.", doğum tarihi için "d.", ölüm tarihi için "ö", yaklaşık bir tarih için "y.", çevirmen notu için "ç.n.", çevirmen için "Çev.", derleyen için "Der.", Hicri için "H.", Miladi için "M." kısaltmaları kullanılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Önsöz

Artık ortaçağ tarihinin esaslı meseleleriyle uğraşmak revaçta değildir ve çoğu tarihçi, ormanı bir bütün olarak ele almak yerine, ağaçların ayrıntılı tarifini yapmakla meşguldür. Genel ya da "popüler" tarih anlatıları haddinden fazla sıkıcıdır. İlham da vermezler. Ferdinand Lot'un deyişiyle, hem Lot'un kendisinin veya Henri Pirenne'in tarihi basite indirgeyen anlatılarına, hem de onların en parlak öğrencileri Braudel, Bloch ve Duby'nin genel tarihlerine kıyasla çok yol aldık. Yüzyılın başlarında asli öneme haiz birçok belge henüz yalnızca titizlikle hazırlanan yayınlarda yer alıyordu. Bu bile eski anlatıların yeniden değerlendirilmesini teşvik etmişti. Günümüzdeyse aynı ölçüde önemli ama bu sefer oluk oluk fışkıran bir başka bilgi pınarı kullanılabilir hale gelmekte ve tarihçileri yepyeni heyecan verici bir bakış açısı değişikliği ihtimaliyle yüz yüze getirmektedir.

Yeni verilerin kaynağı elyazmaları değil arkeolojik araştırmalardır. Ortaçağ tarihçileri yüzyılı aşkın bir süredir arkeolojiden yararlanmalarına karşın, maddi kültürü ince eleyip sık dokuyanlarla yazılı anlatım arasında diyalog kurmak yerine, arkeolojiyi sırf belgelerden çıkarılan sonuçları açıklığa kavuşturmakta kullanma eğilimi göstermişlerdir.

Ancak zaman değişmektedir. MS 500'le 1000 yılları arasındaki dönemin arkeolojisi Akdeniz (vaktiyle prehistorik ve klasik dönem araştırmaların neredeyse tekeline aldığı çoğu bölgesinde) ve İslam dünyasında dev adımlarla ilerlemektedir. Kuzey Avrupa'daki gibi, artık buralarda da yürütülen alan araştırmaları, titiz kazılar ve geliştirilmiş tarihlendirme yöntemleri sadece daha bol değil, eskiye kıyasla çok daha yüksek kalitede bilgi sağlamaya başlamıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

1960'larda Birleşik Devletler'de ayak tutulan bu "Yeni Arkeoloji", arkeoloğa antropolojik modellerin geçmişin araştırılması sırasındaki değerini öğretmiştir. Yeni veri ve modeller bizi yazılı kaynaklara kesinkes yeni bir bakış açısıyla yaklaşıp "ortaçağın şekillenişini" tekrar ele almaya zorlamaktadır.

Bu kısa kitap, işte bu noktaya bir parmak basma girişimidir. Pirenne'in beşinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasındaki klasik dönem Avrupa tarihini incelediği *Mahomet et Charlemagne* [*Hazreti Muhammed ve Şarlman]* adlı eseri, üzerinden elli yıl geçmesine rağmen, hâlâ önemini korumaktadır.[1] Eserin cesur içeriği yer yer topa tutulmuştur ama bu eleştirilerle nadiren bir sonuç alınmıştır. Çünkü bugüne kadar [tezini çürütecek] kanıtlar yetersiz kalmıştır. İzleyen sayfalarda "Pirenne tezini" Kuzey Avrupa, Akdeniz ve Batı Asya'da elde edilen arkeolojik bilgiler ışığında gözden geçireceğiz. İki hedefimiz vardır: Karolenj İmparatorluğu'nun kökenlerine dair önemli sorunu çözmeye çalışmak ve arkeolojik verilerin neredeyse şaşırtıcı potansiyeline işaret etmek.

Sonuç olarak bu kitap, önemli bir dizi soruya yeniden ilgi uyandırma ve bir dizi yeni veriye dikkat çekme girişimidir. Yeni kanıtlar, önünde sonunda mevcut tereddütlerimizin çoğunu giderecektir. Ayrıca hiçbir şekilde ortaya koyduğumuz açıklamalar değişmez diyemeyiz. Böyle bir yanılsama içinde değiliz. Hatta okuru sırf klasik dönem ve ortaçağ, Doğu ve Batı, tarih ve arkeoloji arasındaki geleneksel sınırları görmezden gelmeye ikna etmeyi başarsak bile ne âlâ. Pirenne'in biyografisini kaleme alanın kelimeleriyle, "onun anlatısındaki o ebedi coşkuyu" yeniden yakalamak istiyoruz.

Bu kitap, Richard Hodges'ın 1980 yılında Leverhulme Avrupa Araştırma Bursu'yla British School at Rome'da* bulunduğu dönemde yaptığımız sohbetlerimizden ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, sonuçlarını burada ele aldığımız konulara kattığımız, yakın geçmişteki ve halihazırdaki kazılardan da çok şey kazandığımız anlaşılacaktır. Richard Hodges, San Vincenzo projesinde yer alan meslektaşlarına ve özellikle Amanda Claridge, Peter Hayes, John Mitchell ve Chris Wickham'a, Pirenne'nin tezinin temelindeki birçok soruyu tartıştıkları için teşekkür eder. Bunların yanı sıra sağladıkları bilgiler, rehberlikleri ve değerli sohbetleri dolayısıyla Kirsten

1. Bkz. Peter Brown, "*Mohammed and Charlemagne* by Henri Pirenne", *Dædalus*, 103, 1974, 25-33.

* Roma'da kurulu bir İngiliz araştırma enstitüsüdür. (ç.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bendixen, Philip Gierson, Henry Hurst ve Michael Metcalf'a, ayrıca 1981-82 yılları boyunca Århus, Amsterdam, Bergen, Kopenhag, Durham, Lund, Oslo, Oxford ve Sheffield'deki seminerlerin çoğu katılımcılarına da minnettardır. En büyük gönül borcu ilham verici dostluğu ve tartışmadaki birçok karanlık noktayı aydınlattığı için Klavs Randsborg'adır.

David Whitehouse, British Institute of Persian Studies'e ["İngiliz İran Araştırmaları Enstitüsü"], British School at Rome'a, Society for Libyan Studies'e ["Libya Araştırmaları Cemiyeti"], İran, İtalya ve Libya'da çalışma fırsatı verdikleri için teşekkür etmektedir. İzleyen bölümler İran'da Siraf; İtalya'da Anguillara Sabazia, Farfa (Charles McClendon'la birlikte yönetilmiştir) ve Schola Praeconum; Libya'da Ecdebiye kazılarından elde edilen bilgileri içermektedir. Bu projelerle ilgili herkese en içten dileklerini sunar.

Ayrıca metni temize çeken Debbie Hodges'a, çizimler için Jacqueline A. Nowakowski'ye ve fotoğraflar için Roma'daki Academia Belgica'ya (Resim 1), Graeme Barker'a (Resimler 45, 68), George Bass'e (Resim 21), Kirsten Bendixen'e (Resimler 45, 68), British Museum'a (Resimler 25, 38), Joseph Cloutman'a ve Siraf Keşif Heyeti'ne (Resimler 56, 60), W. A. van Es ve Pim Verwers'in nezaketleri dolayısıyla Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek'e (R.O.B.) ["Hollanda Ulusal Arkeolojik Miras Servisi"] (Resimler 29, 37, 42, 63, 64), Prof. Dieter Eckstein'a (Resim 3), Clive Foss'a (Resim 20), Henry Hurst'e (Resimler 2, 8), Institute of Archaeology, University of London'a ["Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü"] (Resim 62), A. H. S. Megaw, Richard Anderson ve Dumbarton Oaks'a (Resim 22), Demetrios Michaelides'e (Resim 26), John Mitchell'e (Resim 70), Paolo Peduto'ya (Resim 12), Mainz'daki Römisch Germanisches Zentralmuseum'a ["Romen-Cermen Merkez Müzesi"] (Resim 32), Schleswig'deki Landesmuseum für Vor-Frühgeschichte'e ["Ulusal Prehistorik Devirler Müzesi"] ait 43 numaralı resmi sağlayan Kurt Schietzel'e, Giles Sholl ve Siraf Keşif Heyeti'ne (Resimler 50, 57, 58, 59), Stockholm'deki Statens Historiska Museum'a ["Devlet Tarih Müzesi"] (Resimler 46, 47, 49); Bryan Ward-Perkins'e (Resimler 5, 9, 67) teşekkür eder.

Sheffield ve Roma — R. H., D. W.
Mayıs 1983

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1
Muhammed, Şarlman ve Pirenne

Bütün büyük adamlar gibi, büyük tarihçiler de etki bırakırlar. Bu bir ölçüde, söz konusu büyük tarihçilerin yazdıkları tarihin bir parçası olmalarından kaynaklanır. Nitekim Herodotos, Bede, Gibbon* ve Carlyle'ın** kendilerinin de tıpkı eserleri kadar incelenmeleri işte bu yüzdendir. Henüz çok az sayıda yirminci yüzyıl tarihçisi böyle kalburüstü payeleri hak edebilmiştir. Gerçi başı çekenin adını vermemiz gerekse, hiç şüphesiz hemen Henri Pirenne akla gelecektir. Pirenne bir dönem "tarihin krallığında ancak birkaç dengi bulunan ve hiçbiri ondan daha büyük olmayan bir hükümdar"[1] diye adlandırılmış, Avrupa, ortaçağ tarihi araştırmalarına muazzam etkilerde bulunmuş ve bu alandaki en hararetli tartışmalardan birine yol açmıştır.

Pirenne 1862 yılında, Hollanda'dan bağımsızlığını yeni elde etmiş Belçika devletinin bir ferdi olarak dünyaya gelmiştir. Dönemin en ünlü yurttaşları arasında yerini almış ve 1935 yılında artık ulusal bir figürken vefat etmiştir. Pirenne öncelikle bir Belçika tarihçisidir. O ülkenin okul çağındaki birçok çocuğunun da iyi bildiği üzere, *Histoire de Belgique* ["Belçika Tarihi"] adlı devasa eseri, güçlü vatanseverliğinin anlamlı bir ifadesidir. Pirenne, aynı zamanda I. Dünya Savaşı sırasında Alman işgalcilere karşı meydan okuyan ve bu nedenle toplama kampına kapatılan bir kahramandır. (Esareti dünya kamuoyunu o kadar etkilemiştir ki, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı ve Papa, onun namına araya girmiş ancak Kayser'le görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.)

* Edward Gibbon. (ç.n.)

** Thomas Carlyle. (ç.n.)

1. Bryce Lyon, *Henri Pirenne-a biographical and intellectual study*, Ghent 1974, 414.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Esaret altında geçmekle birlikte, dikenli tellerin ardındaki mantığa aykırı gelecek ölçüde kozmopolit yaşamı Pirenne'i Belçika tarihine özgü sorunların ötesine bakmaya, Roma sonrası Avrupa tarihi ve ekonomisiyle ilgili daha önceki düşüncelerini geliştirmeye zorlamıştı. 1918'de serbest bırakıldığında da bu daha kapsamlı konulara yoğunlaşmış, bugün topluca "Pirenne tezi" diye bilinen bir dizi makale ve kitap yayınlamıştı. Bunlar belirgin bir şekilde on dokuzuncu yüzyılın öyküsel tarih geleneğinden ayrılıp ekonomi tarihine odaklanan ilk girişimlerdendir. Pirenne'e tarih yazıcılığının ölümsüzleri arasında yer alma hakkını kazandıran da bu çalışmalarıdır.[2]

Resim 1. Henri Pirenne'in anısına basılan madalyon. (Roma'daki Academia Belgica Direktörü'nün müsaadesiyle)

Pirenne hapisteyken klasik dünyanın çöküşü ve ortaçağın doğuşu üzerinde durmuştu. Bu sürece dair ilk açıklamasını 1922'de "Mahomet et Charlemagne" [Muhammed ve Şarlman] adıyla bir Belçika

2. A.g.e. Ayrıca bkz. S. Reynolds, *An introduction to the History of English Medieval Towns*, Oxford 1977, 17.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

dergisinde yayınlanan kısa bir makalesinde öne sermiş; konuyu 1923'de Brüksel'de, 1928'deyse Oslo'da toplanan Uluslararası Tarih Kongresi'nde yaptığı konuşmalarla geliştirmişti. Bu yeni fikirler ayrıca *Les villes du moyen âge* (1925) [*Ortaçağ Kentleri*] adlı –Princeton Üniversitesi'nde verdiği derslerden türeyen ve dünyanın İngilizce bilen kesimlerini hâlâ derinden etkilemeye devam eden– kitabın ilk bölümlerinin hayati bir parçasını meydana getirmişti. 1930'larda tezini birçok açıdan değiştirip destekleyerek, *Hazreti Muhammed ve Şarlman* adlı önemli kitabının taslağını kaleme almıştı.[3]

Kitabın ilk taslağı 4 Mayıs 1935'te tamamlanmıştı. Pirenne bunu hiçbir zaman gözden geçirmemişti. Şüphesiz bunu yapardı yapmasına ama aynı ayın ilerleyen günlerinde vefat etmişti. Elyazmalarını oğlu Kont Jacques Pirenne dikkatle düzeltmiş ve babasının öğrencisi Ferdinand Vercauteren'in yardımıyla basılıncaya kadar da elinden düşürmemişti. Gerçi kitap kesinlikle tarihsel modelinin parlak bir ifadesi değildir. Ancak [bu haliyle bile] Pirenne'in görüşlerinin dikkati çekecek ölçüde açık seçik bir yazılı anlatımı olduğu söz götürmez.

Tez ortaçağ tarihiyle ilgili entelektüel bir durgunluğun yaşandığı şartlarda bina edilmiştir. Rönesans'tan beri tarihçiler, Karanlık Çağ'ın "Gotik" umutsuzluğu üzerinde durmuşlar ve Atilla liderliğindeki Hunların beşinci yüzyılın başlarında zengin Roma uygarlığına indirdikleri felaket getiren darbeye odaklanmışlardır. Elbette bu Gibbon'ın yazdığı hayranlık uyandıran tarihin de odak noktasıydı ve on dokuzuncu yüzyıl tarihçilerince ince elenip sık dokunan bir konu halini almıştı. Neticede antik dünya tarihçileri araştırmalarını beşinci yüzyılla sonlandırdılar. Ortaçağ uzmanı meslektaşlarıysa çalışmalarını Batı Avrupa'nın o yıllardan itibaren uğradığı Cermen [veya Germen] baskınlarıyla başlattılar ve bu bölünme bir yere kadar hâlâ varlığını sürdürmektedir. "Romanologlar" Batı İmparatorluğu'nun Cermenlerce işgaline karanlık çağın başlangıcı gözüyle bakarken, ortaçağ araştırmacıları gerileyen ve ortaya yeni bir şey koyamayan devin çöküp yeni ve kuvvetli politik varlıkların meydana gelişlerine kafa yormanın –şükür ki, belki– cezbesine kapılmışlardı. Henri Pirenne geçmişe dair bu yerleşik görüşlerden uzak durup, antikle ortaçağ dünyası arasındaki etkileşimleri dikkate alan ilk tarihçiydi.

3. Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, 2000; *Hazreti Muhammed ve Şarlman*, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, 2012.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Hazreti Muhammed ve Şarlman iki kısma ayrılmıştır: İlk kısma "İslamiyet öncesinde Batı Avrupa", ikincisineyse "İslamiyet ve Karolenjler" başlığı atılmıştır. İlk kısımda dördüncü yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar [akın eden] göçmen kabilelerin koruyabildikleri politik kurumları muhafaza ettikleri, dolayısıyla klasik uygarlığı kasten yıkmadıkları ileri sürülmektedir. İkincisinde tezi destekleyici kanıtlar ortaya dökülmekte, özellikle Akdeniz havzasındaki ticari ilişkilerin devam ettiği savı açığa vurulmaktadır. 3. Bölüm'de Cermen işgalcilerin –aynı şeyi yapmaya çalışan kilise tarafından da desteklenen bir hedefle– klasik kültürün her çeşidini korumaya yönelik kararlı bir çaba gösterdikleri işlenmektedir. Kitabın ikinci kısmında yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz ve İspanya'da gerçekleşen İslam fetihlerinin etkileri incelenmektedir, Müslümanların denizyolları üzerindeki "Romen"* egemenliğini fiilen yıktıkları ve bunun sonucunda Byzantion'dan yönetilen Doğu İmparatorluğu'yla Batı İmparatorluğu'nun kalıntılarını birbirinden ayırabildikleri hükmüne varılmaktadır. Kitabın ana teması, Akdeniz'deki bu dramatik değişikliklerin Kuzeybatı Avrupa'daki Merovenj krallarını tecrit edip, ekonomik açıdan Akdeniz'den uzakta bulunan Karolenjler'in gitgide yükselmelerine yol açmasıdır. Benzer şekilde, İtalya'nın tecridi Papa'yı sekizinci yüzyılın ilerleyen yıllarında yükseklerde dolaşan Karolenj hanedanıyla ittifaka zorlamış ve bu ilişki Şarlman'ın [Charlemagne] 800 yılının Noel'inde Roma'da İmparator olarak taç giymesini getirmiştir. Kısacası kitap bu gelişmelerin Batı kültürü ve ekonomisi üzerindeki genel etkilerini ele almaktadır. En ünlü pasajda şu sonuca varılmaktadır:

> Tüm bu anlatılardan sonra Hz. Muhammed olmaksızın Şarlman'ın varlığının bile düşünülemeyeceğini söylemek çok doğru olacaktır. 7. yüzyılda Antik Roma İmparatorluğu fiilen bir doğu İmparatorluğu haline dönüşmüştü. Charles'ınki ise bir batı imparatorluğuydu... Karolenj İmparatorluğu daha doğru bir ifadeyle Şarlman'ın ülkesi ortaçağın temel dinamiğiydi.**

* Romen: Eski Roma halkından olan kimse; Roma'ya ait, Roma ile ilgili (TDK). Bu ad Rumen (Romanyalı) veya Roman (Çingene) adlarıyla karıştırılmamalıdır. (ç.n.)

** Henri Pirenne, *Hazreti Muhammed ve Şarlman*, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, 2012, 307-308. Bu pasajın daha doğru bir çevirisi şöyledir: "Bundan ötürü Muhammed olmasaydı Şarlman'ın hayal dahi edilemeyeceğini söylemek kesinlikle doğrudur. Yedinci yüzyılda antik Roma İmparatorluğu fiilen bir Doğu İmparatorluğu halini almıştı; [I.] Charles'ın İmparatorluğu ise bir Batı İmparatorluğu'ydu... Karolenj İmparatorluğu veya daha doğrusu Şarlman'ın İmparatorluğu, ortaçağın çatılmasıydı". (ç.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Dolayısıyla, Pirenne klasik dünyanın ecel vaktinin yedinci yüzyıla kadar ertelendiği düşüncesini ortaya atmıştır. Bununla birlikte, aynı yüzyıl içinde gerçekleşen İslami yayılmanın önemine de parmak basmıştır. Kırılma noktasının iki hasım uygarlığın Akdeniz'de kısa bir dönem için karşı karşıya geldikleri yaklaşık 645 sonrasında yattığını savunmaktaydı. Bu yolla tecrit olan Batı'daki kent yaşamının çöktüğünü ve politik gücün toprak sahipliğinde yoğunlaştığını ileri sürmekteydi. Ticaretle uğraşan orta sınıf kaybolmuş ve erk Kilise'nin elinde toplanmıştı. Sonuçta bu durumu kesin bir şekilde değiştiren, ayaklarını durağan kapalı bir ekonomiyle baş gösteren değişken bir ekonomi arasındaki uçurumun her iki tarafına basan Şarlman'dı.

Tarihçiler esas itibarıyla ayrıntılara girmeyen genelleyici içeriklere ihtiyatla, belki de fazla ihtiyatla yaklaşırlar. Buna rağmen, Pirenne'in tezi ilgi uyandırıyordu çünkü savını geliştirmek için bir ömür çürütmüştü. Dâhiyane genellemeleri, hem tarihçi hem de nümismatların şimşeklerini üstüne çekmiş, ciltler dolusu eleştirel yorum yapılmıştı.[4] Ne var ki ilerleyen sayfalarda görüleceği gibi, şimdiye kadar arkeologlar bu tartışmalar sırasında sadece küçük bir rol oynadılar.

Başlangıçta tartışma Pirenne'in yazılı kaynakları yorumlayışı üzerinde yoğunlaşmıştı. Bazı noktaları aşırı ölçüde vurgulaması, bazı noktaları da önemsememesi eleştirilmişti. Örneğin, Müslümanlar hakikaten Akdeniz'deki ticaret üzerinde o kadar belirleyici bir etki bırakmışlar mıydı? Robert S. Lopez'in açığa çıkardığı gibi, "dört kayboluş", yani papirüsün, lüks şark tekstilinin, baharatın ve altın sikkenin ortadan kalkışı "ne Arap ilerleyişiyle aynı çağda gerçekleşmiş ne de her biri aynı çağda kayıplara karışmıştı".[5] Yoksa Galya'nın üçüncü ya da dördüncü yüzyıl kadar erken bir zamandan itibaren –Pirenne'e göre– değişimin meydana gelişinden iki yüz yıl önce gitgide yalıtıldığını saptayamıyor muyuz? Bununla birlikte, neredeyse tartışmada payı bulunan herkes yazılı kaynakların yetersizliğini kabul etmektedir. Hatta aynı yetersiz veriler pekâlâ birbirinin tam aksi bakış açılarını desteklemek için kullanılabilmektedir. Örneğin, ortaya dökülen ticaretle ilgili kritik bilgiler büyük ölçüde bir avuç azizin yaşamı, çeşitli mektuplar, az sayıda yasama belgesi ve

4. Bkz. Lyon, a.g.e. 431 vd. 461-467.
5. Robert S. Lopez, "Mohammed and Charlemagne: a revision", *Speculum* 18, 1943, 14-38.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

berattan elde edilmiştir. Tek bir örneği ele alırsak, 2. Bölüm'de tekrar tekrar, Tours'lu Aziz Gregorius'un [Grégoire de Tours], yedinci yüzyılın ekonomik ve sosyal koşullarını işleyen, *Historia Francorum* ["Frankların Tarihi"] adlı eserine başvurulmaktadır. Ancak Tours'lu Gregorius ne kadar güvenilirdir? Avrupa'nın her yerindeki yakın geçmişin olaylarına ne kadar vâkıftı acaba? Frank ekonomisinin durumunu takdir edecek bir konumda mıydı? Açıkçası baki kalan tanıtlar gereken cevapları sağlamakta yetersizdir. Sonuç itibarıyla dört elle nümismatik kanıtlara yapışılmıştır.

Pirenne'in kendisi de bir ölçüde erken ortaçağ dönemi sikkelerinden yararlanmış ve sık sık üstü kapalı bir şekilde nümismat arkadaşı Maurice Prou'nun yayınladığı Merovenj sikkelerine dair araştırmalardan bahsetmiştir. Kısa bir süre sonra öğrencisi Vercauteren ve bir diğer nümismat Gentilhomme, Merovenj ve Karolenj sikke gömüleriyle ilgili ayrıntılı analizleriyle tartışmaya katkıda bulunmuşlardı. Bu analizler sikkelerin Merovenj krallığının yanı sıra yerini alan İmparatorluğun sınırları içinde hem de yaygın bir şekilde tedavülde olduğunu akla getiriyordu. Archibald Lewis bu konunun ayrıntılarına girmiş ve sikke gömüleri son yıllarda yeniden değerlendirilmiştir. İddialara göre bunlar Kuzeybatı Avrupa'nın sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda refah içinde yüzdüğünün ispatıdırlar.[6] Ancak bütün bu belge ve sikkelere dayalı araştırmaların belki de en özgünü, kaynakların bütün bir yelpazesini Pirenne tezini elden geçirmek ve yeni yönlere taşımak için kullanan Sture Bolin ve Maurice Lombard'ınkilerdi.

Bolin, 1930'larda ibraz ettiği bir tezde İskandinav sikkelerini incelemiştir. Ne yazık ki bu çalışması hiçbir zaman basılmamış ve yirmi yıl sonra "Mohammed, Charlemagne and Ruric" başlığı altında ancak kısa bir İngilizce uyarlaması yayınlanmıştır.[7] Bolin, Vikinglerin İskandinavya ve Rusya'da toprak altına gömdükleri büyük miktarlardaki sikkeyi değerlendiren ilk araştırmacıdır. Bolin makalesinde "Karolenj döneminden kalan gömülerinin tet-

6. Bu savlar Philip Grierson tarafından "Commerce in the Dark Ages: a critique of the evidence", *Transactions of the Royal Historical Society* (5th series) 9, 1959, 123-140 adlı makalede parlak bir şekilde incelenmiştir; ayrıca bkz. Karl F. Morrison, "Numismatics and Carolignan trade: a critique of the evidence", *Speculum* 38, 1963, 61-73 ve D. M. Metcalf, "The prosperity of north-western Europe in the eighth and ninth centuries", *Economic History Review 20*, 1967, 344-357.

7. Sture Bolin, "Mohammed, Charlemagne and Ruric", *Scandinavian Economic History Review* 1, 1952.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kiki Frank ve Arap dünyaları arasında ne kadar sıkı bağlantıların bulunduğunu epeyi açıkça gözler önüne sermektedir..." diye ileri sürmüştür.[8] Başka bir deyişle Bolin, "Pirenne'in Muhammed yoksa Şarlman da yok paradoksunu tekrarlamanın mümkün olduğunu ama başkalıkla, ille de onun görüşleriyle uyuşmadan" göstermeye koyulmuştur. Frank sikkesi *denier*'in tasarım, ağırlık ve bir ölçüde de değer bakımından çağdaşı gümüş İslam sikkelerince belirlendiğini ortaya çıkarmaya çalışmış ve Şarlman'ın sikke reformlarının bir İslami modele dayanarak yapıldığını ima eden bir grafikle de aralarındaki bu yakın bağlantıyı açıklığa kavuşturmuştur. Üstelik Karolenj döneminde ticaretin hem İslam dünyasında hem de Kuzey Denizi çevresinde geliştiğine dair belirgin kanıtlara dikkat çekmiştir. Bolin bir anlamda ilgi odağını Avrupa'nın göbeğinden, *Hazreti Muhammed ve Şarlman*'ın en azından bir bölümünün yeniden yorumlanmasını gerektiren, bolca nümismatik ve arkeolojik kanıtın bulunduğu çevreye yöneltmeye çabalıyordu.

Lombard'ın teziyse, varlığına dair eldeki az sayıda kanıta rağmen, Karanlık Çağ boyunca altının Batı'da sürekli tedavülde olduğu gibi bir inanç üzerine bina edilmiştir. Yedinci yüzyılın başında üç para bölgesi bulunduğuna parmak basmıştır. Bunlardan ilki, nihayetinde altın rezervlerinin erimesiyle karşı karşıya kalan [dış] ticaret dengesi açık veren Batı'ydı. İkincisi arzının arkası kesilen ancak hâlâ çok miktarda altının istiflendiği –örneğin, Mısır ve Suriye kiliselerinde– Doğu Akdeniz'di. Üçüncüsü Byzantion'un ötesindeydi çünkü Sasani İmparatorluğu, Doğu Roma İmparatorluğu'yla arasındaki ekonomik ve politik ilişkiler sayesinde büyük miktarlarda altın kazanmış, ancak bunu tedavüle sokmamış, yerine başlıca değişim aracı olarak gümüşü tercih etmişti. Lombard'ın iddiasının bu bölümü esas itibarıyla Pirenne tezinin ayrıntılandırılmasıydı ama bunun ardından Arapların ellerine Bizans ve Sasani imparatorluklarında ilerledikçe büyük miktarlarda altının geçtiğini öne sürmüştü. Örneğin, Doğu Akdeniz'in büyük kiliselerinin yanı sıra en önemli altın yataklarının bulunduğu Nübye ve Batı Afrika'ya çıkan kârlı ticaret yollarının denetim altına alınması ihtimali de vardı. Lombard, Batı'nın kereste, kürk, mineraller gibi hammaddelerle köleler karşılığında bu altının bir kısmını kendine çektiğini; Rusya'nın Avrupa'ya uzanan topraklarında sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren rastlanan gömülerin ve Müslüman dirhemleri buluntula-

8. A.g.e.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

rının bu ticareti yansıttığını iddia etmişti. Ona göre Batı'nın son kertede ekonomik bakımdan canlanmasına yol açan İslamiyet'le Avrupa arasındaki işte bu ilişkiydi.[9]

Bu ikisi, *Hazreti Muhammed ve Şarlman*'ın en çarpıcı nümismatik eleştirileridir çünkü hem Bolin hem de Lombard Pirenne gibi tarihsel kaynakların sınırlarını aşmaya çalışmışlardır. Ancak çok geçmeden hipotezlerine dil uzatılmış ve bir köşeye atılmışlardır. Lombard'ın görüşleri kaçınılmaz bir şekilde zayıf kalmıştır. Zira altının kendisinden sıkça bahsedilmesine rağmen, söz konusu döneme ait altın sikkelere nadiren rastlanmaktadır. Benzer şekilde Bolin'in savlarına da saldırılmıştır çünkü Batı Avrupa'da bulunan İslam dirhemleri son derece azdır. Ayrıca İskandinavya ve Rusya'daki erken dokuzuncu yüzyıl gömüleri, onuncu yüzyıla tarihlendirilenlere kıyasla parmakla sayılacak kadardır. Belirtmeliyiz ki Bolin, Karolenj çerçevesindeki dirhemlerin kıtlığının pekâlâ farkındaydı ve bu durumu, inançlarına ters düşen ibareler barındıran söz konusu sikkelerin ayakbastı parası ödenen Hıristiyan karakollarına ulaşır ulaşmaz eritildiğine yormuştu. Artık arkeologlar, Kuzey Avrupa'yla ticarete dair kanıtlar ortaya çıkardıklarından ve Vikingler çağı boyunca Baltık Denizi'ndeki ticari faaliyetler hakkında gitgide daha ayrıntılı bir resme kavuştuğumuz için her iki hipotez de sınanabilir. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere arkeologlar, iki Pirenne eleştirmeninin geliştirdiği karmaşık teorilere yeni bir hayat vermektedirler.

Bolin ve daha az ölçüde Lombard yeni bakış açılarına duyulan ihtiyacın farkındaydılar. Ancak ekonomik yorumları esas itibarıyla geleneksel kalıplarla şekillenmişti. Bu geleneksel yaklaşıma Philip Grierson Pirenne'in tezinin ekonomik sonuçlarına yeni bir yorum getirinceye kadar kimse el sürmemişti. Nitekim Grierson, "Commerce in the Dark Ages: a critique of the evidence" (1959) adlı ünlü makalesinde bu durumu üstüne basa basa şu şekilde açıklamıştır:

> Zamanın sosyal koşulları hakkında bütün bildiklerimiz ticaret alternatiflerinin ticaretin kendisinden daha önemli olduğunu akla getirmektedir: *onus probandi* [ispatlama yükümlülüğü] aksine inananlarındır...[10]

9. Maurice Lombard, "L'or musulman du VIIe au XIe siècles. Les bases monetaires d'une suprématie économique, *Annales ESC 2*, 1947, 143-160; "Mahomet et Charlemagne. Le problème economique", *Annales ESC 3*, 1948, 188-199.
10. Grierson, a.g.e. 140.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Kıta Avrupa'sının orta Sakson İngiltere'siyle (yedinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasındaki) ticaretini ele alan Grierson, mübadelenin sosyal açıdan önemine ve özellikle "hediye değiş tokuşuna" dikkat çekmiştir. Yazar "hediye değiş tokuşu" kavramını, I. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında ilkel ekonomilerin bilimsel temelde incelenmesine koyulan, Bronislaw Malinowski ve Marcel Mauss adlı iki antropologun eserlerinden türetmiştir.[11] Grierson'ın makalesinin başlıca amacı Karanlık Çağ zamanlarında mübadelenin sosyal boyutunun muhtemelen ekonomik boyutundan daha fazla önem taşıdığını vurgulamaktı. Bir başka deyişle ekonomik ortam, güçlü pazaryeri ilkelerine dayalı Roma döneminkinden tamamen farklıydı. Grierson, birçok tarihçinin inandığının aksine, örneğin, sikkelerin bu dönemdeki mevcudiyetlerinin ille de düzenli pazaryeri işlemlerine işaret etmeyebileceğini, kan pahası [veya diyet] ödemek hatta (Hıristiyanlığın [Avrupa'ya] varışından önce) tanrılara bedeni ahirete taşımaları gayesiyle adak yapmak gibi sırf sosyal amaçlar için de darbedilmiş olabileceklerini gözler önüne sermiştir.[12] Grierson'ın yorumunu tasvir etmek ispatlamaktan daha kolaydır çünkü bir Anglosakson sikkesi, Malinowski'nin ekonomik antropolojiye ilgi duymasına yol açan Trobriand Yerlilerinin deniz kabuklarından ziyade, bir Romen sikkesine* ya da günümüz *peni*'sine çok daha yakındır. Yine de, kısa bir süre önce Anglosakson kaynaklarıyla ilgili analizler hediye değiş tokuşunun önemini doğrulamış ve sonuçta Grierson'ın araştırmasının çektiği dikkat canlanmıştır.[13]

Buna rağmen insan, tarihçi ve nümismatların aynı bilgiyi yeniden işlemek için belirgin bir şekilde çok fazla zaman harcadıkları izlenimi edinmektedir. Pirenne'in çıkardığı sonuçların ekonomik verilerin yorumlanmasına dayanması nedeniyle, yeni ekonomik bilgiler son derece yararlı olacaktır. Nitekim arkeoloji bu veri tabanının genişlemesine imkân vermektedir. Örneğin, Romen kasabalarının yıkılışıyla ilgili kanıtlar bulabilir ve bunları tarihlendirebiliriz. Çanak çömlek, cam eşya, taştan yapılmış objeler, mücevherat ve

11. Bronislaw Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*, Londra, 1922; Marcel Mauss, *Essai sur le don*, Paris, 1925.

12. Grierson, a.g.e.

* İlgili literatürde Roma sikkesi diye geçmektedir. Oysa bu sanki bütün sikkeler Roma'da darbediliyormuş gibi yanlış anlaşılabilir. (ç.n.)

13. Örneğin, bkz. T. M. Charles-Edwards, "The distinction between land and moveable wealth in Anglo-Saxon England", P. H. Sawyer (Der.), *Medieval Settlement: continuity and change içinde*, Londra 1976, 180-187.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

bazı durumlarda tekstil ürünleri gibi belli ticari malların imalat ve dağılımını saptayabiliriz. Ayrıca yapı planları, yerleşim bölgeleri ve (hayvan kemiklerini kullanarak) beslenme düzenlerindeki değişiklikleri tespit edip [akla gelen] sosyal ve ekonomik soruları tartışabiliriz. Buna rağmen arkeologlara, neredeyse kalıntıları listeleyip anlamları üzerine fikir yürüten antikacılar gözüyle bakılması oldukça yaygındır. Bu kökleşmiş önyargı ancak yavaş yavaş, o da arkeologlar geçmiş toplumlar için gitgide daha fazla kanıt ürettikçe, yerini itibara bırakmaktadır. Özellikle ortaçağ arkeolojisi hâlâ emekleme çağındadır ve bilimdalının yeniden imar faaliyetlerinin tahribatı karşısında büyük çaplı projelerle zorunlu meşguliyeti geleneksel ve arşiv odaklı "tarihle" bütünleşmesini engellemektedir. Neyse ki arkeoloji basit bir göze hitap eden materyal sağlayıcısı imgesinden ağır ağır sıyrılmakta ve nihayet tarihçiler arasında somut bilgi sunabileceği gibi hipotezlerin de sınanmasının şartlarını hazırlayabileceğine dair artan bir farkındalık ortaya çıkmaktadır.

Ortaçağ arkeolojisi son yirmi yılda kültür mirasımıza yönelik günlük tehditlerle başa çıkmak amacıyla hızla gelişmiştir. Ancak 1920'lerde dahi Pirenne'in ekonomik ve sosyal vargılarını değerlendirmek için kullanılabilecek dünya kadar değerli bilgi mevcuttu. Bolin ve daha az ölçüde Lombard, Karolenj dönemi boyunca ticaretle ilgili Rus ve İskandinav kanıtlara dikkat çekmişlerdi. Nitekim bunların neredeyse tamamı arkeolojik kanıtlardı. On dokuzuncu yüzyılın az bulunur arkeologlarından Hjalmar Stolpe (1841-1905) tarafından İsveç'in merkezindeki Birka'da gerçekleştirilen geniş çaplı kazılardan Pirenne bile haberdardı. Stolpe, Birka ticaret yerleşmesinin yakınlarındaki kurganlarda, Vikinglerin dokuzuncu yüzyılda doğuyla batı arasındaki aracı rolünü açıklığa kavuşturan, çok çeşitli elişi bulmuştu.[14]

Pirenne, Ren Nehri'nin ağzındaki Dorestad ticaret merkezinde yapılan ilk sistemli kazılar hakkında da bilgi sahibiydi. 1930 yılında yayınlanan bu araştırmalar Karolenj döneminde Ren Nehri boyunca çok yoğun bir ticari trafiğin bulunduğunu gözler önüne sermişti.[15]

1930'larda, Karolenj döneminin ekonomik canlanışıyla ilgili bir başka büyük ticaret merkezinde, Kuzey Almanya'da Schleswig yakınlarında yer alan Haithabu'daki kazılara başlanmıştı. Aynı

14. Bkz. Anne-Sofie Graslund, *Birka IV. The burial customs*, Stockholm 1981.
15. J.H. Holwerda, Opravingen van Dorestad, *Oudheidkundige Mededeelingen, 9*, 1930, 32-93.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

zamanda Almanya ve İskandinavya'daki Kavimler Göçü dönemine ait birçok kırsal yerleşimde, yeni araştırma alanlarına kapıyı açan, önincelemeler yapılmıştı. Savaş sonrasında Avrupa'nın her yerinde erken ortaçağa yönelik kazılar çarpıcı bir şekilde artmıştı. Örneğin, Southampton'daki ilk kazı 1946-1950 yılları arasında hayata geçirilmiş; 1950'lerdeyse Hamburg, (Oslo'nun güneybatısındaki) Kaupang ve İsveç'te Birka yakınlarındaki Helgö'de yeni kazılara girişilmişti. Aşağı yukarı aynı zamanlarda Rus arkeologlar da Kiev ve Novgorod gibi Viking dönemi ticaret merkezlerini kazıyorlardı. 1960'ların başlarındaysa Fransa ve İtalya'daki ortaçağ yerleşimlerinin ilk sistemli kazıları gerçekleşiyordu.[16]

Bu gelişme dönemi süresince araştırmacılar söz konusu projelerin ağırlıklarını değerlendirmiş ve 1960'a kadar Pirenne tartışmasıyla ilgili bir hayli önemli eser ortaya çıkmıştı. Örneğin, 1937'de Holger Arbman, ticarete dair Birka ve diğer Viking yerleşimlerinde elde edilen kanıtları incelemeye çalıştığı, *Schweden und das karolingische Reich* ["İsveç ve Karolenj İmparatorluğu"] adlı tezini yayınlamıştı. Benzer şekilde Herbert Jankuhn'un, Haithabu hakkındaki yayınının (1936) yanı sıra Karolenj döneminde Kuzey ve Baltık Denizi ticareti üzerine savaş [II. Dünya Savaşı] sonrasında yazdıkları, erken ortaçağ araştırmaları için bir dönüm noktası olmuştu. 1950'lerde Joachim Werner, Donald Harden ve Gerald Dunning [adlı arkeologların] her biri 500'le 1000 yılları arasına atfedilip Kuzeybatı Avrupa'nın dört bir tarafına dağılmış arkeolojik objelerle ilgili makaleler yayınlamışlardı. Werner, altıncı ve yedinci yüzyıllardaki ticaret sistemlerinin ayırt edici niteliklerini ele almış, Harden, erken Sakson İngiltere'sinde bulunan cam kapları ortaya dökmüş, Dunning'se ana hatlarıyla orta ve geç Sakson İngiltere'sine

16. Haithabu: Herbert Jankuhn, *Haithabu. Ein handelsplatz der Wikingerzeit*, Neumünster 1976 (6. baskı); Southampton: P.V. Addyman ve D. H. Hill, Saxon Southampton: a review of the evidence, part 1 (part 2), *Proceedings of the Hampshire Field Club*, 24-25 (26), 1968 (1969), 61-96; Hamburg: Uwe Lobbedey tarafından gözden geçirilen, "Northern Germany" M. W. Barley (Der.), *European Towns: their archaeology and history* içinde, Londra 1977, 130-134; Kaupang: Charlotte Blindheim, "Kaupang by Viks Fjord", A. E. Herteig, H. E. Liden ve C. Blindheim, *Archaeological Contributions to the Early History of Urban Communities in Norway* içinde, Oslo 1975, 125-153; Helgö: Wilhelm Holmqvist, "Helgö, an early trading settlement in central Sweden", R. L. S. Bruce-Mitford (Der.), *Recent Archaeological Excavations in Europe* içinde, Londra 1975, 111-132; Novgorod: Johann Callmer, "The archaeology of Kiev *ca.* A.D. 500-1000", M. W. Thompson, *Novgorod the Great*, Londra 1967; Kiev: R. Zeitler (Der.), *Les Pays du Nord et Byzance* (*Scandinavie et Byzance*) içinde, Uppsala 1981, 29-52.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ithal edilen Karolenj dönemi ve daha sonrasına ait çömlek dağılımının akla getirdiği ticari rotalarını belirtmişti.[17]

Nitekim 1960 civarında Alplerin kuzeyiyle güneyinin MS birinci binyıl arkeolojisi arasında ciddi bir zıtlık gelişmişti. Klasik arkeolojinin Akdeniz'deki geleneksel amacı, Yunan-Romen uygarlığının doğuş ve serpilişine ışık tutmak, yani mimari ve sanatsal tarihiyle ilgili kanıtlar sağlamaktı. Bundan dolayı Roma'nın gerileme ve çöküşü yetersiz bir şekilde ele alınıyordu. Roma İmparatorluğu'nun kentsel ve kırsal yaşam alanları yıkıldıkça meydana gelen üst arkeolojik tabakalar, haddinden fazla sıkça, klasik dönemin anıtsal mimari ya da ilgili objelerini elde etmek uğruna adeta küreleniyordu. Bu eğilim Faşizm döneminde İtalya ve Kuzey Afrika'da zirvesine ulaşmıştı. Roma, Ostia ve Leptis Magna gibi yerlerdeki devasa kazılar, Mussolini'nin aşık atma peşinde koştuğu geçmişin anıtsal eserlerini açığa çıkarmak için tasarlanmıştı. Klasik arkeologlar ancak savaştan bu yana Korinthos, Atina, Sardes ve Kartaca gibi kentlerde en üst tabakalara canıgönülden ilgi göstermişlerdir (Resim 2). Bugün bile çok az sayıda arkeolog Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün kırsal boyutunu incelemiş, hatta çok daha azı ortaçağ yerleşme örüntüsünün kökenlerini araştırmaya koyulmuştur.

Şaşırtıcı gibi gözükse de, İslami yerleşimlerin sistematik kazıları çok daha yenidir. 1960'lara kadar kazılar hemen hemen anıtsal mimariyi ortaya çıkarmakla sınırlıydı. Günümüzde dahi stratigrafi, elişlerinin istatistiksel bakımdan incelenmesi, kemik ya da tohum gibi biyolojik verilerin toplanması genel değil istisnai faaliyetlerdir.

Buna rağmen geçtiğimiz yirmi yıl arkeoloji için genelde bir devrim dönemi halini almıştır. 1960'tan bu yana, bir tarihçinin deyişiyle, kazılar ve ilgili arkeolojik araştırmalar tavan yapmıştır. Arkeoloji o kadar yayılmıştır ki, bir başka tarihçi bunun yeni materyalist çağın bilginlere özgü bir [hastalık] belirtisi olup olmadığının derdine düşmüştür.[18] Aslında konunun gelişme ve olgunlaşmasının

17. Holger Arbman, *Schweden und das karolingische Reich*, Stockholm 1937; Joachim Werner, "Fernhandel und Naturalwirtschaft in östlichen Merowingerreich nach archäologischen numismatischen Zengnissen", *Bericht der Romanisch-Germanisch Kommission* 42, 1961, 307-46; D. B. Harden, "Glass vessels in Britain and Ireland, A.D. 400-1000", D. B. Harden (Der.), *Dark Age Britain* içinde, Londra 1956, 132-67; G. C. Dunning, "Anglo Saxon pottery: a symposium", *Medieval Archaeology* 3, 1959, 31-78.

18. Örneğin, bkz. Moses Finley, *Ancient Sicily*, Londra 1979 (2. baskı), xii; ve R. Allen Brown, "An historian's approach to the origins of the castle in England", *Archaeological Journal* 126, 1970, 132.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

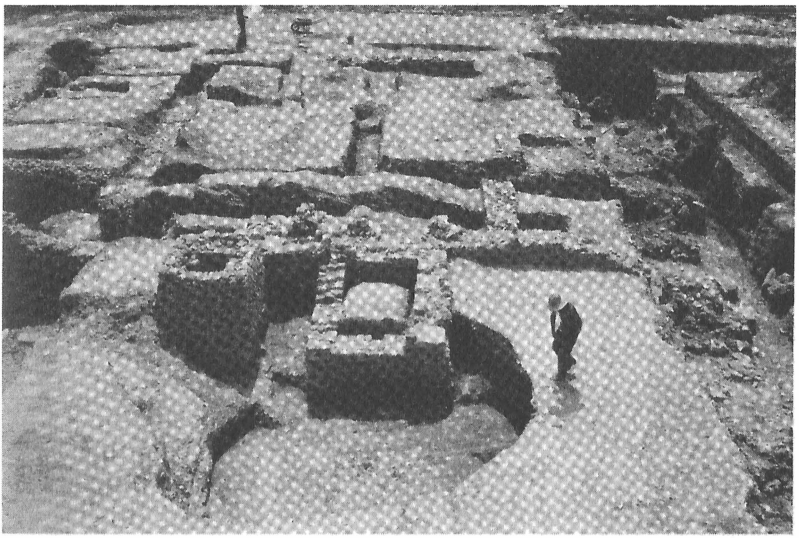

Resim 2. 1976'da Kartaca'da, Habib Burgiba Bulvarı'ndaki bir erken Bizans dönemi yapısında yürütülen kazı. Sağda surlardan geri kalanlar, merkezdeyse bir sıra evin dış çizgisi görülmektedir. (Fotoğraf: Henry Hurst)

karmaşık nedenleri vardır. Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de kentsel ve kırsal yeniden imar faaliyetleri, arkeolojik mirasımızı eşi benzeri görülmemiş bir ölçüde tehdit etmeye devam etmektedir. Yüzey araştırmaları ve kurtarma kazılarına daha önce hiç yaşanmadığı kadar ihtiyaç duyulmakta ve bundan ötürü İngiltere, Galler, İskoçya, İrlanda, Hollanda, Batı Almanya, Danimarka, Norveç ve İsveç'teki çoğu büyük kasaba en azından kısmen ayrıntılı arkeolojik incelemeye tabi tutulmaktadır. Örneğin, Århus, Amsterdam, Köln, Londra, Oslo, Tours, Winchester ve York gibi bazı yerleşim merkezleri, bulguların tamamı henüz yayınlanmamış, büyük çaplı kazılara sahne olmuşlardır. Arkeolojinin yayılması çeşitli yan ürünler de yaratmıştır. Akdeniz'de çalışmak üzere eskiye kıyasla çok daha fazla sayıda keşif seferine çıkıldığı gibi; kimileri de –iş görmeye on dokuzuncu yüzyılda başlayan arkeoloji misyonerlerinin halefleri– daha da uzaklara, gelişme yolundaki ülkelere gitmişlerdir. Ayrıca aktif alan araştırması, buluntuların ve arkeolojik materyallerin her türlü fiziksel özellikleriyle ilgili incelemeler yapılmasına yol açmıştır. Radyokarbon tarihlemenin gelişmesi, bilim insanlarıyla arkeologların işbirliği yapmalarının en iyi bilinen sonucudur. Bunun

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yanında –bozulmamış kerestelerin belirlenebilen yaş halkalarından hareketle hayli kesin bir tarih silsilesi bina etmek olan– dendrokronoloji gibi diğer teknikler de mükemmelleştirilmiştir (Resim 3). Son zamanlarda ticaret konusu malların dağılım haritasını çıkarmak amacıyla pişirilmiş toprak, cam veya madeni objelerin kökenlerini saptamaya ve bir objeyle diğeri arasındaki benzerliği tespit etmeye yönelik türlü türlü teknik meydan almıştır.

Arkeolojik araştırmaların yoğunlaşması arkeolojik düşüncedeki bir devrimle el ele ilerlemiştir.[19] 1960'larda birçok arkeolog antropoloji, biyoloji, coğrafya ve matematikte meydana gelen teorik ve metodolojik gelişmelerden adamakıllı etkilenmiştir. "Yeni Arkeologlar" denilen araştırmacılar bu birleşik bilim dallarından aldıkları kavramları kullanmaya başlamış, sonra da bu hipotezleri sahada sınamanın yollarını bulmaya koyulmuşlardı. Başlıca amaçları arkeolojiyi bir bilime dönüştürmek ve özellikle geçmişteki insan davranış kalıplarını aramaktı. İnsanoğlunun uzun vadeli gelişimini incelemeye ve küresel ölçekte karşılaştırmaya sadece arkeolojinin gücünün yeteceğini savunuyorlardı.

Bu teorik devrime bir bakıma büyük miktarlardaki arkeolojik veriyi hızlı bir şekilde analiz etmemizi sağlayan bilgisayarlar imkân vermiştir. Ancak bu Yeni Arkeologlarla selefleri arasındaki temel fark arkeolojinin antropolojinin geçmiş zamanı olduğu iddialarında yatmaktadır. Anlaşılır bir şekilde eskiden beri bu kampanyanın bayraktarları, arkeoloji yerine antropoloji bölümü mezunlarıymış gibi davranan, Amerikan arkeologlarıdır. Çünkü Amerika'daki çoğu arkeoloji bölümü sanat tarihi öğretimine odaklanma eğilimindedir. Pek tabii "aşırı tutucu" arkeologlar bazı tarihçilerle birlikte insan davranış modellerini genellemeye kayış konusunda ihtiyatlıdırlar. Ama bu [aşırı tutucu] grup, aynı arkeologların genel teorileri sınamaya uygun arkeolojik kanıtların örüntülerini ayırt etmek ve yorumlamak için bir "orta boy kuram"* geliştirmeye yöneldiklerini göz önünde bulundurmalıdır. Nitekim bu durum alan araştırması programlarında geniş kapsamlı ilerlemelere, tek sit kazıları yerine bölgesel çalışmalara duyulan ilginin artmasına ve arkeolojik

19. Özlü bir şekilde gözden geçirilen bu gelişmeler şu eserde bulunabilir: Bruce Trigger, *Time and Traditions: essays in archaeological interpretation*, Edinburgh 1978.
* Lewis Binford tarafından arkeolojiye uyarlanan bu sosyolojik terimle, insan davranışları ve doğal süreçlerle maddi kalıntılar arasında bağ kurmaya dayanan teoriler kastedilmektedir. (ç.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

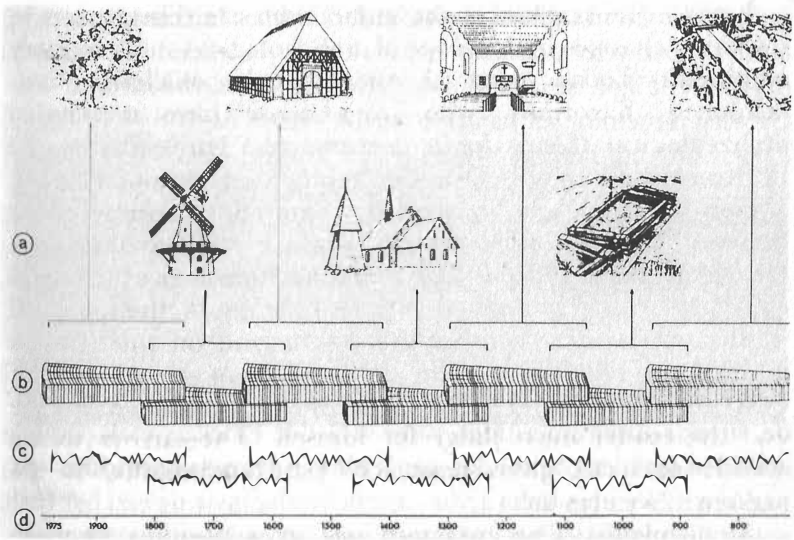

Resim 3. Kuzey Almanya'daki Haithabu'da bulunan erken dokuzuncu yüzyıl kerestelerini tarihlendirmekte kullanılan dendrokronoloji silsilesi. (Prof. Dr. D. Eckstein'ın müsaadesiyle)

kayıtların örneklenmesi meselesinde keskin bir farkındalığa yol açmaktadır. Arkeolojik projelerde yer alan çevrecilerin sayısı da çoğalmaktadır. Yani insanın insanla ilişkisinin dünyadaki hayatın sadece bir boyutu olduğunun bilincine varılmaktadır. Tartışmalar devam etmekte ve bu teorik devrimin son ereceğine dair en ufak bir işaret bulunmamaktadır. Nitekim bu devrim yerkürenin çoğu köşesinde, her kıtadaki arkeolojik çalışmaların kapsamında değişikliklere ön ayak olmak açısından göze çarpan, taraftarlar yaratmıştır. Günümüzde bunların birçoğu, bir bakıma arkeoloji teorisine yüzyıldır hükmeden, "eski kafalı" tarihçilere meydan okuyacak ve konunun gelişimini hümanistlerin önlediklerini ileri süreceklerdir.

Peki, Yeni Arkeoloji Muhammed ve Şarlman gibi iki tarihsel şahsiyet arasındaki ilişkiye ışık tutabilecek mi? Açıkçası arkeologlar, tartışmanın temelinde kesin kronolojik kısıtlılıklar varken, değişen ekonomiler ve sosyal sonuçları üzerine yararlı yorumlar yapabilirler mi? İlk sorunun cevabı ilerleyen bölümlerde yer almaktadır ve sonuçta karar okura aittir. İkinci sorunun cevabıysa hemen verilmelidir çünkü iddiamızın esasını bu meydana getirmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Arkeologların tarihsel meselelerde, kanıtları tarihlendirme yöntemlerimizin yeterince kesin olması koşuluyla, ekonomik ve sosyal değişimlerle ilgili işe yarar hükümlere *varabileceklerini* savunuyoruz. Ortaçağ dönemine ait kanıtlar, özellikle artık bazı anahtar sitlerin kazılarında bulunan kerestelerin dendrokronolojik incelemelerin ışığında yeniden ele alınmasıyla, çoğunlukla doğru bir şekilde tarihlenmişlerdir. Ayrıca ortaçağ sikkelerinin, belirli sikke veya gömülerin metal içeriklerini ortaya çıkaran, analitik yöntemlerle defalarca yeniden değerlendirilmesinden de faydalandık. Daha da önemlisi Avrupa ve Asya'daki seramik silsilelerinin, bize (çanak çömleğin az bulunan elişi sınıflarından biri olduğu) küçük sitleri nispeten epey bilgi edindiğimiz büyük sitlerle ilişkilendirme imkânı verecek şekilde, sürekli düzeltilmesinden yarar sağladık. Elbette çanak çömleğe atfedilen tarihler çoğunlukla geniş bir yanılgı payı barındırır –pay nadiren ±25 yıldan daha azdır– ancak bunlar gene de bizi her türlü sitte kullanılabilecek bir tarihlendirme yöntemiyle donatırlar.

Aynı zamanda geliştirilmiş kazı teknikleri, yıkılmaya yüz tutan kasabalar ve daha yoksul kırsal yerleşmelerle ilgili gelip geçici yapıları gün ışığına çıkarmıştır (Resim 4). Böylelikle artık Roma'nın gerilemesi hakkında arkeolojik terimlerle konuşabileceğimiz gibi; Avrupa, Ön Asya ve Kuzey Afrika'nın her tarafındaki yerleşmelerin bu kritik dönemdeki durumları üzerine de yorum yapmaya başlayabiliriz. Dahası, geriye yalnızca sağa sola dağılmış çanak çömlek ve karo parçalarıyla diğer kırıntılar kalmış olsa bile, gelip geçici unsurlardan elde edilen buluntular çağdaş yerleşmeleri ayırt etmemize imkân verecektir. Bundan dolayı artık geç antikçağ dünyası, ortaçağ özelliğini kazanırken, yerleşme örüntülerinin yozlaşmasını teorik açıdan –ve çoğunlukla fiilen– kavramak mümkündür. Bir başka deyişle nihayet –kısa bir süre öncesine kadar değişmeyen– ortaçağ dünyası topografyasının ne zaman şekillenmiş olduğunu anlamaya başlıyoruz. Bu topografyanın –yeni mesken, kamu, köy ve kasaba düzenlemesinin– nasıl ve neden ortaya çıktığı, söz konusu çağın belgelerinden yararlanan tarihçilerle tartışılması gereken, bambaşka bir meseledir. Bununla birlikte bütün yerleşme örüntüleri, onları yaratan ve ardından da değişmesine katkıda bulunan sosyoekonomik sistemleri yansıtırlar. Bu nedenle bir petrol istasyonunun parçalarını, bir fabrika kompleksinin önemsiz bir bölümünü, çöp yığınlarını, meskenleri vesaireyi, yerleşmelerin uzaysal tasvirinin yanı sıra her birini münferit boyutlarıyla birlikte

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

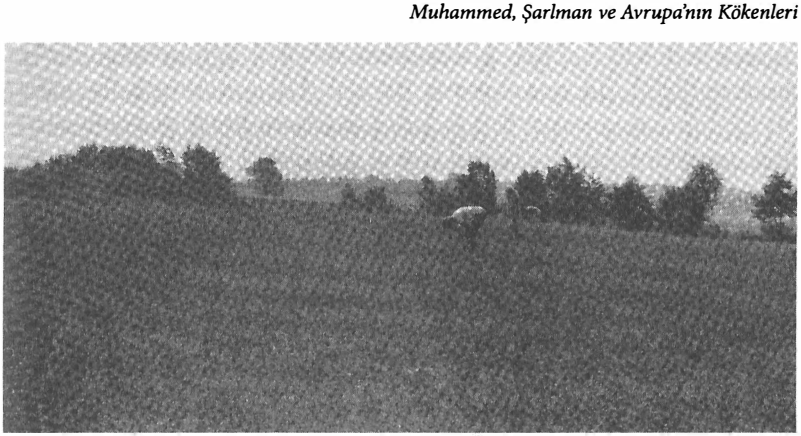

Resim 4. İtalya'daki Yukarı Volturno Vadisi'nde yapılan alan araştırması. (Richard Hodges'ın müsaadesiyle)

ortaya çıkaran bir yirminci yüzyıl bölgesindeki kazılar, o dönemde ne tür bir sosyoekonomik sistemin galebe çaldığını anlatacaktır. Benzer şekilde arkeolojik araştırma bize Roma döneminin piyasa yönelimli tarım ekonomisinin nasıl iyi bilinen bir coğrafi örüntüye uygun düştüğünü gösterir. İnsan böyle bir araştırmayla ve teoride kapsayıcı bir sistemin işleyişi gereği, her bölgede, her yerleşmede, üst üste kurulmuş bir dizi pazaryerine rast gelmeyi bekler. Aksine pazaryeri bulunmayan veya pazaryerinin önemsiz bir özellik olarak vücut bulduğu bir toplumda, yerleşme örüntüsü tamamen farklı bir şekil alır. Bu durumda yerleşme örüntüsü politik sistem ve büyük ihtimalle çevreyle ilgili faktörler tarafından belirlenecektir. Arkeologlar pazar öncesi yerleşme örüntülerine dair araştırmalarını geliştirebilmişlerdir çünkü onların elindeki kanıtlar geçen yüzyıl bu yönde çalışan antropolog ve coğrafyacılarınkinden çok daha iyidir. Belgesel tarihçilerse çok miktarda haritanın derlendiği Rönesans öncesine ait uzaysal detaylara nadiren, o da kırk yılda bir erişebilmişlerdir. Dolayısıyla bu bakımdan ortaçağ yerleşme örüntüleriyle ilgili arkeolojik kanıtlar çok büyük öneme sahiptir.[20] Bir süredir hemen hemen aynı şekilde (en kaba hesapları kullanarak), teknoloji ve çıktının şu veya bu ekonomi türünün niteliğine ışık tutup tutamayacağını anlamak amacıyla, malların üretimine çok daha fazla ilgi gösteriyoruz. Aynı zamanda farklı ekonomik sistem

20. Richard Hodges, *Dark Age Economics: the origins of towns and trade A.D. 600-1000*, Londra 1982, 15-20.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

türleriyle ilişkili olabileceği düşüncesiyle elişi dağılım örüntülerini de artan ölçüde dikkate alıyoruz. Pazaryeri sisteminin galebe çaldığı bir toplumdaki imalat türü ve ticari malların [dağılım] örüntüsünün, temel ihtiyaçlarla belirli sosyal gerekliliklerin karşılanmasını zorunlu kılan piyasa öncesi şartlarda ortaya çıkan örüntülerden tamamen farklı olması beklenir. Bölgeler arasında ve bölgelerde kurulu fırınlarda yapılan seri çanak çömlek üretimi piyasa toplumlarının özelliğidir. Oysa ekonomik yelpazenin öteki ucundaki, üretimleri birbirinden ayrı yerleşmelerle sınırlı basit el yapımı çanak çömleklerse tamamen farklı bir rejimi anlatır.

Arkeolojik kalıntıların yansıttığı böylesi ekonomik sistem tipolojilerini tartışırken akılda tutmamız gereken önemli nokta, dünyanın tarihöncesi ve sonrası dönemlerine ait bilinen üç ya da dörtten fazla örüntü bulunduğu ve bu tür konulara dair algımızın mütemadiyen berraklaşmakta olduğudur: Roma İmparatorluğu'nun kalıntılarını Polinezya'daki antropolojik alan araştırmalarından türetilen terimlerle tanımlamak neredeyse hiç anlamlı değildir. Yeni Arkeoloji, teorik kavramların netleştirilmesi için atılan adımları sıklaştırılmaya mecbur etmiştir. Ayrıca Avrupa'nın Karanlık Çağı hakkında daha önceki kazılarda ortaya çıkarılan bir dizi materyali modern, bilimsel yöntemlerle elde edilen verilerle yeniden incelerken, bu sürece özellikle yakın zamanlarda yayınlanan, Mezo-Amerika veya Mezopotamya arkeolojisine dair makalelerin de faydası dokunmaktadır.

Şüphesiz Pirenne tezini gözden geçirirken *sadece* yeni arkeolojik kanıtları kullanmak yersiz olurdu. Arkeolojik verileri, tarihsel ve nümismatik kanıtlarla birlikte dikkate almak zorunludur. Yine de biz arkeolojik verilerin, özellikle bu kanıtlar antropolojik diyebileceğimiz bir açıdan tartıldıklarında, Avrupa'nın kökenleri hakkındaki tartışmalara yaklaşmakta değerli yeni bir imkân sağlayacağına inanıyoruz. İlerleyen sayfalarda açıklanan arkeolojik bilgilerin tüm yönleriyle geliştirilebilmesi amacıyla daha çok yol gitmek gerektiğinin epeyi farkındayız. Ancak tartışmaları canlandırmak için yeterince yeni verinin de gün ışığına çıktığını düşünüyoruz. Kuşkusuz Pirenne'in kendisi de bunu onaylardı. Çünkü bize özellikle öyle geliyor ki, ünlü özdeyişinin onun bile kavradığından fazlası vardı. Muhammed olmasaydı Şarlman gerçekten hayal dahi edilemezdi.[21]

21. Bkz. Henri Pirenne, a.g.e. 307.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

2
Batı İmparatorluğunun Gerileyişi

Pirenne iki geniş kapsamlı sonuca ulaşmıştı:

1. Germen istilâları, ne antik dünyaya ait Akdeniz birliğini ve ne de 5. yüzyılda varolduğu şekliyle... Roma kültürünün temel dinamiklerini ortadan kaldıramamıştır...
2. Antik gelenekten kopuşun yegâne sebebi, İslam'ın umulmadık bir hızla ilerlemesi olmuştur...*

Bu ve bir sonraki bölümdeki amaç kitabının ilk bölümünü özetleyen bu sonuçları incelemektir.

Tarihsel Çerçeve

376'da bir Alan, Got ve Hun birliği imparatorluk sınırını geçip Trakya içlerine kadar ilerlemişti. 378'de Doğu İmparatoru Valens, birliğin önünü Adrianopolis'te [Edirne], başkenti Konstantinopolis'e [İstanbul] topu topu 200 kilometre kalmışken kesebilmişti. İmparator öldürülmüş ancak istilacılar atacakları bir sonraki adım üzerinde anlaşamayıp dağılmışlardı. Başkent kurtulmuştu kurtulmasına ama bu felaketin acısı sonradan çıkacaktı.[1]

* Henri Pirenne, *Hazreti Muhammed ve Şarlman*, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, 2012, 363. Bu pasajın daha doğru bir çevirisi şöyledir: "Cermen akınları, ne antik dünyanın Akdeniz'deki birliğini ne de beşinci yüzyılda varlığını sürdürdüğü haliyle Romen kültürünün gerçekten temel sayılabilecek özelliklerini yok etmişti..." (ç.n.)

1. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Yeni bir saldırıyı kışkırtan muhtemelen Batı İmparatoru Theodosius'un 395'deki ölümüydü. 397'de Peloponnesos'un [Mora Yarımadası] içlerine kadar inen birliğe, bu sefer Vizigot kralı Alaric [Latince Alaricus] öncülük etmiş ve tam zamanında yapılan politik pazarlıklar sonucu kuzeybatı Balkanlar'daki İmparatorluk askeri kuvvetlerinin komutanlığına atanmıştı. Bu durum Batı İmparatorluğunu felakete uğratmıştı çünkü Alaric 401 yahut 402'de İtalya'yı istila etmişti. Alaric, Batı İmparatoru Honorius'la çatıştığı kesin bir sonuç alınamayan muharebe sonrasında geri çekilmiş ama 408/9'da geri dönerek Roma'yı kuşatmıştı. Arka arkaya yapılan müzakerelere rağmen 410 yılında da şehri yağmalamıştı. Batı hükümeti Ravenna'nın koltuğu altına sığınmış ancak Vizigotların zaferi yüzünden kalıcı bir şekilde itibardan düşmüştü. Aslında Alaric'in adamları, Roma'yı terk edip güneye yönelmeden önce nispeten pek az zarar vermişlerdi. Afrika'ya geçmeye niyetlenmişler ama daha yelken açamadan Alaric ölmüştü. Kayınbiraderinin önderliğindeki Vizigotlar, geri dönmeye ikna edilmişler ve bu sefer Batı İmparatorluğu'nun müdafileri olarak Galya'ya yönelmişlerdi. Vizigotlar, Galya'daki bir Alan, Suev [Latince Suevi] ve Vandal birliğine eşit bir kuvvetle karşı koymuşlar ve bunu kırılgan bir barış izlemişti. Ne var ki birkaç yıl içerisinde tekrar Afrika'ya geçmeyi hedeflemişler, başaramamışlar, bunun yerine İspanya'yı seçmişler ve nihayet İmparator'un daveti üzerine 418'de Akitanya'ya yerleşmişlerdi. Burada "resmi" göçmen rolünü benimseyerek, bir ölçüde yerel istikrarı korumaya katkıda bulunmuşlardı.

420'lerde Gaiseric yönetimi altındaki Vandallar, Cebelitarık Boğazı'nı geçerek Afrika kıyısı boyunca ilerleyip 435'de Kartaca'ya ulaşmış ve bu büyük limanı, başkentleri ilan etmişlerdi. Hasım çağdaşları Vandalları, Kuzey Afrika Hıristiyanlarına zulmetmelerinin yanı sıra Güney İtalya ve Sicilya sahillerine kadar uzanan kıyı baskınlarından ötürü yerden yere vurmuşlardır. Modern tarihçilerse Kartaca'nın, tacirlerin daha güvenli limanlara yönelmeleri yüzünden yıkılmaya yüz tuttuğunu ileri sürmüşlerdir; bu meseleyi aşağıda 40'ncıyla 43'cu sayfalar arasında ele alıyoruz.

Galya'da Alanlar Yukarı Rhône Vadisi'ne, Burgonlar Savoie'a yerleşirken, Vizigotlar da Akitanya'daki krallıklarını sonunda Provence'a kadar genişletmişlerdi. Gelgelelim 447'de Attila, Hunları Tuna Nehri'ni aşmaya yönlendirmiş ve fidye için Batı'yı rehin almaya yeltenmişti. Dört yıl sonra Romalılarla yeni yeni yerleşmiş barbarların bir koalisyonu Hunlarla Troyes yakınlarındaki bir

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Resim 5. İtalya'nın kuzeyindeki Luni'de bulunan yedinci yüzyıldan kalma bir kurşun sikke (ölçek santimetre). (Bryan Ward-Perkins'in müsaadesiyle)

muharebede karşılaşmış ve Attila'yı geri çekilmeye zorlamıştı. Bunun ardından Hunlar kısa bir süre için İtalya'yı istila etmiş ancak 453'te Attila ölmüş ve Hun tehdidi buharlaşmıştı. Sonraki 40 yılda Franklar Kuzey Fransa'nın büyük bir bölümünü sağlama almış (bkz. 4. Bölüm), Alamanlar* ise topraklarını Alsace ve Kuzey Alpleri kucaklayacak kadar genişletmişlerdi. Gaiseric'in Vandalları beklenmedik bir şekilde Roma'ya saldırmışlar ve izleyen kargaşalık sırasında Vizigotlar İspanya'ya göç ederek, itinayla Massif Central'dan** Cebelitarık'a kadar uzanan bir krallık yaratmışlardı. Bu dönemin sonunda Odovakar [veya Odoaker] adlı bir Skir*** komutanı İtalya kralı ilan edilmiş ve 476-488 yılları arasında yörede istikrarı sağlamıştı.

Bu dirlik dönemi Theoderich'in [Latince Theodericus] Ostrogot tebaasını Doğu İmparatoru Zenon'un kışkırtmasıyla İtalya içlerine sürmesi üzerine sona ermişti. Theoderich, Odovakar'ın birliklerini ezip Odovakar'ı da 493'te idam ettirmişti. Böylelikle İtalya

* Bir Cermen halkıdır. (ç.n.)
** Fransa'nın orta-güney bölgesindeki dağlık bölgenin adıdır. (ç.n.)
*** Bir Cermen kabilesidir. (ç.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Theoderich'in 526'daki ölümüne kadar 30 yıl boyunca nispeten barışçıl bir dönem yaşamıştı. Theoderich, Clovis yönetimindeki Frankların Provence bölgesine doğru yayılışının önünü kesmiş ama kendisi için İtalya krallığıyla yetinmişti. Yetişkin bir erkek veliaht bırakmadan ölmüş ve kızı naibe Amalasuntha'nın elinde kalan krallık da dağılmaya yüz tutmuştu. Daha on yıl geçmeden yeni Doğu İmparatoru Jüstinyen [I. Iustinianos], batıyı barbarlardan temizlemek amacıyla bir sefer başlatmıştı. 534'de komutanı Belisarios, Kartaca'yı almış ve bir siyasi varlık olarak Vandallar silinip gitmişti. Belisarios 536'da İtalya'yı istila etmiş ve 540 civarında Ostrogot başkenti Ravenna'yı ele geçirmişti. Ancak Jüstinyen'in zaferi kısa sürmüştü çünkü İran'dan kalkan bir Sasani ordusu Suriye'de kahredici bir başarı kazanmıştı. Ayrıca iyi yapılanmış Vizigotlar, 550'lerde kesin bir zaferle İspanya'ya giren ordusundan paçalarını kurtarmışlardı.

Jüstinyen'in Batı'daki fetihleri baki kalmamıştı. Sasani istilasının en batıdaki mülklerin savunulmasını imkânsızlaştırması yüzünden İspanya'daki topraklar 620'lerde terk edilmişti. Balkanlar 570 ve 580'ler boyunca Slavlar tarafından ele geçirilmişti. Yunanistan sahillerindeki limanlar da dağlık hinterlantlarını kaybetmişlerdi. İlerde göreceğimiz üzere, Kuzey Afrika'daki mülkler bir süre daha elde tutulmuştu ancak İtalya yeni bir barbar grubu Lombardların egemenliği altına girmişti.

Lombardlar, 552'de Jüstinyen tarafından Ostrogotlarla mücadeleye destek versinler diye İtalya'ya davet edilmişlerdi. 568'de kralları Alboin, İtalya'nın Jüstinyen'in ölümü sonucu savunmasız kalmasını gücünü pekiştirmek için kullanmıştı; zaten kendi halkı Orta Avrupa'dan ayrılmasaydı Avarlar tarafından imha edilmekle yüz yüze kalacaktı. Lombardlar, 568'le 571 yılları arasında Bizanslılarla kâh çatışarak kâh onlara destek vererek, yarımadanın güneyine doğru ilerlemişler; kuzeyde bir krallık, Spoleto ve Benevento civarında da birer düklük meydana getirmişlerdi. Bizans'ın karşı saldırısı Lombard konfederasyonunu yok edememiş ve yarımada sayısız devletten mürekkep bir yamalı bohça olarak öyle veya böyle on dokuzuncu yüzyıldaki *Risorgimento** hareketine kadar varlığını sürdürmüştü.

* İtalya'yı birleştirmeyi amaçlayan Yeniden Yükseliş hareketidir. (ç.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ülkelerarası Ticaret

Pirenne'in ulaştığı ilk sonucun –yani 600'lerdeki Akdeniz dünyasının esas itibarıyla 400'lerden farksızlığının– temeli ticaretin bekasına dayanmaktaydı. Daha önceki dönemlerdeki gibi, dördüncü yüzyılda da yoğun bir ticari faaliyet vardı ve Akdeniz'in bir başından bir başına dökme mallar taşınıyordu. Bu 600'lerde de vuku buluyor muydu? Bir tarihçi olarak Pirenne, iddiasını sadece yazılı kanıtlara dayandırmıştı. İki kategoride bilgiden yararlanmıştı: Dönemin tacirleri ve ticaretini yaptıkları emtia.

Önce tacirleri ele alalım. Salvianus (ö. y. 484) yazılarında Marsilya'daki Suriyeli tacirlerden bahsetmişti. Arles piskoposu [Arles'li Aziz] Caesarius'sa (ö. 542) ilahilerini bestelerken sadece (yerel halk için) Latinceyi değil (yabancı topluluklar, muhtemelen tacirler için) Yunancayı da kullanmıştı. Yaklaşık 570'de İspanya'daki tacirlerden, yaklaşık 589'da da Narbonne'daki Yahudiler, Yunanlar ve Suriyelilerden haberdarız. Batı bölgelerindeki Doğu Akdeniz'den gelen mallarla ilgili olarak altıncı yüzyıl ve sonrasına dair çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Örneğin, Tours'lu [Aziz] Gregorius (y. 539-594), Gazze'den Lyon'daki bir kiliseye Efkaristiya sırasında kullanılmak üzere şarap bağışlandığından söz etmektedir.[2] Ticaretin devam ettiğini kanıtlayan bu tür bilgi kırıntıları yararlıdır ama bir noktaya kadar. Bize ticaretin *hacmiyle* ilgili hiçbir şey anlatmazlar; zaten onların da bizatihi tacirler ve emtiadan bahsediyor oluşu, genel değil kural dışıyla uğraştığımızı akla getirmektedir.

Neyse ki arkeolojik kanıtlar bu eksikliği gidermeye başlamıştır. Kazılarda bulunan ithal nesneler nicelenebilir ve ticaret hacmini tahminde kullanılabilir. Dağılımlarıysa ticari ağların uzamı hakkında fikir verebilir. İzninizle şimdi yakın geçmişte –Roma, Kartaca ve İtalya'nın kuzeyindeki küçük Luni limanında– yapılan, bize beşinci ve altıncı yüzyılın ekonomisiyle ilgili çok şey anlatan üç kazıyı gözden geçirelim.

Roma

Palatium [tepesinin] eteğinde Circus Maximus [antik hipodrom alanına] nazır (günümüzdeki adıyla) Schola Praeconum [veya "Tellallar Evi"] denilen bir kalıntı bulunmaktadır. 1978-80 yılları

2. Gregory of Tours, *A History of the Franks* [Tours'lu Aziz Gregorius, *Historia Francorum*, "Frankların Tarihi"] (Der. Lewis Thorpe), Harmondsworth 1974, 411.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

arasında yapılan kazı binanın bir bölümünün kasten toprak ve molozla doldurulduğunu ortaya çıkarmıştır. Dolgu iyi döşenmiş bir binanın yıkımından artakalan molozdan ve evsel (ve muhtemelen bir depoya ait) atıktan meydana gelmektedir. Burada bulunan okunaklı otuz sekiz sikke dolgu tarihlerinin beşinci yüzyılın ikinci çeyreği, bir ihtimal y. 430-40 olduğunu göstermektedir (Resim 6).[3]

Schola Praeconum dolgusu çok sayıda kırık çanak çömlek içermektedir: 423 kilo ağırlığında 22.315 kırıntı. Çanak çömleğin önemli bir bölümü (kırıkların yüzde 44,6'sıyla toplam ağırlığın yüzde 60'ı), zeytinyağı, şarap ve *garum* (Romalıların büyük miktarlarda tükettiği bir tür balık sosu) gibi kolay bozulan emtianın nakliyesi ve depolamasında kullanılan amforalardan meydana gelmektedir. Romen amforalarının özellikleri ve yapımlarında kullanılan killer hakkında yeterince –kırıntıların çoğunun menşeini ortaya atacak kadar– bilgi sahibiyiz. Aşağıda Schola Praeconum'da bulunan amforalarla ilgili iki analiz yer almaktadır:

Çanak Çömlek Sınıfı	Kırıntılardaki Payı (%)	Ağırlıktaki Payı (%)
Evsel	10,6	8,5
Amfora	44,6	60,0
Sınıflandırılmamış	44,8	31,5
Toplam	100,0	100,0

Amfora Tipi	Kırıntılardaki Payı (%)	Ağırlıktaki Payı (%)
Kuzey Afrika	42,5	63,0
Biv	20,5	6,9
Bii	19,2	14,7
Diğer	17,8	15,4
Toplam	100,0	100,0

Amforaların en sıkça rastlanan üç türünün –Kuzey Afrika, Biv ve Bii– menşei Akdeniz'in üç farklı bölgesidir. Kendine özgü kiremit kırmızısı bir kil türüne sahip, kimi zaman beyaz astarlı, Kuzey

3. D. Whitehouse, G. Barker, R. Reece ve D. Reese, "The Schola Praeconum 1. The coins, pottery and fauna", *Papers of the British School at Rome* 50, 1982.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Resim 6. Roma'daki Schola Praeconum'un genel bir görünümü. (Fotoğraf: David Whitehouse)

Afrika amforaları Tunus'tan ithal edilmişti. Bu amforaların hep zeytinyağı içerdiği varsayılmıştır. Nitekim Schola Praeconum'da bulunan kırıkların kiline işlemiş lipit tortusunun kısa bir süre önce yapılan analizi bu varsayımın doğruluğunu göstermiştir.[4] Biv amforalarının da kendine özgü bir kili vardır: Koyu kahverengi, bol mikalı ve "kayağan" dokuludur. Kilin özellikleri bunların Batı Türkiye'de, muhtemelen Meandros [Büyük Menderes] vadisinde üretildiklerini akla getirmektedir. Bii amforaları da doğudan, bir ihtimal Suriye'deki Antiokheia'dan [Antakya] gelmiştir. Bundan dolayı Schola Praeconum'da ortaya çıkarılan amforalar, yaklaşık 430-40 yıllarında Roma, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz arasındaki denizyoluyla yapılan geniş çaplı ticaretin sürdüğüne delalet etmektedirler. Ayrıca bunlar ticareti ele alırken çanak çömleğin ne kadar önemli olduğunu göstermemizi sağlayan ilk örnektir.

4. S. Passi, M.C. Rothschild-Boros, P. Fasella, M. Nazzaro-Porro & D. Whitehouse, "An application of high performance liquid chromatography to analysis of lipids in archaeological samples", *Journal of Lipid Research* 22, 1981, 778-84.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Kartaca

Schola Praeconum, Roma'nın beşinci yüzyıldaki ülkelerarası ticareti hakkında bize içgörü sağlamaktadır; Kartaca'ysa tartışmanın kapsamını genişletmektedir. Mağrip'in en önemli Poeni [Kartacalı] ve Romen limanı Kartaca, 438'de Vandalların eline düşene kadar, imparatorluk eyaleti Afrika'nın başkentiydi. Bundan önce varış yeri İtalya olan çok miktarda zeytinyağının yanı sıra, Kuzey Afrika'nın muazzam mısır mahsulünün büyük bir bölümü de Kartaca'dan geçiyordu. Tarihçiler Kartaca'nın Gaiseric tarafından zapt edilmesinin Roma'nın geleneksel tahıl ambarına erişimini sınırladığını ve Belisarios 534'te şehri Jüstinyen için geri alıncaya kadar alternatif erzaka ihtiyaç duyulduğunu ileri sürmüşlerdir. UNESCO tarafından desteklenen büyük çaplı kazılar geleneksel resmi incelemeye imkân vermiştir (Resim 2). Amerikan ve Britanyalı ekipler özellikle işgalin son evresine odaklanmışlardır. Bu süreçte iki ekip de, yüz binlerce amfora kırığı ve Kırmızı Astarlı Afrika* (ARS) kap kacağı içeren, muazzam ölçüde çanak çömlekle uğraşmaya mecbur kalmıştır (Resim 7). Söz konusu farklı tipteki çok sayıda çanak çömleğin ön analiziyle birlikte yürütülen paralel sikke incelemeleri, M. J. Fulford ve John Riley'nin Kartaca'nın son yüzyılları için alternatif yorumlar yapmalarına yol açmıştır.[5]

Fulford şöyle yazmıştır:

> Erken beşinci yüzyıldan (y. 400-425) kalan amforaların sadece yüzde 10'u kadarı Doğu Akdeniz'deki kaynaklara atfedilebilmektedir. Bu yüzde y. 475-500 yıllarında ikiye katlanmakta ve aşağı yukarı Belisarios'un istila tarihinden kalan grupların arasında bulunmaktadır... şüphesiz bütün amforaların yüzde 25-30'u Doğu Akdeniz'deki kaynaklara atfedilebilir."

Riley de aynı sonuca varmıştır. Ancak şaşırtıcı bir şekilde ikisi de 534'ten sonra Kartaca'daki ithal amfora sayısının yerele kıyasla çarpıcı ölçüde düştüğünü ve doğrusu şu ki Doğu Akdeniz amforalarına 600 civarında rastlama sıklığının kayda değmeyeceğini

* "Slip" tekniğiyle yani sulu seramik hamuruyla kaplanarak bezenmiş seramiktir. (ç.n.)

5. M. J. Fulford, "Carthage: overseas trade and the political economy, c.A.D. 400-700", *Reading Medieval Studies* 6, 1980, 68-80; J. A. Riley, "The pottery from the cisterns 1977. 1, 1977.2 and 1977.3", J. H. Humphrey (Der.), *Excavations at Carthage 1977 Conducted by the University of Michigan* içinde, Ann Arbor 1981, 85-124.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

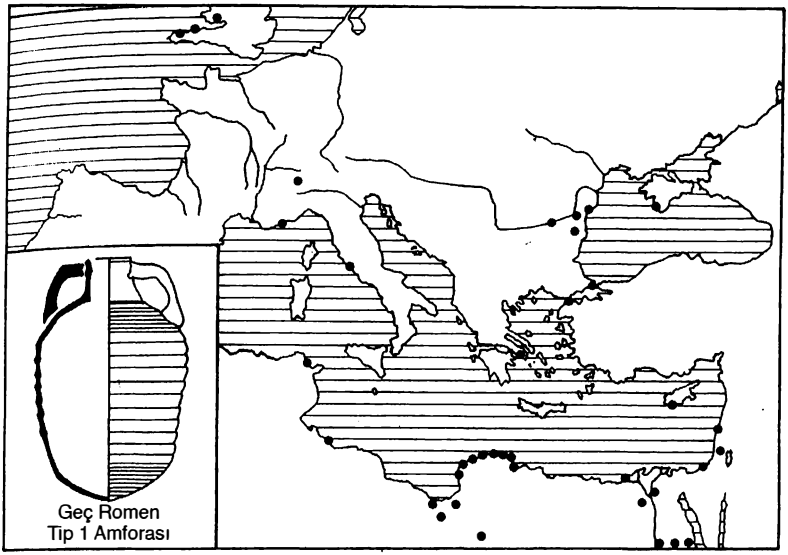

Resim 7. Geç Roma Tip 1 amforalarının dağılımı (John Riley tarafından Kartaca'daki araştırmalar sırasında tanımlandığı şekilde). Bu kaplara Britanya'nın güneybatısında rastlanma sıklığına dikkat ediniz. (John Riley'ninki örnek alınarak)

göstermiştir. Kartaca'nın geç beşinci ve erken altıncı yüzyıllarda canlı bir ekonomiye kavuştuğu izlenimini bir yere kadar kazılarda çıkarılan çok sayıdaki yüksek kalite kap kacak da (Kırmızı Astarlı Afrika seramiği de) doğrulamaktadır. Fulford son olarak Kartaca'da kesilen Vandal sikkelerinin Akdeniz'in dört bir tarafında geniş çapta sürümde bulunduğuna parmak basmaktadır. Oysa Jüstinyen'in Kartaca'da yeniden bir imparatorluk darphanesi kurmasından sonra, şehirde rastlanan Doğu Akdeniz'in diğer darphanelerinden gelen sikkelerin genelde nümismatik koleksiyonları içindeki payı çok küçüktür. Nitekim Fulford, "Amerikan kazılarında kataloglanan 325 Bizans sikkesinin sadece sekizi doğudaki darphanelerden, iki tanesi Sicilya, iki tanesiyse Numidya'daki Konstantin [şehrinden] gelmiştir" diye yazmakta ve Kartaca'da kesilen sikkelere 533'den sonra Akdeniz çevresinde nadiren rastlandığını belirtmektedir.[6]

Fulford bu yeni arkeolojik kanıtı yaratıcı bir şekilde yorumlamaktadır. Eyaletin, Roma'ya ödemesi gereken yükümlülüklerinden kurtulur kurtulmaz, Akdeniz'in çeşitli bölgeleriyle canlı bir ticari

6. Fulford, a.g.e., 71; 74.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

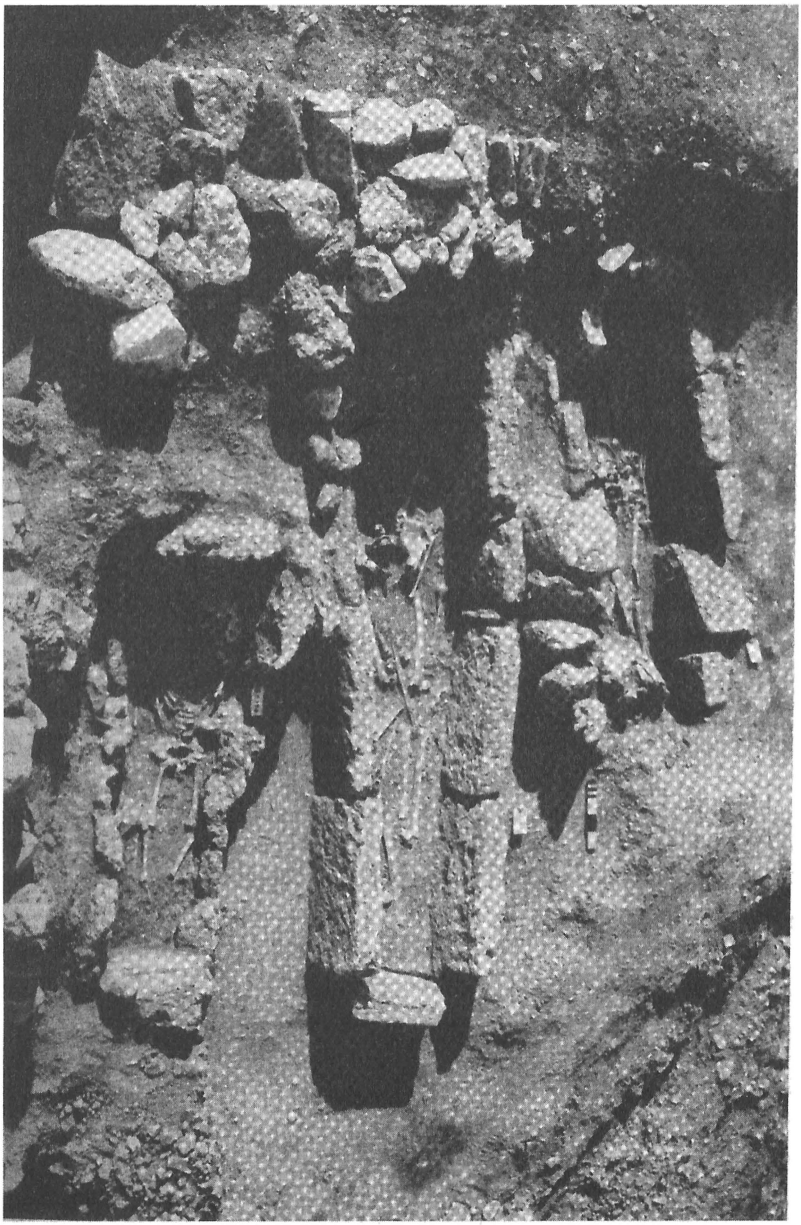

Resim 8. Kartaca'da surlara yakın daha eski bir yapı içine oyulan yedinci yüzyıl mezarları. (Fotoğraf: Henry Hurst)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ilişki sürdürme imkânına kavuştuğunu iddia etmektedir. Her ne kadar aslında eyalet bünyesindeki tarımsal üretim büyük ihtimalle düşmüşse de ticaret hâlâ önemseniyordu çünkü arz fazlası artık ne vergi olarak ihraç ediliyor ne de anıtsal yapılara yatırılıyordu. Şüphesiz yurtlukların beşinci yüzyılda zayıfladığına dair bazı kanıtlar vardır. Ancak Jüstinyen şehri yeniden fetheder fethetmez ve şehir yeniden vergi yükümlülüğünün altına sokulduğunda, ticari hayat daralmış ve Vandallar döneminde özel tüketim konusu lüks mallar edinmek için satılan mısıra devletin ihtiyaçlarını karşılamak üzere el konulmuştu.

Surların yakınlarında yer alan birkaç binanın son kullanım amaçları Kartaca'nın yedinci yüzyıldaki acınacak halini açığa vurmaktadır.[7] Britanyalı kazı ekibi, geç altıncı veya erken yedinci yüzyıldan kalma nispeten iyi korunmuş, L şekilli kerpiçten bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bina terk edildikten sonra mezarlık olarak kullanılmıştır. Ekipten Henry Hurst konuyla ilgili şunları yazmıştır: "Son zamanların mezarlarına, Bizans dönemi Afrikası'nın diğer sitlerindeki gibi genellikle Kartaca'nın eski yerleşim alanı içinde rastlanmakta ve bu durum alışılageldiği üzere, şehrin büyük alanlarının işe yaramaz hale gelip mezarlıkların surların dışında bulunmasını gerektiren geleneksel düzenlemelerin gevşetildiği, ekonomi ve nüfus açısından çöküşün son aşaması diye yorumlanmaktadır" (Resim 8). Bu mezarlığın üstündeki bir başka bina, eyalete 695-8 yıllarında gelen Araplardan kaçanların sığındığı mülteci evi olarak tabir edilmiştir. Muhtemelen o zamana kadar şehir zaten canlılığını kaybetmişti ve Batı'daki bizlerin artık alışmaya başladığımız yıkılan sanayi şehirlerini andırıyordu.

Luni

La Spezia yakınlarındaki küçük bir Romen kasabası olan Luni'nin geç dönem tarihi Kartaca'nınkiyle çarpıcı bir şekilde benzerdir. Bryan Ward-Perkins tarafından surlarla çevrili bu kasabanın ortasında yer alan forumda yapılan kazılar, yerleşimin postklasik dönem tarihini açığa vurmuştur.[8] Yaklaşık 400'e kadar Luni'nin

7. Henry Hurst, "Excavations at Carthage 1977-8. Fourth interim report", *Antiquaries Journal* 59, 1979, 19-49, özellikle 44-6.

8. Bryan Ward-Perkins, "Luni-the decline of a Roman town", H. McK. Blake, T. W. Potter ve D. B. Whitehouse (Der.), *Papers in Italian Archaeology* 1 içinde, Oxford (British Archaeological Reports, Supplementary Series 41) 1978, 313-21; "Luni: the prosperity of the town and its territory", G. Barker and R. Hodges (Der.), *Archaeo-*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

zenginliği yakınlardaki ocaktan çıkarılan Luna (Carrara) mermeri ihracından kaynaklanıyordu. Mermer ticaretinin gerilemesi büyük ihtimalle kasabayı yıkıma uğratmıştı ama buna rağmen, en nihayet 640'da Lombardların buyruğu altına girinceye kadar, Bizanslıların elindeyken ayakta varlığını sürdürmüştü. Lombardların yönetimindeyken, piskoposluk 1201-4'te Sarzana'ya taşınıncaya kadar, bir piskoposluk merkezi olarak kalmıştı. Kısa bir zaman önce yapılan kazılar ahşap yapıların geçmişinden kalan izleri ortaya çıkarmıştır. Beşinci yüzyıldan dokuzuncu veya daha sonrasına kadar uzanan, lağım çukurları ve kuyularla birlikte bulunan bu yapılar muhtemelen mesken işlevi görüyorlardı.

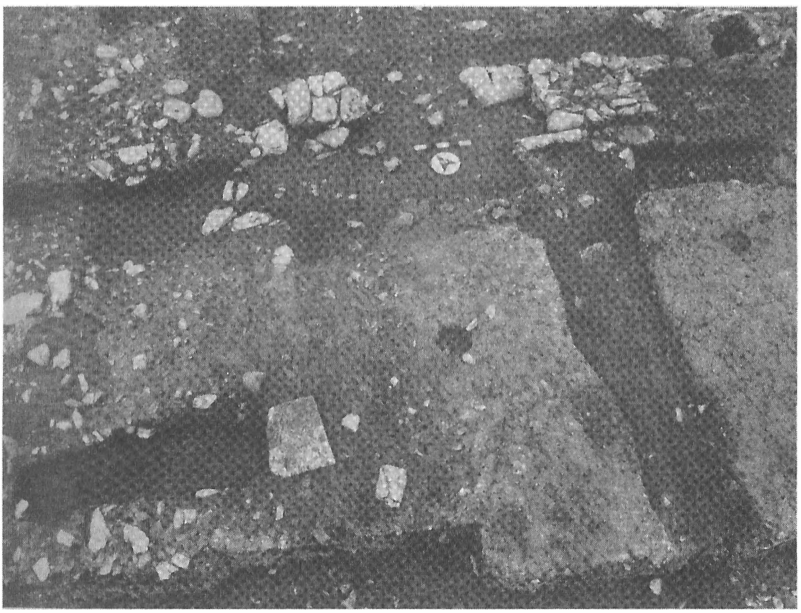

Resim 9. Kuzey İtalya, Luni'de altıncı yüzyılda keresteyle inşa edilmiş bir yapıya ait kalıntılar. Direk kaideleri ve direk deliklerinin yanı sıra kil zeminden artakalanlar görülebilmektedir. (Fotoğraf: Bryan Ward-Perkins)

Luni'deki Romen yönetiminin en son aşamalarının arkeolojisi özellikle ilgi çekicidir çünkü hem kazılar son derece titizlikle

logy and Italian Society içinde, Oxford (British Archaeological Reports, International Series 102) 1981, 179-90; "Two Byzantine houses at Luni", *Papers of the British School at Rome* 49, 1981, 91-8.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yürütülmüştür hem de Akdeniz'in diğer klasik dönem sitlerinde bulunabilecekler hakkında fikir vermektedir. Ara raporlar, sonradan yapılan meskenlerin çarpıcı bir şekilde bu dönemin en iyi bilinen Batı Almanya'daki barbar evlerini andırdığını göstermektedir (Resim 9). Bununla birlikte, ince zemin kaplaması altında kalan ve faaliyet alanlarına atılan malzeme bakır "Bizans" sikkelerinin yaklaşık 600'e kadar hâlâ kullanıldığına delalet etmektedir. Keza Doğu Akdeniz amforaları ve Suriye camının ithaline devam edildiğine de. Ancak yaklaşık 600'den sonraysa hayatın maddi standartlarının daha bir kötüleştiği anlaşılmaktadır; atık analizi beslenme düzeninin önemli ölçüde değişmediğini akla getirse de, Akdeniz'in diğer bölgelerinden yapılan ithalat nadirdir.

Bryan Ward-Perkins'in ileri sürdüğüne göre, kasabanın mermer ticaretinin çöküşüyle yoksullaşmasının nedeni büyük ölçüde gıda üretimi için ayrılmış *territorium*'undaki* klasik dönem drenaj sisteminin bozulmasıydı. Bu toprakların büyük bir bölümü yavaş yavaş bataklığa dönüşmüştü. Anlaşılıyor ki, Lombardlar 640'da son Bizans valisini yerinden ettiklerinde, Luni zar zor bir liman işlevi görüyordu. Surları içinde ancak bir öbek Bizanslı hane halkı kalsa da kasaba hiçbir zaman terk edilmemişti. Zaten bunlar da her bakımdan klasik dönem seleflerinden uzaktı. Kazılar hatırı sayılır ölçüde ilgi uyandırmıştır. Bunun nedeni esas itibariyle, arkeologların Luni'nin yıkılışının genelde İtalya'daki klasik dönem kasabalarının yıkılışı için bir örnek oluşturup oluşturamayacağını merak etmeye başlamalarıydı. Bryan Ward-Perkins buna karşı çıkmakta ve yakınlardaki Lucca gibi yerleşim merkezlerinin ayakta kalışlarına dair tanıtlara işaret etmektedir. Bununla birlikte bizzat Luni'de elde edilen kanıtlar su götürmezdir. Başka yerlerde ne vuku bulmuşsa bulmuş, bu liman çökmüştü.

Geç Roma ticaretine ait bu sezgiler iki geçici varsayımı akla getirmektedir. Bunlardan ilki, "barbarların" geç dördüncü ve erken beşinci yüzyılda meydana çıkışlarının Orta ve Batı Akdeniz'deki ticarete zarar vermesi ama ortadan kaldırmamasıyla ilgilidir: Roma, Got akınlarından sonra da yağ ve şarap (hatta birçok başka şeyi) ithal etmeyi sürdürmüştü; aslında Kartaca Vandalların yönetimindeyken belki de Doğu'yla ticaretinde ilerleme kaydetmişti; Luni'ye altıncı yüzyılda dahi hâlâ yabancı mallar geliyordu. 4. Bölüm'de

* Arazi. (ç.n.).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

göreceğimiz gibi, Theoderich'in döneminde filizlenen Akdeniz ticareti (sikke ve madeni kap kacaklar vasıtasıyla) ta İsveç kadar uzak yerlere ulaşmıştı. İkincisi, her nasılsa, 600 civarında durum tamamen değişmişti: Kartaca neredeyse Doğu'yla ticaretten vazgeçmiş, Luni'deki ithal lüks mallar da ortadan kalkmıştı.

Şurası muhakkak ki, bunlar derme çatma kanıtlara dayalı büyük varsayımlardır. Kartaca'nın ufak bir bölümünün, Roma'nınsa daha da küçük bir bölümünün kazılması pek önemli değildir ve varsayımlara bu bakımdan itiraz edilebilir. Ayrıca Luni'nin, tek bir ürüne –mermere– dayalı küçük bir kasabanın ne önemi var ki? Evet, mermer ticaretinin çöküşü başlı başına bir anlam taşır ve 3. Bölüm'de göreceğimiz gibi, Orta Akdeniz için ileri süreceğimiz örüntü Doğu'da belirenden farklı değildir. Her halükârda yoğun ülkelerarası ticaretle piyasa ekonomisinin altıncı yüzyılda çöktüğüne dair varsayım Karanlık Çağ İtalya'sındaki kırsal yerleşmelerin ele alınmasıyla sınanabilir.

İtalya'daki Kırsal Yerleşmeler

Esaslı sosyal ve ekonomik değişimlerin asit testi bunları bölgesel ölçekte meydana çıkarmaktır. Roma, Kartaca veya Luni gibi münferit merkezler bir hayli münferit nedenlerle ayakta kalabilir veya çökebilir. Oysa *villa*ların* ve köylünün tasarrufundaki varlıklar daha genel bir ekonomik eğilimi yansıtır. O halde şu soruyu sormalıyız: Ortaçağın yerleşme ve toprak kullanım örüntüsü ne zaman klasik döneminkinin yerine geçmişti?

Kırsal yerleşmenin, özellikle de küçük çaplı varlıkların tarihlenmesi malum olduğu üzere zordur. Çünkü tam tarihlenebilecek kentsel katmanlardaki çok daha yaygın objelere bu tür yerleşmelerde nadiren rastlanır. Özellikle sikkeler, taşrada kasabalara kıyasla daha az kullanıldığından, kırsal sitlerde seyrektir. Hal buyken, geç Roma dönemi çiftlik ve *villa*larında tarih çanak çömlek aracılığıyla belirlenir. Uygulamada bu kentsel bağlamlarda sikkelerle birlikte bulunan dolayısıyla tarihlenebilir, iyi incelenmiş seramik eşyadan yararlanmamız anlamına gelir. Akdeniz'de klasik yerleşmenin son iki yüzyılından kalanların tarihlerini saptamak amacıyla zamanla Kırmızı Astarlı Afrika (ARS) kap kacağını kullanmaya başladık

* Eski Roma'da zengin toprak sahiplerinin kırsal alanda yaptırdıkları konut. (ç.n.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

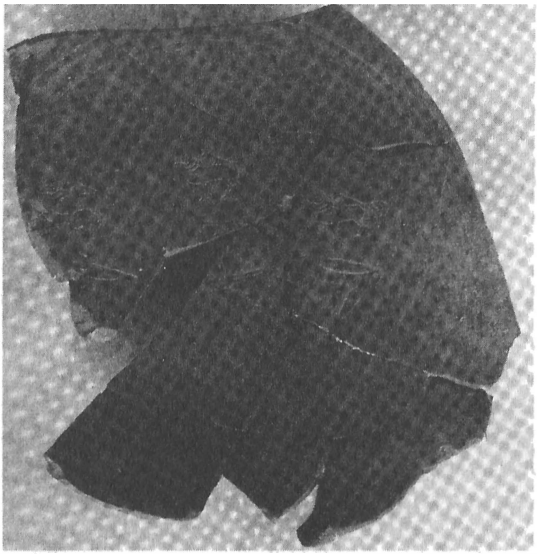

Resim 10. İtalya, Farfa'da bulunan y. 530-80 yıllarına tarihlenen bir Kırmızı Astarlı Afrika seramiği tabağı (Hayes 104a tipi). (Fotoğraf: David Whitehouse)

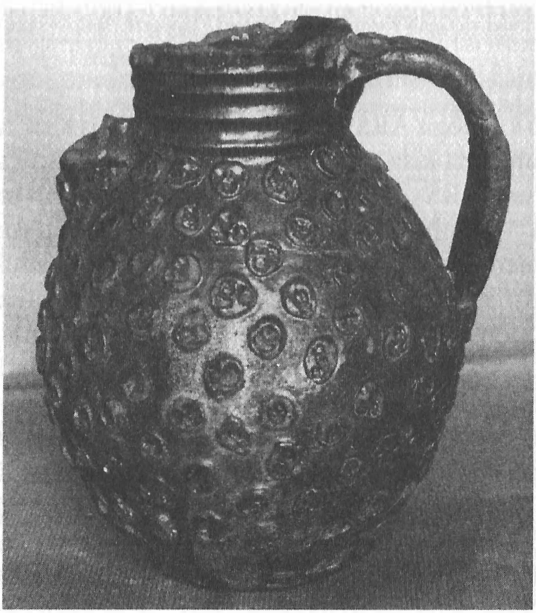

Resim 11. Roma, Lacus Iuturnae'de ["Iuturna Çeşmesi"] bulunan bir Forum ibriği. (Fotoğraf: David Whitehouse)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

(Resim 10). 1972'de J. W. Hayes, bütün ARS tiplerinin dağılım ve tarih kanıtlarını da kapsayan bir analizini yayımlamıştı.[9]

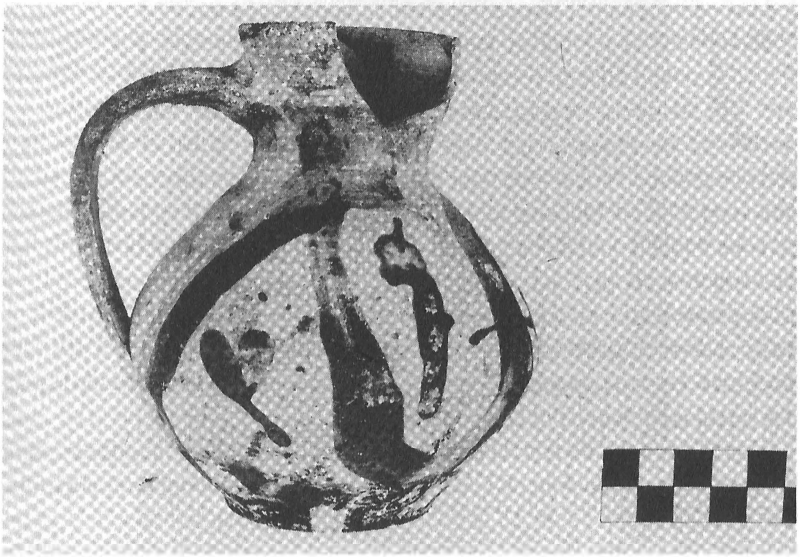

Resim 12. Yedinci yüzyılda Altavilla Silentia'da İmparator Herakleios tarafından kestirilen bir sikkeyle birlikte bulunan Geniş Kırmızı Yollu bir testi. (Fotoğraf: Paolo Peduto)

Hayes'in katalogu ARS kırıntılarının nispeten kısa, hatta bazen bir yüzyıldan daha kısa zaman aralıklarıyla tarihlenmesine imkân verir. Doğrusu ARS çok defa arkeolojik katmanların tarihlenmesinde İtalya, Yunanistan ve Bizans'ta yaklaşık 400'den sonra kesilen bronz sikkelerden daha iyi bir araçtır. İki çanak çömlek tipi daha kırsal sitlerin kronolojisine ışık tutar. İlki Forum çanak çömleği diye de bilinen, günümüzde yaklaşık 600'de Roma'da üretildiği düşünülen sırlı çanak çömlektir. Bunların en sık rastlanan türü çoğunlukla gövdesi ve kulpuna pul şekilleri uygulanan emzikli ibriktir [boduç] (Resim 11). İkincisiyse beşinci yüzyıldan yaklaşık 1000 ve sonrasına kadar şu veya bu şeklin verildiği bir Güney İtalya ürünüdür. "Geniş Kırmızı Yollu" çanak çömlek diye adlandırılan bu tipe geç Romen villalarının, erken Hıristiyan mezarlıklarının ve erken ortaçağ yerleşmelerinin sitlerinde rastlanır (Resim 12).

9. J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, Londra 1972; *Supplement to Late Roman Pottery*, Londra 1980.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Çanak çömleğin bu üç sınıfı da –ARS, Forum ve Geniş Kırmızı Yollu– kırsal yerleşmelerin değişen örüntüsünü anlamak açısından vazgeçilmezdir.[10]

Orta ve Güney İtalya'nın klasik kırsal görünümü, ortaçağ döneminin çekirdekli tepe başı yerleşmelerinin aksine, "dağınık bir yerleşme örüntüsü" arz ediyordu. Şüphesiz hem klasik dönem hem de örüntülerinin çeşitli varyasyonları vardır ve herhangi bir genellemeye ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Bununla birlikte açık veya korunaksız alanlardaki villalar ve küçük çiftliklerden meydana gelen bir yerleşme örüntüsünden önemli ölçüde doğal olarak korunaklı tepe başlarında yoğunlaşan yerleşmelere yönelim gerçekten çok yaygındı ve bu arkeolojik analize ziyadesiyle uyan bir konudur. İtalya'daki birkaç arkeolojik araştırma özellikle bu meseleye odaklanmıştır. Bunlardan ikisi geç antikçağ dünyasındaki sosyoekonomik değişim sürecine dair zihnimizi kurcalayanlarla ilgilidir.

Bunlardan ilki, Roma'nın hemen kuzeyinde yer alan Güney Etruria [bugün Toscana] bölgesindeydi (Resim 13). Bu iddialı proje 1946'tan 1974'e kadar British School at Rome'un müdürlüğünü yapan John Ward-Perkins tarafından planlanıp yönetilmişti. Güney Etruria'nın araştırılması düşüncesi aldatıcı ölçüde basitti. 1950'lerde banliyölerin genişlemesi, özellikle de makineli tarımın yayılması Campagna di Roma'nın* çehresini değiştirmeye başlamış, eşi benzeri görülmemiş bir hızda arkeolojik sitlerin ortaya çıkmasına –ve de tahribine– yol açmıştı. Ward-Perkins'in buna gösterdiği tepki, sitleri sonsuza kadar kaybolmadan kaydetmek için tasarlanmış muazzam bir arazi çalışması kampanyasıydı. Kampanyanın sonunda münferit çiftliklerden topyekûn yerleşmelere, tarih bakımından da Tunç Çağı'ndan Rönesans'a kadar uzanan, iki binin hayli üzerinde sit kaydedilmişti. Bir araştırmayı yorumlamanın anahtarı yüzeyden toplanan tarihlenebilir –genellikle çanak çömlek– nesnelerdir. Eğer birinci yüzyıldan kalma çanak çömlek varsa, söz konusu sitin birinci yüzyılda meskûn olduğu sonucu çıkarılır, vesaire. Güney

10. D. B. Whitehouse, "Forum ware", *Medieval Archaeology* 9, 1965, 55-63; "Medieval painted pottery in South and Central Italy", *Medieval Archaeology* 10, 1966, 30-44; "The medieval pottery of Rome", H. Mck. Blake, T. W. Potter ve D. B. Whitehouse (Der.), *Papers in Italian Archaeology* 1 içinde, Oxford (British Archaeological Reports, Supplementary Series 41) 1978, 475-93; "Forum ware again", *Medieval Ceramics* 4, 1980, 13-16.

* Roma şehrini çevreleyen alçak ova. (ç.n.)

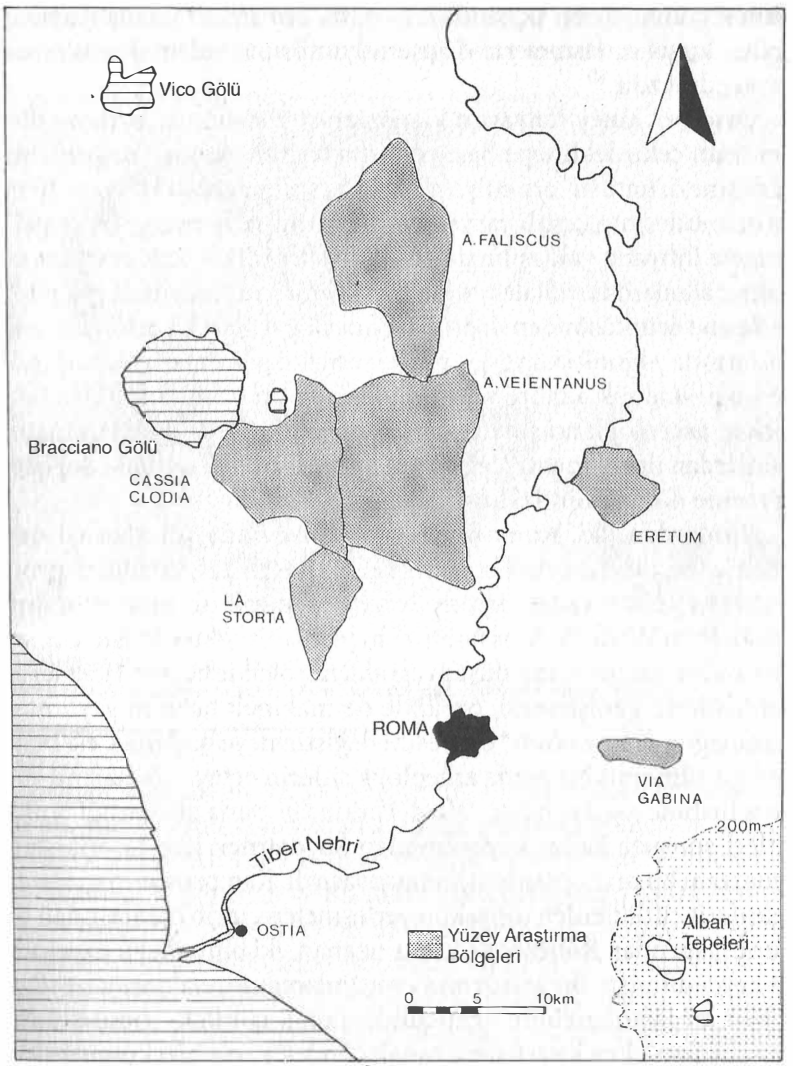

Resim 13. S. 49-56'da ele alınan yüzey araştırmalarının yapıldığı yerleri gösteren Güney Etruria.

Etruria araştırmasının ilk bölümleri Hayes'in Kırmızı Astarlı Afrika seramikleri katalogunun yayımlanmasından önce tamamlanmış, dolayısıyla ilk araştırma raporlarına ihtiyatla yaklaşılması gerekmişti. Güney Etruria'nın beş bölgesi gözden geçirilmiş, ne var ki

Hayes'in kronolojisi kullanılmıştı: Eretum, Ager Veientanus, Via Gabina, Cassia-Clodia bölgesi ve Ager Faliscus.[11]

Hayes ARS tarihini kil türü temelinde üç ana döneme ayırmıştır. Bu dönemlerin tarih aralıkları şöyledir:

ARS I	y. 80-320
ARS II	y. 350-450
ARS III	y. 450-625

Eretum, Ager Veientanus, Via Gabina ve Cassia-Clodia bölgesinde elde edilen buluntular Hayes'in bölümlemesine göre yayımlanmıştır. ARS I, II ve III'lerin bulunduğu sit sayıları şöyledir:

Bölge	Sit Sayıları		
	ARS I	ARS II	ARS III
Eretum	47	20	7
A. Veientanus	307	92	46
Via Gabina	27	9	6
Cassia-Clodia	57	10	6
Toplam	438	131	65

Bu verilerin alışılmış yorumu Campagna di Roma'nın şaşırtıcı bir değişimin başladığı üçüncü yüzyıla kadar dağınık büyük bir nüfusu barındırdığı yönündedir. John Ward-Perkins 1968'de Ager Veientanus'taki durumu şöyle özetlemişti:

> İkinci yüzyılda meskûn olduğu bilinen 310 {aynen böyle yazılmış} sitten dörtte üçü bir yüzyıl sonra buharlaşmıştır... kıyıda köşede kalan bazı bölgelerde... silinip giden sitlerin oranı o kadar yüksektir ki mantıken dik yamaçların çoğunun gerisin geri mera veya ormana dönüşmesine göz yumulduğunu ileri sürmek mümkündür.[12]

11. Birçok ayrıntılı makaleye genel bir bakış için en uygun kaynak: T. W. Potter, *The Changing Landscape of South Etruria*, Londra 1979. Daha ayrıntılı incelemeler için-se bkz. *Papers of the British School in Rome* 23, 1955; 25, 1957; 29, 1961; 30, 1962; 31, 1963; 33, 1965; 36, 1968; 40, 1972; 41, 1973; 43, 1975; 45, 1977.

12. A. Kahane, L. Murray-Thriepland ve J.B. Ward-Perkins, "The Ager Veientanus North and East of Veii", *Papers of the British School at Rome* 36, 1968, (1-218) 152.

Bugün üçüncü yüzyılın gerçekten şaşırtıcı bir değişim dönemi olup olmadığına ve öyleyse başka dönemlerin bulunup bulunmadığına dair soru sormak için üç iyi gerekçe vardır. Birincisi, Roma'dan elde ettiğimiz bölük pörçük veriler aşağı yukarı 367'de nüfusun hızla azaldığı ihtimalini akla getirmektedir. İkincisi, ARS kronolojisi Ager Veientanus [makalesinin] yayımlanmasının ardından düzeltilmiştir. Üçüncüsü –ve en önemlisi– ARS I yaklaşık 240 yıl, ARS III yaklaşık 175 yıl, ARS II'yse sadece 100 yıl kullanılmıştır. Bu gerçek, ARS I'le ARS II'nin bulunduğu sitlerin sayısı arasındaki şaşırtıcı karşıtlığı öne çıkarırken, ARS II'yle ARS III'ün bulunduğu sitlerin sayısı arasındaki karşıtlığın önemini azaltmaktadır.

Ager Faliscus'taki yüzey araştırması, tabii ki eğer tipikse, ilk itirazımızı karşılamaktadır.[13] T. W. Potter, ARS'leri kil türleri yerine şekillerine göre sınıflandırmış ve aşağıdaki sonuçlarla daha sıkı bir kronoloji elde etmişti:

Tarih	2. yüzyıl	3. yüzyıl	4. yüzyıl	5.-6. yüzyıl
Sit Sayısı	95	67	31	22

Yukarıdaki rakamlar ARS bulunan sit sayısının ikinciyle üçüncü yüzyıllar arasında yüzde 29, üçüncüyle dördüncü yüzyıllar arasındaysa yüzde 54 oranında azaldığını göstermektedir. Bu Ager Veientanus için ileri sürülen 100 yılda yüzde 75 oranından daha az şaşırtıcı bir resimdir ama gene de çarpıcıdır. Üçüncüyle dördüncü yüzyıllar arasındaki bir zamanda ARS bulunan sitlerin sayısındaki azalış neredeyse iki katına çıkmış, 100 yılda yüzde 29'dan yüzde 54'e yükselmiştir.

Bu yegâne hızlı çöküş dönemi miydi? Eretum, Ager Veientanus, Via Gabina ve Cassia-Clodia yüzey araştırmalarına dönüp, sadece hem *terra sigillata** hem de ARS I (ve dolayısıyla ARS I'in kullanılmaya başlandığı yaklaşık MS 80'de meskûn olan), hem ARS I hem de ARS II (y. 350'de meskûn olan) veya hem ARS II hem de ARS III (y. 450'de meskûn olan) bulunan sitleri dikkate alalım:

13. Potter, a.g.e. 140.

* Arretium işi de denilen parlak kırmızı renkli ve cilalı antik Roma dönemi çanak çömleği. (ç.n.)

Bölge	Sit Sayısı		
	y. 80	y. 350	y. 450
Eretum	42	20	5
A. Veientanus	268	91	39
Via Gabina	22	9	6
Cassia-Clodia	45	9	3
Toplam	377	129	53

Artık söz konusu tarihlerde meskûn olduğu bilinen sitlerin sayılarını ele alıyoruz. 270 yılda, yani y. 80'le y. 350 arasında bilinen sitlerin sayısı yüzde 52'yle yüzde 80 arasında (ortalama yüzde 66) azalmıştır. Ayrıca Ager Faliscus'tan elde edilen veriler, rakamların nispeten bir yavaş bir de hızlı azalış dönemini gizlediğini akla getirmektedir. y. 350'yle y. 450 arasında azalış oranı yüzde 33'le yüzde 75 arasındaydı (ortalama yüzde 41) (Resim 14). y. 80'le y. 450 arasındaki topyekûn azalışsa yüzde 86'ydı.

Demek ki, yuvarlak rakamlarla Campagna di Roma'da meskûn olduğu bilinen küçük çiftliklerle villaların toplam sayısı geç birinci yüzyılla beşinci yüzyılın ortaları arasında yüzde 80'nin hayli üzerinde bir hızla düşmüştür. Azalış ikinciyle üçüncü yüzyıllarda başlamış ve bir süre 100 yılda yüzde 30'un biraz altında seyretmiştir. Üçüncüyle dördüncü yüzyıllardaysa ivme kazanıp her 100 yılda yüzde 50'nin üzerinde seyretmiş, bu azalış daha sonrada da devam etmiş ama hızı kesilmiştir.

Peki, bu görüngüyü nasıl açıklayabiliriz? İhtimaller şunlardır: (1) basbayağı, ARS kullanımında bir azalışla (unutmayın ki kanıtlarımız tamamen çömlek kırıklarının dağılımından meydana gelmektedir); (2) çok sayıda küçük sitin yerine az sayıda daha büyüğünün geçmesiyle birlikte yerleşme örüntüsünde ortaya çıkan bir değişimle; (3) kırsal bölgelerden taşra kasabalarına göçle; (4) Roma'ya göçle; (5) kırsal bölgelerde de taşra kasabalarında da hatta bizzat Roma'da da nüfusun azalmasıyla.

İlk üç ihtimalin hiçbiri meydana gelenin doyurucu bir açıklaması değildir. Roma'daki kazılar ARS'lerin y. 430-40 yıllarında hâlâ yaygın bir şekilde kullanıldıklarını göstermektedir. Ayrıca söz konusu dönemin büyük bir bölümünde ithalatında da muazzam

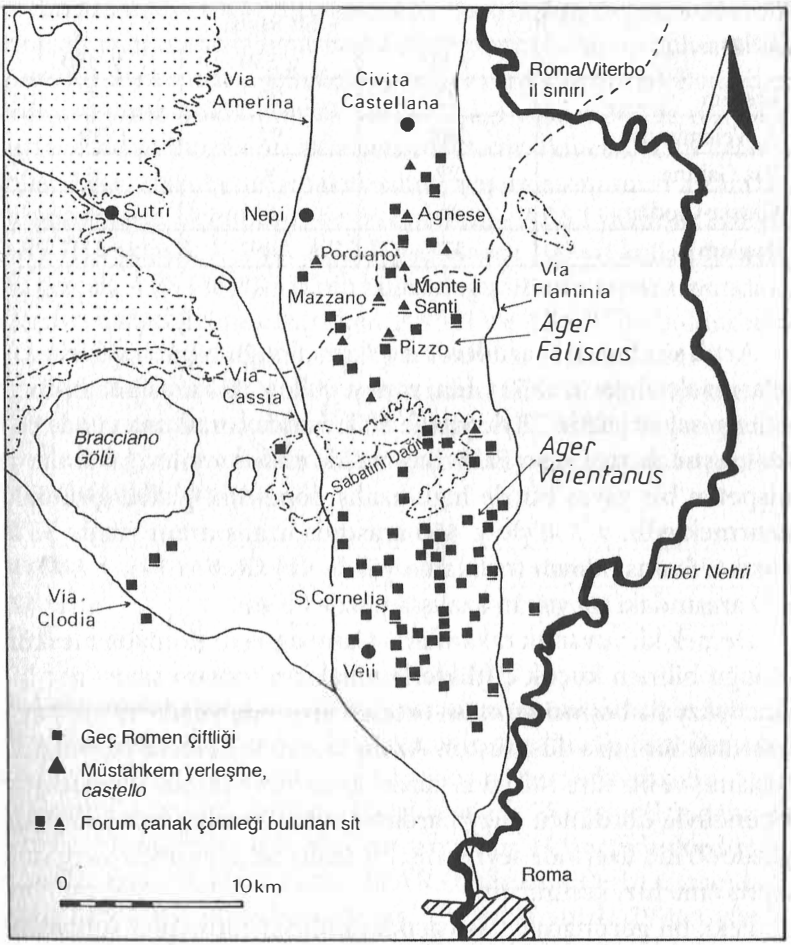

Resim 14. Güney Etruria yüzey araştırmalarıyla tespit edilen geç Romen yerleşmeleri. (Whitehouse ve Potter'ınki örnek alınarak 1981)

bir düşüş gerçekleşmiş olması ihtimal dışıdır. Gerçi Afrika'nın Vandallar tarafından istilası muhtemelen ARS arzını azaltmış ve böylelikle y. 450'deki sit sayısı tahminimizi saptırmıştır. Zaten en azından Kuzey Lazio'da kazılan üç sitte beşinci veya altıncı yüzyılda üretilen ARS'ler ortaya çıkmıştır. İkinci ihtimale gelince: Villaların küçük çiftliklere oranı artarken, mevcut villaların sayısı azalmıştı. Değişim her halükârda çok küçüktü, terk edilen küçük çiftliklerin

bütün sakinlerini massedemeyecek kadar küçüktü. Üçüncü ihtimale gelince: Sanki ARS III'ün az bulunurluğu ve taşra kasabalarındaki son zamanların yazıtları bunların sayısının da azaldığına işaret ediyor.

Kala kala şu ihtimaller kaldı: (4) Roma'ya göç ve (5) nüfusun topyekûn azalması. Halihazırdaki kanıtlar önemli etmenler diye bunları akla getirmektedir. Güney Etruria yüzey araştırmasında elde edilen bütün bilgiler aynı hikâyeyi anlatmaktadır: Meskûn oldukları bilinen kırsal sitlerin sayısında inişli çıkışlı ama sürekli bir azalış yaşanmıştır ve eğer (1)'den (3)'e kadarki açıklamaları reddetmemiz doğruysa, bu kırsal nüfusta inişli çıkışlı ama sürekli bir düşüş gerçekleştiği anlamına gelir. Öte yandan, (s. 62'de ele alınan) hububat iaşesiyle ilgili rakamlar uzaktan yakından sembolikse dahi, dördüncü yüzyıl ve beşinci yüzyılın ikinci çeyreğindeki artış dönemlerine rağmen, genelde Roma'da da bir düşüş yaşamıştı. Bu gözlemler ikinci veya üçüncü yüzyılla beşinci yüzyılın ortaları (ve sonrası) arasında nüfus büyüklüğünde topyekûn bir azalma yaşandığı ama Roma'nın iki defa Campagna di Roma'dan gelen göçmenlerle "ağzına kadar dolduğu" görüşüyle uyumludur. Belki toplam nüfustaki bu düşüş belirlenen sitlerin sayısındaki düşüşün akla getirdiğinden daha azdı ama *hiçbir* düşüşün yaşanmadığına inanmakta zorlanıyoruz.

Nitekim Campagna di Roma'daki bilinen sitlerin sayısının yüzde 80'in üzerinde bir oranla azalışı münferit bir görüngü değildi. Theodosius Yasaları, tek başına Campania'daki 528.042 *iugera* (1.332 kilometre kare) büyüklüğünde bir arazinin artık vergilendirilemediğini anlatmaktadır. Dolayısıyla muhtemelen 395 civarında söz konusu arazi tarım açısından devre dışı kalmıştı. Vizigot istilası sorunu ağırlaştırmış ve 413'te Campania, Toscana, Picenum, Samnium, Bruttium, Calabria ve Lucania'da tarım yapılan araziden alınan vergiler azaltılmıştı. 418'de Campania, Picenum ve Toscana'da yeniden (orijinal rakamın dokuzda birine) düşürülmüştü. Afrika'da da benzer koşullarının yaşandığını anlıyoruz. 422'de Byzacena'da vergilendirilebilir (yani tarım yapılan) arazi alanı 7.425'ten 3.768'e inmişti: Yani yüzde 45 oranında küçülmüştü. C. R. Whittaker'ın bize kaynakların "berbat" olduğunu ve vergilendirilebilir arazinin küçülme oranının nüfus büyüklüğünde tam neyi ima ettiğini bilemeyeceğimizi hatırlatmasına rağmen, kendimizi klasik dağınık

yerleşme örüntüsünün geç İmparatorluk döneminde dönüştüğü sonucuna varmaktan alamıyoruz.[14]

Bu noktada nüfusun ciddi bir şekilde azaldığına dair arkeolojik kanıtlardan şüphelenmek akıl çelici hale gelmektedir. Her şey bir tarafa, geç altıncı yüzyılın tanısal Kırmızı Astarlı Afrika seramiğinin kayıplara karışması belki de sadece Batı Akdeniz'deki ekonomik değişimi yansıtıyordur. Başka bir deyişle, küçük çiftliklerin temin edemedikleri veya basbayağı mali güçlerinin yetmediği ARS'nin varlığını [bundan bağımsız] sürdürmesi ihtimal dışı mıdır? Güney Etruria araştırma verilerini gözden geçiren Chris Wickham, "genel bir demografik çöküş... bırakın kanıtlar arasından ayırt edilmesini, göz önüne getirilmesi bile zor bir süreçtir" diyebilecek kadar ileri gitmiştir. Yorumunun devamındaysa şöyle demektedir: "Sekizinci yüzyılın tarihi kaynakları, esas itibarıyla *Liber Pontificalis* ["Piskoposların Kitabı"], taşranın terk edildiğine dair hiçbir izlenim vermemektedir."[15]

Resim 15. Lazio, Anguillara Sabazia'daki kalıntılar. İkinci yüzyılda yapılan binanın kalıntısı soldadır. Sağdaysa erken ortaçağda inşa edilen küçük bir kilisenin apsisini görmek mümkündür. (Fotoğraf: David Whitehouse)

14. C. R. Whittaker, "Agri deserti", Moses I. Finley (Der.), *Studies in Roman Property* içinde, Cambridge 1976, 137-65. Afrika için bkz. Denys Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest*, Oxford (British Archaeological Reports, International Series 99) 1981, 109-20.

15. C. J. Wickham, "Historical and topographical notes on early medieval South Etruria: part II", *Papers of the British School at Rome* 47, 1979, 66-95, özellikle 86.

Klasik örüntü çözüldüğünde ne tür yerleşmeler vardı ve azalan mevcut nüfus büyüklüğü hakkında (Whittaker, Wickham ve diğerlerine rağmen) ne öne sürüyoruz? Ayrıca bin yıllık bir gelenekten koparak, tepe başlarının iskânına doğru yönelme tam ne zaman gerçekleşmişti?

Bir zamanlar Güney Etruria'da yer almış geç dönem Romen çiftliklerinin şekli esrarını korumaktadır çünkü elimizde ancak ara raporlarının bulunduğu dönemin Anguillara Sabazia'daki yegâne siti bir parça gariptir (Resim 15). İkinci yüzyılda inşa edilen kule misali heybetli bir yapı, muhtemelen zengin bir Roma mukiminin taşradaki inziva köşesi, 450-550 yılları arasında korunaklı hale getirilmiştir. Duvarların hemen önündeki taş toprak, en azından bir tarafta, 5 metre genişliğinde sığ bir hendek meydana getirmek üzere kaldırılmıştır. Bir ihtimal zemin kattaki pencereler de sonradan örülmüştür. Günümüzde örülü haldedir ama bunun ne zaman yapıldığını belirlemek mümkün değildir. Eşkıya veya belirli bir askeri tehdit –belki Got akınları– yüzünden beşinci veya altıncı yüzyılda bölgedeki yerleşik halk bir sığınak yaratmaya razı gelmişti.[16] Muhtemelen daha göreneksel tesisler, günümüzde Profesör Alistair Small tarafından kazılan, Basilicata sınırları içindeki San Giovanni di Ruoti'deki beşinci yüzyıldan kalma kompleksi andırıyorlardı. 460'ta çarpıcı ölçüde yeniden inşa edilen Ruoti, 525'e kadar hâlâ kullanılan iyi döşenmiş bir mesken birimi, çiftlik avlusu ve müştemilattan meydana geliyordu.[17]

Güney Etruria örneği klasik dağınık yerleşme örüntüsü dönüşümünün canlı bir tartışma konusu olduğunu göstermiştir. Birkaç yıl önce T. S. Brown cesaretle değişimin başlangıcının, Alboin'in yönetimindeki Lombard saldırısının İtalya'ya yayıldığı geç altıncı veya yedinci yüzyılda yattığını ortaya atmıştır.[18] Arkeologları önce sığınmak amacıyla kullanılan sonra da kalıcı yerleşmelere dönüşen karayollarına hâkim tepebaşlarını incelemeye özendirmiştir. Tam da bu tür geç altıncı veya yedinci yüzyıl tepe başı yerleşmeleriyle

16. David Whitehouse, "Le Mura di S. Stefano, Anguillara Sabazia (Roma). Ultima relazione provvisoria ", *Archaeologia Medievale* 9, 1982, 319-22.

17. Alistair Small, "San Giovanni di Ruoti: some problems in the interpretation of the structures", K. Painter (Der.), *Roman Villas in Italy*, Londra (British Museum Occasional Paper 24) 1980, 91-109.

18. T. S. Brown, "Settlement and Military policy in Byzantine Italy", H. Mck. Blake, T. W. Potter ve D. B. Whitehouse (Der.), *Papers in Italian Archaeology* 1 içinde, Oxford (British Archaeological Reports Supplementary Series 41) 1978, 323-38.

ilgili arkeolojik kanıt şu sıralarda Güney Etruria yüzey araştırması bölgesinin kuzey kıyısında bulunmuştur. En eski tepe başı yerleşmesinin saptanmasına Forum çanak çömleği tarihinin 600 civarındaki dönem diye yeniden belirlenmesi imkân vermiştir. Kısa bir süre önce Roma'nın 40 kilometre kadar kuzeyinde yer alan ve eskiden etraflı bir savunma sisteminin parçası olarak vazife görmüş bir tepe başı sitleri bölgesinin, tastamam Lombard akınları zamanına tarihlendiği ileri sürülmüştür: (Ponte Nepesino'daki) Biri henüz keşfedilen ve şehre yaklaşmayı engelleyen bir dizi "stratejik köy". Aynı zamanda koruyucu perdenin gerisindeki "alçak bölge" yerleşmelerinin birçoğunun söz konusu dönemde kullanılmaya devam ettiği de aşikârdır.[19]

Güney Etruria yüzey araştırmaları bizi "klasik dönemden" "ortaçağ" kırsal görünümüne geçişi gözlemeye ikna edici ölçüde yaklaştırır. Buna rağmen klasik dönemden ortaçağ yapı türlerine geçiş hâlâ bir kapalı kutudur. Benzer şekilde halihazırda açık dağınık sitlerden müstahkem yüksek arazi yerleşmelerine yönelim de sırf Lombard akınlarına karşı bir savunma diye açıklanmaktadır. Bu Campagna di Roma'nın kıyısındaki değişim için doyurucu bir açıklamadır belki ama daha geniş çaplı sonuçlarının akıl süzgecinden geçirilmesi gereklidir. Orta İtalya'nın doğusunda, klasik dönemin Samnium bölgesinde yer alan Molise'de yakınlarda yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar cevapları vermeye başlamıştır. Sheffield Üniversitesi'nden ekipler Molise'nin iki bölgesinde kapsamlı çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Yüzey araştırma alanlarından birinin merkezi Apenninler'den Adriyatik'e kadar uzanan Biferno Vadisi'dir. İkinci bölgeyse Apenninler'in eteklerindeki yukarı Volturno Vadisi'nde erken ortaçağda yapılan San Vincenzo al Volturno manastırının yurtluğunun bulunduğu yerdedir. Nihai yayınların öncesinde geç Roma ve erken ortaçağ yerleşme örüntülerine dair birkaç önemli noktaya parmak basılabilir.[20] Birincisi, (ARS verilerine dayalı bir tarih olan) yaklaşık 400'den sonra iki bölgedeki villa (büyükçe çiftlik) sayılarında da sert bir düşüş yaşanmıştır. Bu tarihten sonra kala kala Adriyatik yakınlarındaki az sayıda ufak

19. David Whitehouse ve Timothy Potter, "The Byzantine frontier in South Etruria", *Antiquity* 55, 1981, 206-210.
20. Richard Hodges, "Excavations and survey at San Vincenzo al Volturno, Molise: 1981", *Archaeologia Medievale* 9, 1982.

çiftliğin yanı sıra Biferno Vadisi'nde sadece birkaç çekirdekli sit kalmıştır. Öte yandan, Volturno bölgesinde bugüne kadar sadece birbirinden epeyi uzakta çekirdekli sitler saptanabilmiştir. Bizzat San Vincenzo'daysa sekizinci yüzyılda inşa edilen manastırın altında beşinci yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar [kullanılan] büyük bir çekirdekli kompleks bulunmuştur. Ancak eğer burada da ARS'nin yokluğu nedeniyle yanlış bir yola sürüklenmiyorsak, altıncı veya yedinci yüzyılda açık "klasik" sitlerin hepsi –veya neredeyse hepsi– tepe başındaki yerler lehine terk edilmiştir. Dahası burada da nüfusun şaşırtıcı bir şekilde azaldığına dair işaretler vardır. Bu durum, yani söz konusu tepelerin doruklarında nispeten az sayıda mukimin yaşaması bakımından Güney Etruria'da elde edilen kanıtlarla da uyumludur.

Bu yönelimin bir yığın nedeni vardır ve muhtemelen bunlar asla tamı tamına belirlenemeyecektir. Taşra nüfusunun altıncı yüzyılda azalmasının bir evresini, Jüstinyen'in İtalya'yı tekrar fethetmesinin ardından, Bizans yönetiminin uygulamaya koyduğu yüksek vergilendirmeyle açıklayabiliriz. Benzer şekilde 542'de Bizans ve Avrupa'yı kasıp kavuran Büyük Salgın'ının [veba] etkisini de hiçe sayamayız.[21] Eğer on dördüncü yüzyılda Karahumma [tifo] Avrupa nüfusunun üçte birini yok ettiyse, kim bilir altıncı yüzyıldaki [salgın] nasıl etkilemişti. Belki de küçük bir topluluk kendini daha savunmasız hissetmiş ve evlerini yağmacı çetelere karşı daha kolay savunulabilecekleri tepe başlarına sığınmışlardı. Ayrıca muhtemelen her bölge içinde satımlık üründen çok geçimlik gıda maddeleri üretimine daha uygun toprakları seçmek amacıyla bir miktar yer değiştirme de vardı. Çünkü büyük ihtimalle şehirler ve kırsal piyasalardaki gerileme genelde doğrudan doğruya küçük çiftçiliğe darbe vurmuştu. Bürokratik Roma siyasi sisteminin yerini Cermen kabile seçkinlerinin alması, Vandalların yönetimindeki Kartaca'daki gibi, yerel vergilerin azalmasına yol açmış olmalıydı. Piyasalar ve devlet aygıtı küçülmüş, çiftçiler sadece temel ihtiyaçlarını değil, daha önce satın alma veya takas yoluyla edindikleri mamul mal ihtiyaçlarını da [kendi başlarına] karşılamaya mecbur kalmışlar ve ülkelerarası ticaret çökmüştü.

21. J-N. Biraben ve J. Le Goff. "The plague in the Early Middle Ages", in R. Forster ve O. Ranum (Der.), *The Biology of Man in History*, Baltimore 1975, 48-80.

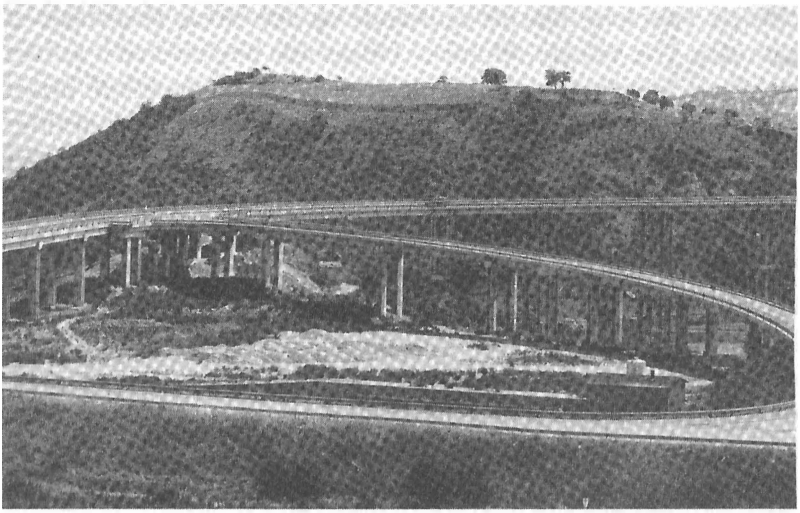

Resim 16. Molise, Biferno Vadisi, Cività'daki Santa Maria tepe başı yerleşmesi. Biferno Nehri üzerindeki, üst üste yığılan katmanların en altında yer alan eski köprüyü görmek mümkündür. (Fotoğraf: Graema Barker)

Tepe başı yerleşmeleri neye benziyordu acaba? Bu sorunun cevabı Biferno Vadisi kazılarında bulunmuştur. Cività'daki Santa Maria siti, Biferno Nehri'ne nazır ve akarsuyun geçit verdiği veya üzerine köprü inşa edilebilecek bir noktada yer alan göze çarpan bir tepe başındadır.[22] 1978'de tepede yapılan yüzey araştırması ve bunu izleyen küçük çaplı kazılar, doruğu çepeçevre saran bir tahkimat içindeki iki küçük yapı kümesini ortaya çıkarmıştır (Resim 16). Tepe başının en yüksek noktasında gösterişsiz bir kilise bulunuyordu. Kazılar meskenlerin tipik ortaçağ tarzında tahkimatlara yaslanarak inşa edildikleri izlenimini vermektedir. Bölgedeki yapıların gerisinde, tahkimatlardan 10'la 20 metre uzaklıkta da erzak çukurları vardır. Kazılar mukimlerin sınırlı bir mamul mal yelpazesine erişimlerinin bulunduğunu, ancak bunları büyük miktarlarda edinebildiklerini ve çiftlik hayvanları, tahıl ve baklagiller karışımı yüksek standartta bir beslenme düzenine sahip olduklarını göstermiştir. Ancak besbelli ki bu yerleşmenin nüfusu kesinlikle, onuncu ve daha sonraki yüzyılların köylerindeki gibi, müstahkem

22. Richard Hodges, Graeme Barker ve Keith Wade, "Excavations at D85 (Santa Maria in Cività): an early medieval hilltop settlement in Molise", *Papers of the British School at Rome* 48, 1980, 70-124.

alanın içine tıka basa doluşmamıştır. Aksine kanıtlar, kereste ve taştan yapılan istihkâmı savunmak için aslında aşağı yukarı altı yüz kişi gerekirken, burada yaklaşık elli mukimden daha fazlasının bulunmadığını akla getirmektedir. Nitekim Cività'daki Santa Maria siti incelemesi adeta kabaca çekirdekli birkaç hanenin yaşadığı klasik villa komplekslerinden ortaçağın tepe başı köylerine geçişi göstermektedir. Sonuçta Cività'daki Santa Maria, nehrin öteki yakasında hâlâ varlığını koruyan bir başka sit lehine terk edilmişti: Guardialfiera. Bu yeni sit müstahkem bir yerleşmeydi ve el altında artık ellinin katbekat üstündeki bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılaması gereken daha geniş bitek topraklar vardı. Böylece iki bölgede de yerel ortaçağ mimarisinin kökenlerinin ve tepe başı köyleri düşüncesinin izini geriye altıncı veya yedinci yüzyıla kadar sürebilsek de, aslında bunların neredeyse Orta ve Güney İtalya'nın genel görüngüleri hale gelişleri ancak onuncu yüzyılın ekonomik canlanışıyla, *incastellamento** diye bilinen bir sürecin sonunda mümkün olacaktı.

Roma

Peki, ya bir zamanlar İmparatorluğun başkenti Roma hakkında ne söylenebilir? 523-7 yıllarında Praefectus Praetorio ["üst düzey devlet görevlisi"] olan Cassiodorus dönüp geriye şehir insan kaynayan bir metropolkenki haline değinerek şöyle yazmış:

> Roma nüfusunun geçmiş zamanlardaki muazzam büyüklüğü, ihtiyaçlarını karşılaması için [o zamanlar] ta uzak bölgelerden gıda maddeleri tedarikine lüzum hissetmesinden ötürü aşikârdır. [Roma] dışındaki şehirler gıda ihtiyaçlarını komşu eyaletlerden karşılarken, Roma ithal mallara bağımlıydı. Surların muazzam uzamı, eğlence yerlerinin koltuk kapasitesi, halk hamamlarının fevkalade boyutları... yurttaş kalabalığının kanıtlarıdır.[23]

Cassiodorus, mısır arzı dışında Aurelianus Duvarı'nı (uzunluğu: 18,1 kilometre), Colosseum'la [daha önce Flavius Amfiteatrı] Circus Maximus'u (tahmini kapasiteleri: sırasıyla 73.000 ve 300.000) ve Caracalla (alanı: 11 hektar) ile Diocletianus (14 hektar) gibi hamamları aklından geçiriyordu. Bunlara sukemerlerini de ekleyebilirdi

* Yerleşmenin surlarla çevrilerek "kaleleşmesi". (ç.n.)

23. Cassiodorus, *Variae* 11. 39.

çünkü sadece [dördü] Anio Vetus, Aqua Marcia, Aqua Claudia ve Anio Novus şehre günde 600.000 metre küp kadar su taşıyorlardı.[24]

Maksimum nüfus büyüklüğüyle ilgili tahminler epeyi değişkendir. Geoffrey Rickman, Augustus'un (*Res Gestae Divi Augusti* ["Tanrısal Augustus'un Gerçekleştirdikleri"] 15.2'deki) MÖ 5'te şehirdeki 320.000 plebe –özünde yetişkin erkeğe– gıda dağıttığı iddiasına dayanarak "1.000.000'a yakın" bir rakam öne sürmektedir. Peter Brunt yetişkin erkeklerin Augustus zamanındaki özgür nüfusun yaklaşık yüzde 35'ini meydana getirdiğini hesaplamakta; R. P. Duncan-Jones'sa 2/7 (yüzde 28,6) oranını tercih etmektedir. Brunt'ın rakamı 914.000, Duncan-Jones'unkiyse 1.220.000'lik bir mukim sayısı verecektir. Toplam nüfusa ulaşmak için hububat iaşesi hak etmeyen köleleri eklememiz gerekecektir. Dolayısıyla Roma'nın nüfusu MÖ 5'te bir milyonun pek altında değildi, belki de daha fazlaydı.[25]

Nüfusun geçen zaman zarfında muhtemelen azalmış oluşuna rağmen, Mazzarino geç dördüncü yüzyıl için MÖ 5'le ilgili tahminimizle kabaca aynı rakamı ortaya atmaktadır. Onun rakamı domuz eti sağlayıcılarına nakliye sırasındaki fireleri için yapılan tazminat ödemesine dayanmaktadır. 367 yılının mevzuatında belirtildiğine göre, öngörülen fire yüzde 15'tir ve bu zarar, bir amfora 70 *librae** ete denk sayılarak, 17.000 amfora şaraplık ayni ödemeyle tazmin edilmektedir. Arz edilen domuz etinin yüzde 15'i (70 x 17.000) *librae* idiyse, toplam da (70 x 17.000 x 100/15) ve 7.933.333 *librae* idi. 419'da (aşağıdaki gibi) kişi başına düşen tayın yılda 25 *librae* idiyse, hak sahibi sayısı 7.933.333/25 veya 317.333; yani Augustus döneminde [yaklaşık] 320.000 idi.

Mazzarino hak sahibi sayısını toplam mukim sayısına, Beloch'u izleyip her 1.000 yetişkin erkek sayısının 796 kadınla 137 çocuğa işaret ettiğini varsayarak (yani yetişkin erkeklerin toplam nüfusa oranı yüzde 51,7'dir diyerek), dönüştürmektedir: (317.333 x 100/15) eşittir 613.405. Mazzarino, köleleri ve geçici mukimleri de hesaba

24. D. R. Blackman, "The Volume of Water delivered by the four great aqueducts of Rome", *Papers of the British School at Rome* 46, 1978, 52-72.

25. P. Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C.-A.D. 14*, Oxford 1971, 117; R. P. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge 1974, 264 n. 4; G. Hermansen, "The population of Imperial Rome: the Regionaries", *Historia* 27, 1978, 129-68; S. Mazzarino, *Aspetti sociali del IV secolo*, Roma 1951, 230-38; Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford 1980.

* Libra. Antik Roma'nın 328,9 grama denk ağırlık ölçü birimi. (ç.n.)

katarak, 800.000'le 1.000.000 arasında bir toplam nüfusa ulaşmaktadır. Brunt veya Duncan-Jones'un formüllerini kullanırsak rakam yükselir. Dolayısıyla hububat iaşesi, 367'de nüfusun bir defa daha neredeyse bir milyon olduğunu akla getirmektedir.

Cassiodorus yaşadığı günlerde nüfusun düştüğünü ortaya koymaktadır. Ve beş yüz yıl sonra, hele Augustus'un ölçüleriyle artık kayda değmez hale gelmişti: J. C. Russell onuncu yüzyılda nüfus 30.000'di diye kestirmektedir.[26] Düzenli tahıl ithalatı yedinci yüzyılda durmuştu. Muhtemelen Lazio da gıda ihtiyacının büyük bir bölümünü kendisi karşılıyordu. *Liber Pontificalis*'te kaydedildiği üzere, sekizinci yüzyılın sonuna doğru İmparatorluk dönemi Roma'sının [bir zamanlar ancak] Akdeniz'in dört bir köşesinden tedarik ettiği temel gıda maddelerini [artık] şehirden [Roma'dan] sadece 15 kilometre uzaklıktaki Capracorum'da bulunan papalık yurtluğu sağlıyordu: tahılı da, şarabı da, zeytinyağını da.

O halde, (367'deki gibi) ithal gıdaya bağımlı büyük bir nüfustan bunun karşıt ucu (sekizinci yüzyıldaki gibi) ihtiyaçları yerel imkânlarla sağlanan küçük bir nüfusa sahip bir yerleşmeye dönüşen Roma'nın geç antikçağdaki durumu neydi?

Roma şehriyle ilgili başlıca bilgi kaynağımız, bedava ekmek ve et sağlanması mevzuatını de içeren Theodosius Yasaları'dır. İki tebliğ söz konusu dönemle ilgilidir. Bunlardan biri 419'da, diğeri 452'de yayınlanmıştır. İlki her aile reisinin yılda beş defa aylık domuz eti tayını hak ettiğini ve günde 4.000 tayın dağıtılacağını esasa bağlamaktadır. Demek ki, resmi hak sahibi sayısı (4.000 x 30) veya 120.000'di. İkinci tebliğse Roma'ya yılda 3.628.000 *librae* domuz eti sağlanmasını esasa bağlıyordu. 3.528.000 *librae* [hane başına] ayda 5 *librae* [düşecek şekilde], yılda beş defa bedava dağıtılacaktı. Bundan dolayı 452'de resmi hak sahibi sayısı 3.528.000/25 veya 141.120'ydi.[27]

Aile reisini yetişkin erkeklerle özdeşleştirip, mukim sayısını Brunt, Duncan-Jones ve Mazzarino'nun (muhakkak ki başka dönemler için) önerdiği oranlarla hesaplarsak ortaya aşağıdaki tahminler çıkmaktadır:

26. J. C. Russell, *Late Ancient and Medieval Population* (Transactions of the American Philosophical Society, New Series 48/3), Philadelphia 1958, 73; 93.
27. C. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitution*, Princeton 1952.

Tarih	Hak Sahibi Sayısı	Hak Sahibi Yüzdesine Göre Mukim Sayısı		
		%28.6	%35	%51.7
419	120.000	419.568	342.857	232.108
452	141.120	493.427	403.200	272.959

Eğer mukim sayısının toplam nüfusun (açıkçası Augustus dönemindeki gibi) kabaca yüzde 80'ini meydana getirdiğini varsayarsak Roma'da ikamet edenler için aşağıdaki tahminlere ulaşabiliriz:

Tarih	Eğer Hak Sahipleri = Mukim Sayısının x Yüzdesiyse		
	%28.6	%35	%51.7
419	424.475	428.571	290.135
452	616.783	504.000	341.198

Dolayısıyla, Roma'nın nüfusu 452'de 400.000 ± yüzde 25'di diye kestirmek kabul edilmez değildir. Zaten Cassiodorus'un işaret ettiğine göre, 523-7'de bir hayli küçülmüştü. Ayrıca altıncı ve dokuzuncu yıllar arasında nüfus yavaş yavaş azalmış ve on binlere düşmüştü. Ne var ki bütün bu tahminler bölük pörçük (ve kontrol edilemez) bilgilere dayanmaktadır. Rakamlardan herhangi birine "kesin" gözüyle bakmak abestir. Gene de bu rakamlar güçlü bir şekilde, Roma'nın çapı en büyük olduğunda bir milyondan fazla insanı barındırdığı, beşinci yüzyılın ortalarında nüfusun bunun yarısına veya altına indiği ve açıkçası bu tarihten sonra da sert bir düşüşe geçtiği izlenimi vermektedir. Süreç kararsızdı ama kaçınılmazdı. Nitekim Prokopios 7.22.9'de [*Hypèr tōn polémon lógoi* veya kısaca *Polemoi*, *Savaşlar* adlı eserinde] Gotlarla savaşların bir aşamasında Roma'nın terk edildiğini öne sürmektedir.

Özet

Klasik dünyanın Batı İmparatorluğu'nun göbeğindeki çöküşünü gözden geçirdik ve yukarıda öne serilen iki hipotezi destekliyoruz. Arkeolojik kanıtlar, Pirenne'in Alaric'in 410'da Roma'ya saldırısının uzun ve karmaşık bir süreçteki hadiselerden sadece biri olduğuna dair inancını doğrulamaktadır. Kartaca, Roma, Luni ve İtalya'nın

diğer yerlerinde yapılan kazılar Akdeniz içindeki ticari hayatın (her ne kadar çapı küçülse de) altıncı yüzyıla kadar sürdüğünü göstermiştir. Ancak hem kentsel hem de kırsal kazılarda gitgide çoğalan kanıtlar, bizi Roma'nın altıncı yüzyıldaki nihai çöküş anını aramaya ve 630'dan sonraki Arap ilerleyişine bu felaketin nedeninden ziyade sonucu gözüyle bakmaya itmektedir.

Arkeoloji, beşinci yüzyılın ortalarından sonlarına doğru yaşanan kısa süreli bir canlanmanın ardından kalıcı bir gerilemenin gelip çattığına dair tarihi izlenimi desteklemektedir. Kasabaların boyutları ve kentsel barınma standartları İmparatorluğun erken dönem yöneticilerinin hatır ve hayalinden geçmeyecek derecede düşmüştü. Jüstinyen'in yeniden birleştirdiği İmparatorluğunun ekonomik dayanağı ömürsüzdü ve kısa bir süre sonra içinin boş olduğu anlaşılmıştı. Klasik dönemden ortaçağ sistemine doğru başkalaşma ortaya çıkmıştı bir kere. Bizanslılar, tarım ve sanayi üretiminin gerilediği, toplumsal huzursuzlukların, kitlesel yer değiştirmelerin, hatta belki de salgının taşra nüfusunu önemli ölçüde azalttığı bir dönemde, askeri birliklerin ve merkezi hükümetin masraflarını karşılamak için hem de neredeyse sürekli savaş halindeyken ağır vergiler toplamışlardı. Şehir hayatı biraz daha uzun bir süre dayanmıştı, sanıyoruz ki bireysel ticari faaliyetler kadar yerel bürokrasi sayesinde de payandalanmıştı. Ancak Jüstinyen'in vergilerinin buna da zararı dokunmuştu. Sistem yavaş yavaş son bulmuştu. Bugün Güney Etruria ve Molise'deki gibi bölgesel yüzey araştırmalarıyla gün ışığına çıkarılan taşradaki istikrarsızlık, Alplerin kuzeyinden gelen krallarla kabile reislerine Akdeniz'de azar azar yeni topraklar edinme fırsatını vermiş ve buralarda kendi sosyal ve ekonomik sistemlerini kurmalarının yolunu açmıştı. Bu sistemler geç klasik dönemin yazarlarınca olduklarından daha az yenilik getiren diye nitelenmiştir. Doğrusu Pirenne de Romen kurumlarının ayakta kalışını vurgularken aşırı gitmiştir. Biz adamakıllı farklı düşünüyoruz. Altıncı yüzyılın sonunda Batı Akdeniz'deki şartlar ikinci yüzyıldakilere pek az benziyordu. Dönüşüm daha Araplar gelmeden neredeyse tamamlanmıştı.

Tarihçiler –haklı nedenlerle– yüzyıllarca süren "genel bir demografik çöküş" düşüncesinden kuşku duyarlar. Karahumma üç Avrupalıdan birini katletmişti katletmesine ama nüfus iki üç nesil sonra tekrardan eski düzeyine çıkmıştı. Ne var ki, Karahumma sadece insanları mahvetmişti. Geç antikçağ Akdenizi için bir başka

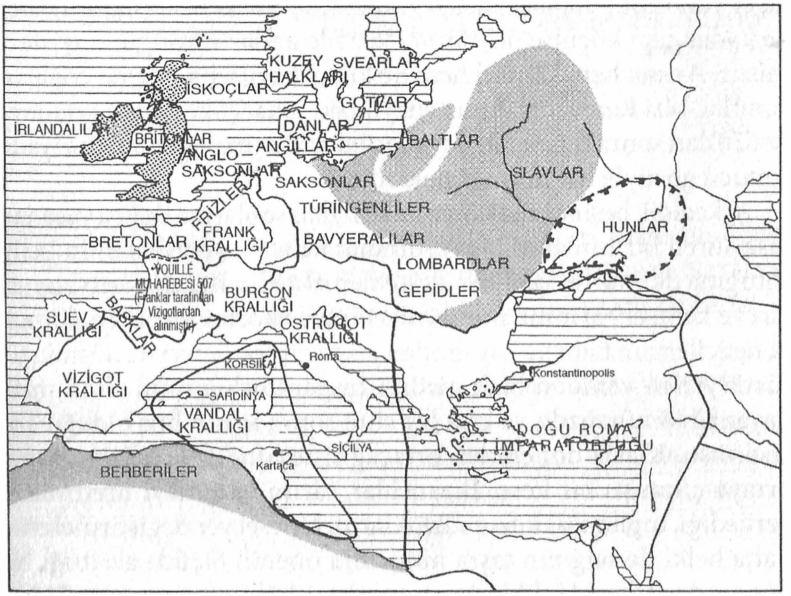

Resim 17. MS erken altıncı yüzyılda batı dünyası.

analoji, *conquistadores*'in* sadece büyük çapta katliam yapmakla kalmayıp, geleneksel sosyal ve ekonomik sistemleri de yok ettiği on altıncı yüzyılın Güney Amerika'sıdır. Sonuç gerçekten de genel bir demografik çöküştü. Akdeniz'de de, Romen toplumu ve ekonomisinin altı oyulmuş, iki yüzyıl süren aralıklı savaşlar da servetini eritmişti. Dolayısıyla nüfusun azalması hepten ihtimal dışı değildir. Harap kasabalar ve ziyan edilmiş taşra bu durumun Roma döneminin sonunda Akdeniz'de de yaşandığını akla getirmektedir –ve ispat yükümlülüğü bunun aksini savunanlara düşer.

* İspanyolca fatihler veya istilacılar. (ç.n.)

3
Doğu Akdeniz, 500-850

Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşü fiilen Jüstinyen'in ölümüyle (565) başlamıştı. Jüstinyen Akdeniz üzerindeki birleşik egemenliği yeniden kurmuştu ama bunun için ağır bir bedel ödenmişti. Prokopios *Apókryphe Historia* [*Bizans'ın Gizli Tarihi*] adlı eserinde İmparator'un ihtirasının mali sonuçları hakkında kuşku beslememize yol açacak pek bir ihtimal bırakmaz. Uçsuz bucaksız topraklarını kontrol etmek için yapılan kale ve hisarlar, dalga dalga birbirini izleyen barbar akınlarının yanı sıra salgınlardan muzdarip bir nüfus için artan vergilendirme anlamına geliyordu. Kuzey İtalya'daki başkenti Ravenna'da bulunan mozaikler –özellikle de San Vitale Kilisesi'ndekiler– bir pastırma yazı yaşandığını gözler önüne sermektedir. II. İustinos (565-78) ve (602'de suikasta uğrayan) Mavrikios'un doğuda Sasaniler kuzeyde de Avarların yol açtıkları bitmez tükenmez tehlikelere karşı Bizans'ın kahramanca karşı koymasını sağlamalarına rağmen, Jüstinyen'in ölümünden bir on yıl sonra İtalya kaybedilmiş, 580'lerin başlarında da Yunanistan'ı Slavlar istila etmişlerdi.

Mavrikios ve ailesinin kılıçtan geçirildiği 602'deki saray darbesi Bizans tahtını kuşatan ihanet çemberinin giriştiği pek çok eylemin ilkiydi. Sasaniler, 610'da Kartaca [askeri genel] valisinin [*eksarkhos*] oğlu Herakleios durumu kontrol altına almadan önce, Anadolu'da kahredici bir zafer elde etmişlerdi. 611'de Antiokheia, 613'te Damaskos [Şam] düşmüş; ertesi yıl Kudüs yağmalanmış ve Patriği esir alınmıştı. İzleyen yıllarda Ege'deki sahil şehirleri saldırıya uğrayıp talan edilmişlerdi. 619'da kısa bir süre için Mısır ve dolayısıyla, hem Afrika ve Asya'yla ticaretin merkezi hem de Bizans'ın başlıca tahıl

kaynağı olan İskenderiye kaybedilmişti. 626'da Konstantinopolis şehri bağlaşan Sasani ve Avarlar tarafından kuşatılmıştı. Şehrin beşinci yüzyılın ilk yıllarında II. Theodosius tarafından inşa edilen surları kuşatmaya dayanmış ve İmparator Herakleios bir karşı saldırı başlatarak Sasanileri Musul yakınlarındaki bir muharebede [Ninive] yenmişti. Herakleios'un zaferi dünyanın dikkatini, ilerde Asya ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümlerini etkisi altına alacak olan, bir dini ve siyasi hareketin doğuşundan başka yöne çekmişti: İslamiyet. Peygamber Muhammed 632'de öldüğünde Hicaz dışında hemen hemen hiç tanınmıyordu. Buna rağmen, Arap Yarımadasının ekonomik şartlarıyla da güçlenen hareketi, neredeyse benzersiz bir patlamaya yol açmıştı. İslamiyet, daha bir yüzyıl dolmadan, Atlantik'ten İndus'a kadar on milyonlarca insanı egemenliği altına almıştı.

Resim 18. 534-38 yılları arasında İmparator Jüstinyen'in Romalıları fethetmesi nedeniyle darbedilen, vaktiyle Paris'teki [Bibliothèque nationale de France'ın] Cabinet des Médailles adlı biriminde korunan aslı altın madalyonun galvanize klişesi. (Fotoğraf: David Whitehouse)

Aynı anda birkaç cepheden saldıran bağnaz küçük atlı birlikleri kadim Bizans ve Pers İmparatorluklarını perişan etmişlerdi. Bizanslılar 640 civarında Filistin ve Suriye'yi, 642'de İskenderiye'yi kaybetmişler, Konstantinopolis 673'le 677 arasında bir dizi saldırıyla karşı karşıya kalmış, 698'deyse sıra Kartaca'ya gelmişti. On iki yıl sonra Araplar İspanya'ya geçmiş ve kuzeye Provence'a doğru uzanmışlardı. Konstantinopolis aşağı yukarı aynı zamanlarda yani 717'de, on iki ay boyunca ve Arapların ardından geri çekildikleri sert bir kış süresince de devam eden, o güne kadarki en ciddi kuşatmayla yüz yüze gelmişti. Şehri henüz taç giyen III. Leon (717-41) savunmuştu: Batıdaki Arap yayılışının sonunu simgeleyen bu muydu, yoksa Charles Martel'in 732'de Poitiers'de kazandığı zafer miydi, bu konu üzerinde fikir yürütebiliriz. Uçsuz bucaksız İslam "imparatorluğu" sekizinci yüzyılın ortalarında ilk defa siyasi bakımdan zorlanmış ve İslam başkentini Bağdat'a taşıyan Abbasiler, halifelerin Emevi hanedanını devirmişlerdi. 6. Bölüm'de göreceğimiz gibi, Abbasiler batıdan başka her tarafla ilgilenmeyi tercih etmişlerdi –ve bu aldırışsızlıkları Akdeniz'in yaşayacağı durgunluk yüzyılını katmerleştirmişti.

Bizans İmparatorluğu 700 civarında Konstantinopolis, Ön Asya ve Yunanistan'la İtalya'daki birkaç sahil kenarına indirgenmişti. Muazzam mısır tarlaları telafi edilemez bir şekilde kaybedilmiş, ticari ilişkiler ağı ortadan kalkmıştı. Siyasi klikleşmeler ve köklü dini çekişmeler Doğu İmparatorluğu'nu canlandırmaya yönelik herhangi bir imparatorluk çabasının baş göstermesini engellemiş, Batı'nın yeniden fethiyse hayal dahi edilemez bir hal almıştı. Şarlman'ın 800 Noel'inde Roma'daki taç giyme törenine karşı hınç duyulmuş ama önlenememişti. Dini İkonoklazm meselesine saplanıp kalan Bizans sarayı, Şarlman'ı neredeyse görmezden gelmeyi tercih etmiş ve şiddetli bir iç ihtilafın yolunu tutmuştu.

Tarihçiler genelde Bizans ekonomisinin Karanlık Çağ sırasındaki gerçek durumunu hiçe saymışlardır. Çoğu, kasabalara veya ticarete dair arızi bahisleri fazlasıyla ciddiye alma eğilimi göstermiştir.[1] Bir başka deyişle, yakın zamana kadar Bizans ekonomisinin yüzyıllar

1. Bkz. Norman Baynes'in, F. Lot'un, *La Fin du Monde Antique et le début du Moyen Âge* adlı eseri, Henri Pirenne'in *Les Villes du Moyen Âge* [Türkçesi: *Ortaçağ Kentleri*] adlı eseri ve M. Rostovtzeff'in, *The Social and Economic History of the Roman Empire* adlı eserini eleştirirken bu konuyla ilgili yaptığı yorumlar, *Journal of Roman Studies* 19, 1929, 224-35.

boyunca eskine benzer şekilde devam ettiği –hatta bunun Avrupa'daki barbar hükümdarların öykündüğü bir model olduğu– inancı mevcuttu. Oysa arkeolojik kanıtlar mercek altına alındıkça bu inanç gittikçe çarpıtılmış gibi gelmektedir. Karanlık Çağ Bizans'ı hâlâ emekleme dönemindedir ama Batı'daki gelişmeler açısından ele alındığında bize anlatacağı çok şey vardır.

Arkeolojik Kanıtlar

Peloponnesos'taki Olympia şehrinin sonu çok şaşırtıcı bir klasik çöküş örneğidir. Antik şehir, geç antikçağda yuvarlak çakıl mercekleriyle* yataklarını içeren ince taneli kum ve milden oluşan derin bir alüvyon çökeliyle kaplanmıştı. Akarsuların taşıdığı ve ortalığı istila eden bu kütle birçok anıtsal yapıyı tamamen gömmüştü. E. N. Gardiner ve Ellsworth Huntington, Olympia'nın dramatik sonuna 522 ve 557 yıllarındaki depremlerin tetiklediği toprak kaymalarının Kladeos Nehri'nin önünü kesmesinin yol açtığını ileri sürmüşlerdir. Ne var ki üstü toprakla örtülen binalardan biri, 565 ve 575'te darbedilen sikkelerin bulunduğu, Jüstinyen döneminden kalma küçük bir kaledir. Bu durum şehrin kısa bir süre daha sonra ortadan kalktığını akla getirmektedir. Öyleyse, alüvyona ne yol açmıştı ve bu ne anlama gelmektedir? Bu soruların cevaplarını Akdeniz vadileri hakkındaki önemli makalesiyle Claudio Vita-Finzi ortaya atmıştır.[2] Vita-Finzi, 400-900 yılları arasında Akdeniz havzasının neredeyse genel özelliğinin Genç Birikim adını verdiği bir alüvyon çökeli teşekkülü olduğunu göstermiştir. Bu tür çökeli sadece Kladeos Nehri'nin taşıdığı Olympia'da değil, Yunanistan, İtalya, Kuzey Afrika ve İspanya'daki birçok diğer vadilerde de saptamıştır (Resim 19). Genç Birikim'in kökeni bir hayli tartışmalıdır ve bazı araştırmacılar bunun basbayağı aşağı yukarı iki bin yıl önce Orta Tunç Çağ'da başlayan aralıklı bir sürecin son aşaması olduğunu iddia etmektedirler. Öyle ya da böyle, Vita-Finzi klasik antikçağın sonunda dramatik bir jeomorfolojik değişiklik meydana geldiğini göstermiştir.

Genç Birikim'le ilgili başlıca iki teori vardır. Bunlardan Vita-Finzi tarafından ileri sürülen ilki, Genç Birikim'in iklimin kötüye gitmesi

* Mercek şekilli tortul kayaç. (ç.n.)

2. Claudio Vita-Finzi, *The Mediterranean Valleys*, Cambridge 1969: Ancak bkz. J. M. Wagstaffe, "Buried assumptions: some problems in the interpretation of the 'Younger Fill' raised by recent data from Greece", *Journal of Archaeological Science* 8, 1981, 247-64.

Resim 19. İtalya, Biferno Vadisi'ndeki Genç Birikim'in bir kesitini kaydederken. Gözlem çubuklu şahıs C14 yöntemiyle 700±70'e tarihlenen bir örneğin bulunduğu yeri işaret etmektedir. (Fotoğraf: Graeme Barker)

sonucu oluştuğu, dolayısıyla bunun bize Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün önemli ancak bugüne kadar akla gelmeyen bir nedeniyle ilgili bilgi sağladığıdır. Ne var ki dönemin hiçbir kronikçisi belirgin bir iklim değişikliği hakkında bilgi kaydetmemiştir ve sonuçta bu açıklamayı daha fazla kanıt yokluğundan ötürü kabul etmek zordur. Alternatif teoriyse Genç Birikim'in klasik tarım düzeninin çöküşünün dolaysız sonucu oluştuğu yönündedir. Buna göre, kitlesel zeytinyağı ve şarap pazarı küçüldükçe terasların onarımı ihmal edilmiş, bu da daha önceleri duvar çekilen toprakların sürüklenip erozyona uğramasına yol açmıştı. Bu günümüzde Akdeniz'in birçok bölgesinde gözlenen alışılageldik bir süreçtir. Çiftçiler sekilenmiş yamaçları derin sürüp vadi tabalarına dik karıklar yaratırlar. Şiddetli kış yağmurları da toprağı dehşetli bir hızla bu karıklardan aşağıya taşır. Bu sürecin geç antikçağdaki muhtemel sonuçları epeyce önemlidir. Süreç büyük ihtimalle tepe yamaçlarında nitelik kaybına, vadi ve nehir ağızlarında da morfolojik değişikliklere yol açmış, sadece çiftçiliği değil, karayolu ağlarını, limanları ve kasabaları da

etkilemişti. Olympia'nın akıbeti eşsiz değildi. Nitekim 715-31 yılları arasında Roma'yı önemli ölçüde selin götürdüğünü anlıyoruz.

Romen seramikleriyle ilgili kavrayışımız geliştikçe Genç Birikim'i daha ayrıntılı bir şekilde gözden geçireceğiz çünkü bu bize alüvyon çökellerini daha yakından tarihlendirme imkânı verecektir. Buna rağmen Vita-Finzi'nin hipotezi şimdiden Karanlık Çağ'ın önemli bir yönünü açıklığa kavuşturmuştur. Gerçi onun da dikkat çektiği gibi inancı hiç de yeni değildi; G. P. Marsh'ın 1859'daki düşüncelerinden kaynaklanmıştı:

> Bir zamanlar yıldızı parlayan {Akdeniz'deki} ülkelerin yıkılması kısmen... hareketine ne karşı durabileceğimiz ne de yönlendirebileceğimiz o jeolojik etmenler sınıfından, kısmen de hasmane insan gücünün dolaysız şiddetinden ötürüdür; gene de [bunların] katbekat daha büyük boyutluları yüzündendir. Bu ya insanın doğa kanunlarını cahilce göz ardı etmesinin ya da savaş ve dini zorbalık ve de kötü yönetimin arızi sonucudur.[3]

Bryan Ward-Perkins, alüvyon birikiminin limanını ve sahil boyunca uzanan ekili topraklarını dönüştürmesinden ötürü, Luni'nin Liguria kıyı çizgisindeki konumuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme başlatmıştır. Benzer şekilde Clive Foss'un Ephesos [Efes] limanının alüvyonla dolması üzerine yaptığı kısa bir irdeleme, bu sorunun Doğu Akdeniz için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Gelecekte bu konuda kapsamlı bir araştırma fırsatı bulunduğu açıktır ve Genç Birikim'le ilgili henüz son nokta koyulmamıştır.

Yunanistan anakarasındaki şehirler geç altıncı yüzyılda veya Herakleios'un hükümdarlığı döneminde yaşanan ciddi karışıklıklar sırasında yıkılmaya yüz tutmuşlar gibi gözükmektedir. Muhtemelen çöküşleri geç dördüncü veya beşinci yüzyılda çeşitli barbar gruplarının Konstantinopolis'in veya İtalya'nın yolunu tuttuklarında yarımadayı istila etmeleriyle başlamıştı. Korinthos'ta kazı yapanların adlandırdıkları gibi, söz konusu "barbarlık çağının" orada ortaya çıkışı Kartaca ve Luni'deki kadar belirgindir. Şiddetin izleri vardır. Örneğin, Korinthos'taki Apollon Tapınağı çevre duvarının kuzeyindeki bir ev yakılarak tahrip edilmiştir. Makbul fikre göre, altıncı yüzyılda Korinthos'u vuran yıkıcı dalga Yunanistan'a 578-9 kışında ulaşan Slavlara atfedilmelidir. Benzer şekilde Atina'daki

3. Alıntı Vita-Finzi tarafından yapılmıştır, a.g.e. 105.

Agora'da bulunan, birçok münferit kayda değmez sikke zayiatı gibi, birkaç ufak sikke gömüsü de bu döneme atfedilir. Dört yüz sikkelik bir yığın şehrin erken Bizans döneminden kalma kuzeybatı banliyösündeki kül olmuş bir un değirmeni kalıntıları arasında bulunmuştur. Bir başkasıysa Tholos'a* komşu yakılarak tahrip edilmiş bir binadan çıkmış gibi gözükmektedir.[4]

Korinthos'taki yangın ve Atina'daki gömüler, muhtemelen 580'lerde yaşanan ve felaketle sonuçlanan kısa süreli bir epizodu akla getirmektedir. Bununla birlikte kazılar aynı zamanda iki şehrin de yedinci yüzyıla kadar ayakta kaldığını göstermektedir. Ancak o evreye kadar hinterlantlarının çoğunu Slav kabilelerine terk etmişlerdi. Belki kronikçiler Menandros Protektor ve Ephesoslu İoannes Slav saldırılarının etkileri üzerinde gereğinden fazla durmuşlardır ama [o sıralarda] Yunanistan'daki bütün bir yerleşme örüntüsünün değişim geçirmekte olduğundan da pek şüphe yoktur. *Monevmasia Kroniği* nüfusun Korinthos'tan Aigina Adası'na, keza Argos'tan Kykladlar'a doğru yer değiştirdiğini kaydetmiştir. Sinclair Hood da bu tarihte Yunan anakarasını her taraftan kuşatan ada sığınakları bulunduğunu varsaymıştır. Buna rağmen, yeni "sığınakların" nüfus hareketlerinin mi yoksa geleneksel meslekler gerilerken yeni sektörlerin yaratılmasının sonucu mu olduğu henüz bilinmemektedir.[5]

Gene de tutarlı bir örüntü ortaya çıkmaktadır. Altıncı yüzyılda Yugoslavya da İtalya'daki gibi bir değişim yaşamıştır. I. A. Mirnik'in Yugoslav sikke gömülerine dair değerlendirmesi bu noktaya dikkati çekmektedir: Altıncı yüzyıl için 19, yedinci yüzyıl için 4, sekizinci yüzyıl içinse 0 sikke gömüsü listelemektedir.[6] Slavlar 600 civarında

* Yunanistan'da geç klasik dönem mimarlığında yuvarlık planlı, bazen sütunlu bir galeriyle çevrili, tonoz çatılı yapılara bu ad verilirdi. Ancak buradaki Atina'daki Tholos'tur. Bir başka deyişle şehir devleti döneminde şehir sarayı ("hükümet konağı") işlevini gören ve *pyrtaneion* denilen yapıdır. (ç.n.)

4. Atina: D. M. Metcalf, "The Slavanic threat to Greece circa 580: some evidence from Athens"; *Hesperia* 31, 1962, 134-157; Korinthos: Robert L. Scranton, *Corinth, Volume XVI; Medieval Architecture in the central area of Corinth*, Princeton 1957, 6-34.

5. P. Charanis, "The Chronicle of Monemvasia and the question of Slavonic settlement in Greece", *Dumbarton Oaks Papers*, 5, 1950, 139-66; Sinclair Hood, "Isles of refuge in the Early Byzantine period", *Annals of the British School at Athens* 65, 1970, 37-45.

6. I. A. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, Oxford (British Archaeological Reports International Series 95) 1981; ayrıca bkz. Vladislav Popovic, "Les temoins archéologiques des invasions Avaro-Slaves clans L'Illyricum Byzantin", *Mélanges de l'école française de Rome* 87, 1975, 445-504.

Balkanları etkin bir şekilde ilhak etmişlerdi. Oysa Herakleios'un hükümdarlığı dönemine tarihlenen Kykladlar ve Girit'teki gömülerin çokluğu Ege kıyısındaki Ön Asya şehirlerinde elde edilen bilgilerimizle uyuşmaktadır. Aynı zamanda muazzam zengin Keryneia [Girne] definesi dahil Kıbrıs'tan bildiğimiz gömülerle de uyuşmaktadır. Açıkçası Herakleios'un hükümdarlığı döneminden kalma gömüler yedinci yüzyılın ikinci on yılındaki, Yunan adalarını bile tehdit eden, ezici Sasani akınlarının bir belirtisidir.[7] Clive Foss'un kelimeleriyle:

> Pers Savaşı'na... Ön Asya'daki antikçağın sonunu imleyen bir sürecin ilk aşaması gözüyle bakılabilir. Ardını getirenlerse Araplardı...[8]

Foss önceden onuncu yüzyıl İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'un *Peri thematon* ["*Thema*'lar Üzerine"] adlı eserinde sıraladığı Asya'nın "on şehri" ile ilgili arkeolojik kanıtları bir araya getirmiştir. Bu şehirlere geçen yüzyıl boyunca büyük çaplı kazılara sahne olan Ephesos, Miletos [Milet], Pergamon [Bergama], Sardes ve Smyrna [İzmir] dahildir.[9] Kanıtlar bu şehirlerin erken Bizans dönemindeki anlı şanlı rollerini doğrulamaktadır. İşin doğrusu çoğu Vandalların yönetimindeki Kartaca gibi yerlerle kesinlikle ticari ilişkiler içindeydiler. Ancak Foss'un ileri sürdüğüne göre, yedinci yüzyılla ilgili "arkeolojinin sağladığı en önemli kanıt yıkımın açığa vurulmasıdır".[10] Sasanilerle savaştan sonra söz konusu şehirlerin çoğu hemen hemen terk edilmişti. Nitekim büyük Ephesos şehri bu açıdan değişen zamanların konuşan göstergesidir. Beşinci yüzyılda klasik şehrin birçok yerinde yeniden inşaya yönelik imar faaliyetleri vardı. Ayrıca bütün emareler 600 kadar geç tarihlerde bile muazzam bir ticari servetin mevcudiyetine işaret etmektedir. Bu geç serpilmenin en iyi örnekleri Ephesos'un ortasındaki anıtsal Embolos* [Kuretler Caddesi] boyunca yapılan ve dip dibe meskenlerin [Yamaç Evler] gün ışığına çıkarıldığı ka-

7. D. M. Metcalf, "The Aegean coastlands under threat", *Annual of the British School at Athens 57*, 1962, 14-23.
8. Clive Foss, "The Persians in Asia and the end of Antiquity", *English Historical Review 90*, 1975, 721-747, özellikle 747.
9. Clive Foss, "Archaeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia", *American Journal of Archaeology 81*, 1977, 469-486.
10. Foss, not 8'de a.g.e.: 742.

* Sütunlu cadde. (ç.n.)

zılarda bulunmuştur. Neredeyse hepsi beşinci ve altıncı yüzyılda zengin bir şekilde süslenmiş ve avluları mermer veya mozaikle kaplanmıştı. Sonra, ansızın, yaklaşık 614'te, sikkelerden elde edilen kanıtlara bakılırsa, bu mesken kompleksleri yanıp kül olmuşlardı. Meskenlerin bu kötü sonuyla ilgili epeyi tartışma yapılmıştır: Buna bir deprem mi yol açmıştı? Yoksa evler 616'da Pers ordusu tarafından mı yağmalanmıştı? Ya da kazara başlayan esaslı bir yangın mı çıkmıştı? Artık her neyse, bir şey aşikârdır: Meskenlerin hiçbiri yeniden inşa edilmemişti.

Ephesos'un beşinci ve altıncı yüzyıllardaki bariz ihtişamı Jüstinyen'in yaptırdığı St. Jean [İncilci Yuhanna] Kilisesi kalıntılarından anlaşılabilir. Kronikçiler bizi St. Jean Kilisesi'nin mimari ve artistik bakımdan ihtişamıyla Ayasofya ve San Vitale Kilisesi'ne yakın olduğuna inandırmışlardır. Zemini inceden inceye kesilmiş mermerle kaplıydı ve birçok resim arasında İsa Mesih'in Jüstinyen ve Theodora'ya taç giydirdiği bir tasvir de vardı. Odağında Yedi Uyurlar mağarasının yer aldığı birçok anıt mezar ve şapelin de fevkaladelik açısından aşağı kalır yeri yoktur. Embolos civarındaki bol süslemeli evlerini bütünleyen, bu erken Hıristiyan defin kalıntıları açık açık [Ephesos] yurttaşlarının zengin öldüklerini gösterir.

Ancak 616'daki Pers yağmasından sonra tablo değişmişti. Bir kilometre kareden biraz küçük bir alanı çevreleyen yeni bir sur inşa edildiği gibi, Ephesos'a nazır Ayasuluğ [*Hagios Théologos*, yani İncilci Yuhanna veya St. Jean] Tepesi'ne de bir içkale kondurulmuştu (Resim 20). Surlar o zamandan önce alüvyonla dolmaya başlayan limanın küçük bir bölümünü koruyordu. 654-5'te gerçekleşen ilk Arap saldırısında şehir hayatı zaten epeyi dramatik bir şekilde sönmekteydi. Bu tehlikeyi atlatmak için şehir askeri bir bölgenin, bir *thema*'nın başkenti haline gelmişti ama arkeolojisi izleyen yüzyıllarda neredeyse idari bir hisardan ibaret kaldığını akla getirmektedir.[11] Nitekim Foss şöyle bir sonuca varmıştır:

> Bu büyük değişimler Karanlık Çağ'da yaşanmıştı... Neredeyse bütün şehirler önemli ölçüde gerilemişti. Belki sadece Smyrna bunun dışında kalmıştı. Kimi durumlarda esaslı bir şekilde küçülmüşlerdi. Sardes, Pergamon, Miletos, Priene ve Magnesia küçük birer hisara dönüşmüşlerdi; Kolossai ortadan kalkmış yerini antik sitin çok yukarılarındaki bir hisar

11. Clive Foss, *Ephesus after Antiquity. A late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.

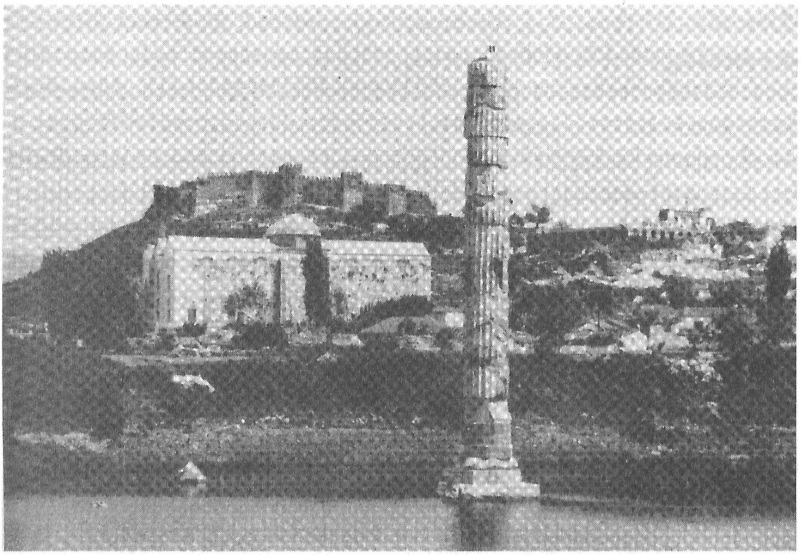

Resim 20. Ephesos. Ön planda Artemis Tapınağı'nın restore edilmiş bir sütunu, arka plandaysa İsa Bey Camisi ve üstündeki Bizans kalesiyle Ayasuluğ Tepesi bulunmaktadır. (Fotoğraf: Clive Foss)

> almıştı... Şehirler yedinci ve sekizinci yüzyıllarda dibe vurmuşlardı... klasik Akdeniz kültürünün temelinde yatan şehir hayatı neredeyse sona ermişti; klasik uygarlığın en müreffeh topraklarını artık köyler ve hisarlar galebe çalmıştı.[12]

Michael Hendy, erken ve orta Bizans sikkelerini ele alırken bunu doğrulamış ve bir dokuzuncu yüzyıl Arap coğrafyacıdan şu alıntıyı yapmıştır:

> Eski günlerde *Rum*'da (Anadolu'da) sayısız şehir vardı ama bugün azalmıştır. Yörelerin çoğu müreffeh ve latiftir. Ayrıca mücahitlerin onlara yönelttiği saldırıların sıklığı yüzünden her birinin son derece güçlü hisarı vardır. Her köy başına [sakinlerinin] kaçış zamanında sığınabilecekleri bir kale düşmektedir.[13]

Bütün bunlara rağmen, Türkiye'nin güneybatı kıyısının [Bodrum] açıklarındaki yaklaşık 625'e tarihlenen Yassıada batığının

12. Foss, a.g.e. not 9'da, 486.
13. M. F. Hendy, "Byzantium, 1081-1204: an economic reappraisal", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th series, 20, 1970, 31-52, özellikle 36.

keşfi, bize denizyoluyla yapılan ticaretin bir ölçüde devam ettiğini göstermektedir. 30'la 40 ton arasında bir yük çeken tekne Georgios adlı birine aitti. Bir resife çarpıp 35 metre derinliğindeki sulara gömüldüğünde Ön Asya'nın batı kıyısından güneye doğru dokuz yüz amfora taşıyordu. Teknenin bir ambarı ve kıç tarafında iyi tasarlanmış bir mutfağı vardı. Bizce konuya ışık tutan bu teknedeki buluntulardır çünkü kanıtların hepsi 625 civarında battığında piyasa ekonomisinin süren varlığına işaret etmektedir. Seri üretilmiş kaplarda şarap taşıdığı aşikâr noktanın dışında (Resim 21), mutfakta bulunan önemli sayıda kap kacak mevcuttur. Bunlar –sürahiler, testiler, tabaklar ve bir kâseden mürekkep– sofra takımlarını ve erzak amforalarını içermektedir.[14] Kandillerin ve taş havanların yanı sıra bakır kazanlar da vardı. En güzel sofra takımları camdan yapılmıştı ve bir dolapta muhafaza ediliyorlardı. Aynı dolapta üstünde Georgios'un adı yazılı büyükçe bir kantarla daha küçük bir kantar ve bir takım gümüş kakmalı ağırlıklar da yer alıyordu. Gene dolapta bulunan bir grup sikke, on altı altın (Resim 18) ve elliden fazla bakır madeni paradan oluşuyordu. Muhtemelen dönemin Rodos Deniz Kanunu [*lex Rhodia*] uyarınca yolculuk boyunca süvarinin emanetine bırakılmışlardı.

Göründüğü kadarıyla Georgios, antik ekonominin son günlerinde yaşayan bir girişimciydi. Mutfakta bulunan donatımdan da çömlekçilerin, dökümcülerin, camcıların, havan imalatçıları ve benzerlerinin daha önceki yüzyıllardaki gibi hâlâ bir dizi az çok standart ürünü pazarladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Michael Metcalf, sikke gömülerini kullanarak Ege'deki ticaretin yedinci yüzyılın ortalarına kadar sürdüğünü ortaya atmaktadır. Buluntuların sahil boyunca dağılımına dikkat çekerek, Georgios gibi tacirlerin adeta klasik şehir ekonomilerine ait son müstahkem mevkilerin arasında dolaştığını öne sürmektedir.[15] Göründüğü kadarıyla ada ekonomileri takip eden yirmiyle otuz yıl sırasında artık yolun sonuna gelmişlerdi. Kıbrıs'ın kuzey kıyısındaki antik Karpasia'da yapılan kazılar katedral kompleksinin yüzyıl ortalarına kadar ayakta kaldığını, küçük bir limanın yanı sıra az sayıdaki başka binalarla birlikte o zamanlar kısa bir süre önce inşa edilen surlar sayesinde korunduğunu göstermiştir. Ancak Pers ve daha sonraki

14. Frederick Van Doorninck, "Byzantium, mistress of the sea: 330-641", George F. Bass, (Der.), *A History of Seafaring* içinde, Londra 1972, 133-58.
15. Metcalf, not 8'de a.g.e.

Arap akınları kadar ekonomik çöküş de Doğu Akdeniz'deki ada ekonomilerinin üzerinde bile birikimli bir etki bırakmıştı. Erken yedinci yüzyılda Kıbrıs'ın güneybatı kıyısında yer alan Paphos'ta büyük bir kale yapılmıştı. Ama kazılar heybetli müstahkem kulelere sahip bu istihkâmın dahi kısa ömürlü olduğunu akla getirmektedir (Resim 22). Saldırılardan korunmak üzere tasarlanan bu yapı işe yaramamış, kıyı boyunca saldıran Araplar nüfusu kırıp geçirmişlerdi. Girne Dağları'nda tesadüfen bulunan ve o tarihlerde içinde yaşanılan Kornos diye bilinen mağara meydana gelen çalkantının ilave bir anımsatıcısıdır.

Resim 21. Yassıada batığı ambarından çıkarılan bir yedinci yüzyıl amforası. (Fotoğraf: George Bass'in müsaadesiyle)

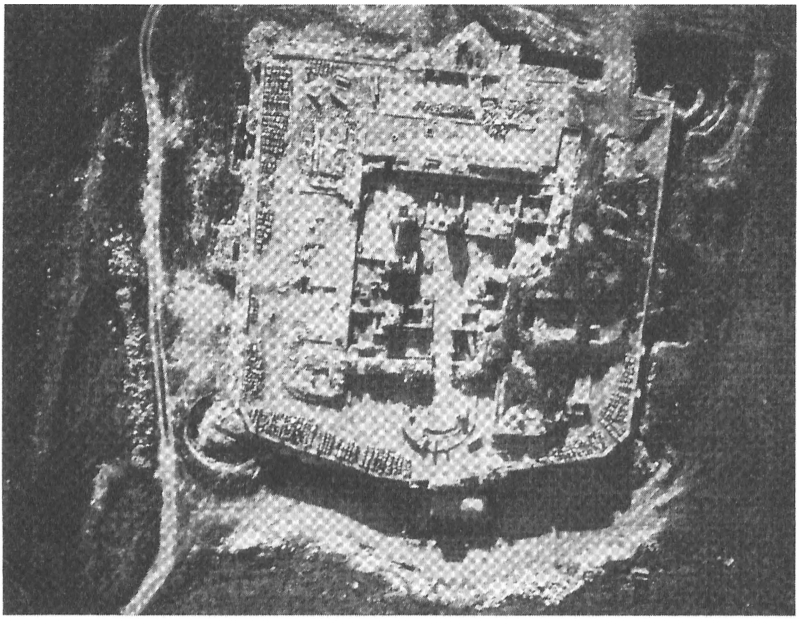

Resim 22. Kıbrıs, Paphos'ta yedinci yüzyılda inşa edilip daha sonra Haçlıların eline geçen "Saranda Kolones" ["Kırk Sütun"] diye adlandırılan kale. (Fotoğraf: Richard Anderson ve A. H. S. Megaw)

Benzer şekilde Khios [Sakız] Adası'nda yer alan Emporiós [sitindeki] kazılar Jüstinyen döneminde yapılan hisarın kulelerinden birinin 660'larda topa tutulduğunu ortaya çıkarmıştır. Yıkıntının içine saçılmış sikkeler saldırgan olarak Araplara işaret etmekte, kronikçiler de Arap akıncılarının Konstantinopolis'e hücum etmek üzere yola çıktıklarında Khios Adası'na da saldırılar düzenlendiklerini aktarmaktadırlar. Görünüşe bakılırsa, Arap akınları ileri sürdüğümüz mütevazı ölçekli erken Bizans ticaretini bile kesin bir şekilde sona erdirmişti.[16] Açıkçası zaten neredeyse dayanacak gücü kalmayacak kadar zayıflamış bir sisteme öldürücü darbeyi indirmişlerdi.

16. Joan Du Platt Taylor ve A. H. S. Megaw, "Excavations at Ayios Philon. The Ancient Carpasia", *Report of the Department of Antiquites of Cyprus*, 1981, 209-50; A. H. S. Megaw, "Excavations at 'Saranda Kolones', Paphos 1966-67 and 1970-71", *Report of the Department of Antiquites of Cyprus 1971*, 117-46; H. W. Catling ve A. I. Dikigoropoulos, "the Kornos Cave: an early Byzantine site in Cyprus", *Levant 2*, 1970, 37-62. Emporiós kazılarınaysa sadece J. M. Cook ve J. Boardman, "Archaeology in Greece, 1953", *Journal of Hellenic Studies 74*, 1954, 162-4 ve *Supplement to the Journal of Hellenic Studies 75*, 1955, 20-3 içinde yer verilmiştir.

Bizans ve Araplar

Jüstinyen Akdeniz'deki birleşik hükümdarlığı yeniden kurmuştu (Resim 23). İtalya'da Lombardların önünü kesmek ve baş gösterebilecek herhangi bir başka krizin üstesinden gelmek üzere inşa edilen hisar ve stratejik köylerden daha önce söz etmiştik. Yunanistan'daysa Peloponnesos'ta yer alan klasik dönem şehri Isthmia dışındaki hisar veya Khios Adası'ndaki Emporiós'ta bulunan o önemli hisar gibi çok daha gösterişli kaleler yapılmıştı. Köşe kuleleri ve burçlarıyla bu kaleler hızlı hareket eden akıncıların şiddetli saldırılarına karşı koymak üzere tasarlanmışlardı. Jüstinyen aynı dönemde, kısa bir süre önce Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından ortaya çıkarılan Trakya kıyısındaki Anthedon gibi yeni limanlar inşa ettirerek, donanmasının etkinliğini de artırmıştı.[17] Ön Asya limanlarının tahkiminden de Jüstinyen sorumluydu. Örneğin, Smyrna surları yenilenmiş ve 616'daki Sasani saldırısına dayanacak kadar sağlamlaştırıldıkları anlaşılmıştı.

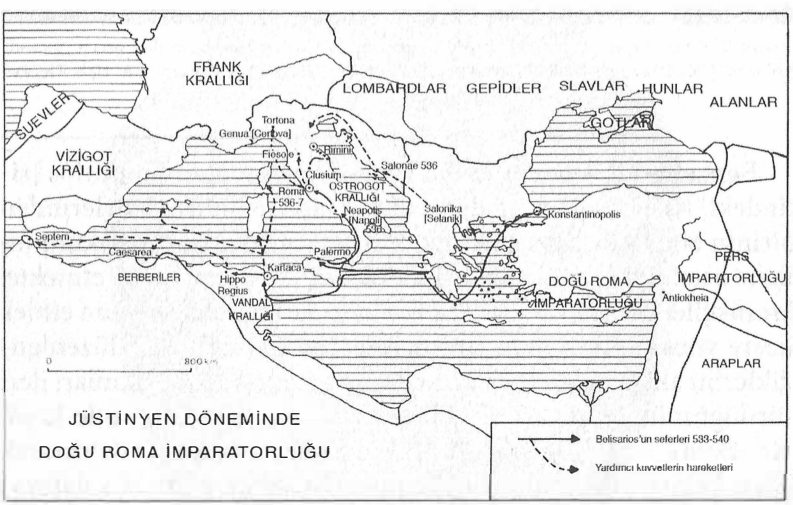

Resim 23. İmparator Jüstinyen'in ordularının seferleri.

Jüstinyen'in en hayranlık uyandırıcı askeri bayındırlık işleri Kuzey Afrika'dadır. Prokopios, İmparator'un söz konusu işlerini

17. H. Schläger, D. J. Blackman ve J. Schäfer, "Der Hafen von Anthedon mit Beiträgen zur Topographie und Geschichte der Stadt", *Archäologie Anzieger* 83, 1968, 21-98.

Yapılar Üzerine [*Peri Ktismaton*] adlı eserinde listelemiş, Evagrios ise bunlardan *Kilise Tarihi* [*Ekklesiastike Historia*] adlı eserinde bahsetmiştir. Evagrios'a göre, "İustinianos Afrika'daki 150 kasabayı onarmış; bazılarını tamamen yeniden inşa etmiş; esas itibarıyla harabe halindeki bazılarını da eskisinden daha ihtişamlı bir hale getirmişti".[18] Evagrios elbette abartıyordu, hem de delicesine ama işin esası geçtiğimiz yüz yıl içinde arkeologlar tarafından doğrulanmıştır. Söz konusu kasabalar yaklaşık 390 hektarlık alanı kapsayan Kartaca'dan ucu ucuna iki hektarlık alanı kapsayana kadar değişiyordu. Jüstinyen döneminde yapılan bütün surlar istisnasız eskisinden daha küçük alanları çevreliyorlardı. Örneğin, Leptis Magna'daki Bizans surları başlangıçta 44 hektarlık bir alanı kapsıyordu ve bu bile nihayetinde 28 hektara düşmüştü. Oysa Severus döneminde kasaba alanı 130 hektardan daha az değildi. Sabratha'da Bizans surlarının güney kısmı kasabanın çoktan terk edilmiş bir bölümünün içine dikilmişti. Bazı durumlarda istihkâm kapsamının daraltılması belki de sadece masrafların kısılmasıyla ilgiliydi, ancak Libya'daki şüpheye yer bırakmayan en son arkeolojik araştırmalara göre, aynı dönemde Kuzey Afrika nüfusu azalıyor ve savunulması gereken çok daha az sayıda insan kalıyordu.[19]

Jüstinyen'den bir yüzyıl sonra bir Akdeniz birliği niteliğindeki İmparatorluğun akıbeti artık tayin edilmişti. Bütün kanıtlar kalelerin hızlı hareket eden ve bazen yerli gruplarla antlaşma yapan akıncılara karşı koymakta yetersiz kaldıkları izlenimi vermektedir. Arapların Kuzey Afrika'ya saldırısı 639'da Peygamber'in ölümünün sadece yedi yıl sonrasında başlamıştı. Fetih Amr b. el-Âs komutasındaki Suriye ve Arabistan'dan gelen ve yaklaşık 12.000 mevcutlu bir orduyla Mısır'daki sevilmeyen Bizans yönetimine meydan okuyan bedeviler tarafından gerçekleştirilmişti. Amr, 641'de Bizanslıları verimli Nil deltasını tahliyeye zorlamıştı. Nübye önce 641-2'de on yıl sonraysa ikinci defa istila edilmiş ancak Araplar burada ilerleyememişlerdi. Bunun yerine Kyrenaika [Berka] bölgesinin üstüne varmışlardı. Richard Goodchild, yirmi yıldan fazla bir süreyle Libya'da yaptığı araştırmalardan sonra, Arapların Kıptîler tarafından iyi karşılanması yüzünden [Kyrenaika bölgesindeki sıradağlar]

18. Alıntı Denys Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest*, Oxford (British Archaeological Reports International Series 99) 1981, Cilt i, 110'dadır.
19. A.g.e. Cilt i, 118-20.

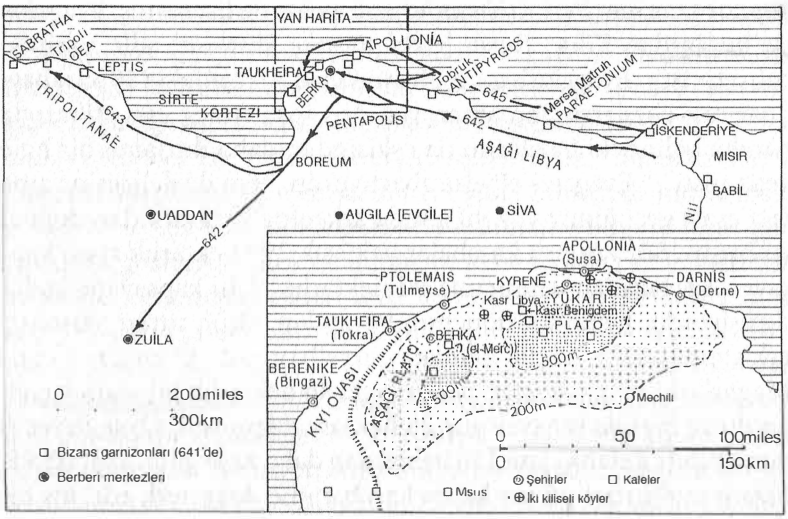

Resim 24. Kyrenaika'nın Araplar tarafından istilası (Richard Goodchild'ınki örnek alınarak).

Cebelü'l-Ahdar'daki "fevkalade etkileyici" Bizans istihkâmını yarıp geçtikleri sonucunu çıkarmıştı (Resim 24).

Kıptîler, Müslümanların Ortodoks Hıristiyan düşmanlarına karşı güçlü bir müttefik çıkacaklarını ummuşlardı, oysa tabii ki yanılmışlardı. Sonuçta çölün berisindeki Berberi kabileleri Araplarla işbirliği yapmış ve hep birlikte Kyrenaika'daki bütün Hıristiyan topluluklarını bertaraf etmişlerdi. Araplar bir vakitlerin önemli eyaletine üşüşmüşler, Apollonia'ya vardıklarında sarayı ve ilgili İmparatorluk yönetimi binalarını sistematik bir şekilde yıkmaya girişmişlerdi (Prokopios'un anlattığına göre, saray kısa bir süre için az değil Libya Pentapolis'e valisi Hekebolos'un metresi olarak gelen müstakbel İmparatoriçe Theodora'yı barındırmıştı). Goodchild'ın buradaki kazıları Arapların binayı kısa bir süre için işgal ettiklerini ve kaldıkları zaman zarfında şehirdeki bütün kiliselerin sütunlarını aşağı aldıklarını göstermekteydi. Berenike'de (bugün Bingazi) geçenlerde ortaya çıkarılan kilise de aynı kasti yıkımın izlerini taşımaktadır.[20] Tripoli [Trablus] 647'de düşmüş ama Afrika diye bilinen uçsuz bucaksız eyalet (büyük ölçüde bugünün Tunus'u),

20. Richard Goodchild, "Byzantines, Berbers and Arabs in seventh-century Libya," *Antiquity* 41, 1967, 115-24; J. A. Lloyd (Der.), *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, Cilt i (Supplements to Libya Antiqua V) Londra 1978, 173-94.

Bizanslılar denizlere hükmettikleri süre boyunca direnmişti. Ancak daha sonra Bizans üssü Kartaca, Arapların bir donanmayı işe koşmasıyla, savunmasız hale gelmişti. Şehir son yıllarında yıkılmaya yüz tutmuş, eski ihtişamından eser kalmamıştı. Buna rağmen şehrin 698'de düşmesi için üç yıl geçmesi gerekmişti. Sit terk edilmiş ve nihayetinde yerini Tunus şehri almıştı. Kartaca'nın düşüşü Mağrip kıyısının ele geçirilmesinin yolunu açmış ve İslamiyet 711 civarında Süveyş'ten Cebelitarık'a kadar bütün bir Afrika kıyısını kontrolü altına almıştı. Ordu bunun ardından İspanya'yı kasıp kavurmuş, bir bölük Akitanya'dan geçip Loire'a doğru ilerlerken, geri kalanı karşı konulmaz bir şekilde Provence'a kadar devam etmişti. [Arap ordusunun] varlığı Merovenj camiasını dehşete düşürmüş ve istila haberleri ta Kuzey İngiltere, Jarrow'da yaşayan tarihçi Bede'ye kadar ulaşmıştı. Ancak Müslümanlar Poitiers'de yapılan ve dokuzuncu yüzyılın Karolenj kronikçilerinin düzenli bir şekilde kutladıkları bir muharebede durdurulmuşlardı. Her şeye rağmen o günlerden önce, Sind'den İspanya'ya kadar uzanan ve Akdeniz'in güney kıyısını kapsayan yeni bir imparatorluk ortaya çıkmıştı.

Resim 25. Kuzey Kıbrıs, Keryneia'da bir yedinci yüzyıl gömüsü içinde bulunan bezemeli bir gümüş tabak. (British Museum'ın müsaadeleriyle)

Karanlık Çağ

Kısa sürede bunca başarı kazanan fatihlerin soluğu kesilmiş gibiydi. Araplar, Kuzey Afrika'nın klasik şehirlerini baş tacı eden Vandalların aksine bunları düpedüz terk etmişlerdi. Sonuçta Kuzey Afrika, Akdeniz'le trans-Sahra ticaretinin canlandığı ve yeni kasabaların geliştiği onuncu yüzyıla kadar süren bir Karanlık Çağ yaşamıştı.

Bizans sekizinci ve erken dokuzuncu yüzyıllarda hem içerdeki hem de dışarıdaki hasımları yüzünden sıkıntılı günler geçirmişti. Tarihçiler, Bizans'ın galip geleceği birçok sefer bünyesinde yeni bir yurtseverliğin doğduğunu bunun da çelişkili bir şekilde ek sorunlara ve iç bölünmelere yol açtığını belirlemişlerdir. Peter Brown'ın kelimeleriyle en önemli mesele "zengin geç antikçağ geçmişiyle İslam ordularının gölge düşürdüğü kaygılandırıcı şimdiki zaman arasında açılan yarığa" nasıl uyum göstereceğiydi. Bizanslılar İmparatorların imgelerini bırakıp aradıkları mucizeler için ikonlara yönelmişlerdi: Bu yeni iç bölünmelerle sonuçlanan bir soyutlanma adımıydı. Birçok diğer tarihçi gibi, Brown da İkonoklazmın yükselişindeki anahtar unsurun şehirlerin çöküşü olduğuna parmak basmıştır. Bu tek bir soyutlanmış şehrin yani Konstantinopolis'in ve artan ölçüde kırsallaşan nüfusun kültüydü.[21] Çekişmelerle uğraşan Bizans, neredeyse iki yüzyıl boyunca uluslararası camia tarafından unutulmuştu. Ve (ne kadar beklenmedik gelirse gelsin) ekonomik tarihi bu kitap bağlamında bizi bir daha neredeyse hiç etkilemeyecektir.

Akdeniz'in sekizinci ve dokuzuncu yüzyılına dair şaşırtıcı ölçüde az arkeolojik bilgiye sahibiz. Foss'un Ön Asya'da gösterdiği gibi, bütün klasik dönem kasabaları yıkılmaya yüz tutmuştu. Bizans'ın İtalya'daki, yarımadanın topuğunda yer alan ve bir öneme haiz deniz üssü Otranto'da bile kısa bir süre önce yapılan kazılar bu devire tarihlenen çok az, hele geç dokuzdan on ikinci yüzyıla uzanan katmanlarda bulunanların bolluğuyla kıyas kabul etmeyecek kadar az yapıyı açığa vurmuştur (Resim 26). İtalya'nın başka yerlerindiyse Karanlık Çağ sikkeleri bu manzarayı daha bir öne çıkarır. Toscana bölgesindeki Cosa'da tuhaf kurşun sikkeler bulunmuş ve bunların, altının Merovenj ülkesi ve Anglosakson İngiltere'sinde elverişsiz bir araç sayılmasından çok sonraları, Orta Güney İtalya'daki Benevento

21. Peter Brown, "A Dark Age crisis: aspects of the Iconoclastic controversy", *English History Review* 88, 1973, 1-34.

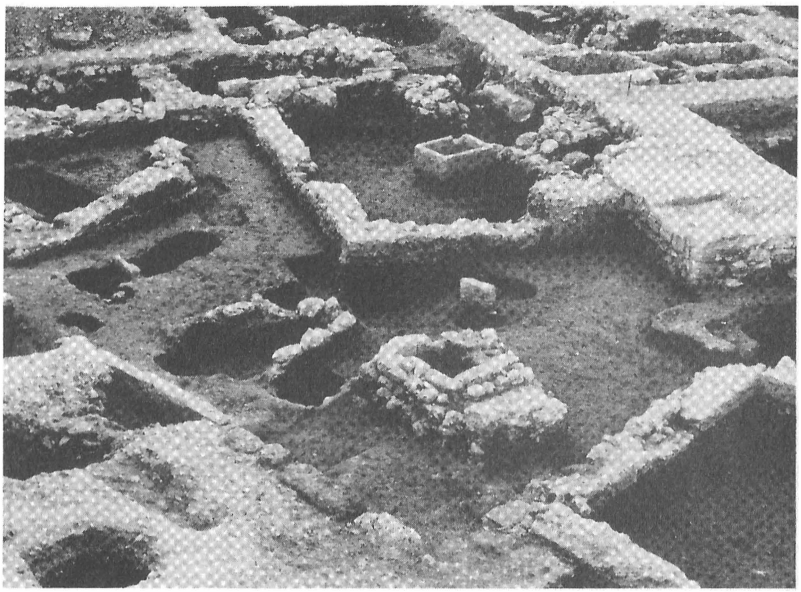

Resim 26. Güney İtalya, Otranto'daki kazılar. (Fotoğraf: Demetrios Michaelides)

Düklüğü'nde altın *tremisses* ve *solidus*'lar* kullanılmaya devam ederken, y. 600'de Luni'de darbedildiği belirlenmiştir. Michael Hendy'nin gözler önüne serdiği gibi, orta Bizans madeni para sistemi hem daha önceki hem de daha sonraki sistemlerin zayıf ve karmakarışık bir suretiydi.[22]

Roma'nın Karanlık Çağ sırasındaki hali ilginç mi ilginçtir. Byzantion gibi sadece büyük şehir niteliğini sürdürmekle kalmamış, yerel ölçülerle aşırı büyük kalmıştı. Bununla birlikte esnaf sayısı çok belirsizdir. Dolayısıyla acaba Roma kilise ve devlet yönetimi merkezi durumuna mı döndü sorusunu sormalıyız (Resim 27). Richard Krautheimer'ın kısa bir zaman önce çıkardığı Roma kesiti yıkılmaya yüz tutan klasik dönem şehrindeki manastırların yaygınlığına parmak basmaktadır. Gerçi bunlardan hiçbiri [papalar]

* *Solidus*, geç Roma İmparatorluğu'nda darbedilen nispeten som altın sikkeydi. Gene altından darbedilen *tremisses* ise bir *solidus*'un üçte biri değerindeydi. (ç.n.)

22. Kurşun sikkeler: Luigi Tondo, "Monete Medievali da Ansedonia (Grosseto)", *Archaeologia Medievale* 4, 1977: 300-5; Güney İtalya'daki Bizans sikkeleri: Philip Grierson, "Coinage and money in the Byzantine Empire, 498-*c.*1090", *Moneta e Scambi nell' Alto Medioevo* içinde, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, VIII, Spoleto 1961, 411-53; Hendy, not 15'te a.g.e.

Resim 27. Karanlık Çağ'da Roma. (Richard Krautheimer'ınki örnek alınarak)

II. Stephanus ve I. Hadrianus, Karolenj Hanedanı'yla kayda değer dostluklar kuruncaya kadar gönenmiş gibi görünmemektedir. Bu manastırların, basbayağı bunlar dışında nüfusu azalmış bir şehir manzarasındaki soyutlanmış topluluklar olup olmadıkları henüz araştırılmamıştır çünkü bizzat Krautheimer'ın kendisi şehir meskenleriyle şehir içindeki nüfusu pek önemsememiştir.[23] Aynı sorular Lucca, Pavia ve Ravenna gibi birçok tarihçinin iç karartıcı Karanlık

23. Richard Krautheimer, *Rome: profile of a city 312-1308*, Princeton 1980, 89-108.

Çağ durgunluğundan etkilenmeden varlıklarını sürdürdüklerine inandığı şehirler için de sorulabilir. Yoksa bir zamanların anıtsal binalarının dizildiği hayranlık uyandırıcı caddelerde sırf küçük soylu yerleşmeleri ve gösterişsiz idari merkezler mi yer alıyordu? Bu soruya ancak kazılar cevap verecektir. Bu tür kazılar yapılıncaya kadar çok az kimse İtalya'da erken yedinci yüzyılla dokuzuncu yüzyılın ortaları arasındaki kentsel çöküş ve dramatik ticari durgunluğun güçlü bir iddia olduğundan şüphe edecektir.

Akdeniz, geç sekizinci veya erken dokuzuncu yüzyılda canlanmaya başlamıştı ama bu Kuzey Denizi ve Baltık'la kıyaslandığında (elde edilen yeni kanıtlara göre) mütevazı bir ölçüdeydi. İtalya, Venedik dışında güneydeki Benevento'ya kadar Karolenj Hanedanı'nın nüfuzu altına girmiş ve sonuçta kuzeye dikkat kesilmişti.[24] Aksine dokuzuncu yüzyılda Girit'in Araplar tarafından zapt edilmesi Ege'nin güneyinde bir bölgesel ilişkiler ağını harekete geçirmişti. Girit'te Knossos yakınlarında keşfedilen bir dokuzuncu yüzyıl Arap binası ve toprak zemininde bulunan dokuz sikke benzer sikkelerin Yunan anakarası ve Kykladlar çevresindeki dağılımına yeni bir boyut katmaktadır. George Miles, bu bakır Girit sikkelerinden üç tane Atina'da, sekiz tane Korinthos'ta ve birkaç tane de bizzat Girit'le komşu adalarda bulunduğunu kaydetmiştir.[25] Bu henüz küçük bir ilişkiler ağına dair zayıf bir kanıttır ama daha fazla inceleme yapmaya da değerdir. Bu aynı zamanda Akdeniz'in zengin bölgelerini ilhak etmeye ve tekleyen verimliliklerine yeni bir enerji kazandırmaya yönelik artan İslam arzusunu açıklığa kavuşturmaktadır. İlerde göreceğimiz gibi, Müslümanların önce Sicilya ve Calabria'nın zengin kesimlerine akın etmeleri üstelik Güney ve Orta İtalya'nın zengin manastırlarını hedeflemeleri tesadüf değildi.[26]

Karanlık Çağ'daki kırsal ekonomiye dair arkeolojik kanıtlar hâlâ son derece üstünkörüdür. Bununla birlikte Arapların, Bizanslıların, Lombardların ve Slavların, esas itibarıyla kendi kendine yeterliliği hedef aldıkları, malikâne ekonomisinin farklı varyasyonlarını uyguladıklarına dair belirtiler vardır. Gene de örneğin, Kıbrıs, Diorios'taki [Tepebaşı] çömlekçi fırınının gösterdiği gibi, bazı ge-

24. Foss, not 10'da a.g.e.; Otranto için: D. Whitehouse & D. Michaelides, "Scabi di Emergenza a Otranto, *Archeologia Medievale* 6, 1979, 269-70.

25. Peter Warner ve George C. Miles, "Arab Building at Knossos", *Annals of the British School at Athens* 67, 1972, 285-96.

26. Nicola Cilento, *Italia Meridionale Longobarda*, Napoli 1966, 175-98.

leneksel endüstriler [zanaatlar] faaliyetlerine devam etmişlerdi.[27] Tarımsal ve endüstriyel [sınaî yani zanaatla ilgili] artık, seçkinlerin zayıf siyasi mevkilerini sağlamlaştırmak için nitelikli ibadet yerleri veya zarif mücevherler gibi dikkat çekici malvarlığına aktarılmıştı. Herakleios'un saltanat devriyle dokuzuncu yüzyılın Arap akınları arasında Akdeniz'deki iç ilişkiler neredeyse "prehistorik" düzeyine gerilemişti. Birbirinden uzak az sayıda tacir kalmıştı. Bu dönemde Kuzeybatı ve Kuzey Avrupa'da meydana gelenlerse bu durumun şaşırtıcı ölçüde zıddıydı.

Sonuç

Artık arkeoloji bize Doğu Akdeniz'deki ticari gönencin Batıdakinden neredeyse bir yüzyıl daha uzun sürdüğünü göstermeye başlıyor. Jüstinyen'in ölümünden kısa bir süre sonra İtalya ve Yunanistan'ın büyük bir bölümü Lombardlarla Slavların eline geçmişti ama Doğu Akdeniz, İmparator Herakleios'un 641'deki ölümüne kadar ekonomik bakımdan aktif kalmıştı. Bununla birlikte Bizans da Batı İmparatorluğu gibi kemirilmekteydi. Ekonomi, Ön Asya'nın kıyısında köşesinde, Yunan adalarında, Kıbrıs ve Kuzey Afrika sahil şeridinde yoğunlaşmıştı. Şehirlerin nüfusları büyük ihtimalle kısmen 542'deki Büyük Salgın yüzünden çarpıcı bir şekilde azalmıştı. Kırsal bölgelerdeyse, akarsuların taşıdığı alüvyon yani Genç Birikim tarımsal geleneklerin köklü bir şekilde değiştiğinin ipuçlarını vermektedir ama yedinci yüzyıl çiftlikleri arkeologlar tarafından neredeyse hiç bilinmemektedir.

Bundan ötürü arkeolojik kanıtlar, Pirenne'in teziyle ilgili üç noktaya dikkat çekmektedir. İlkin Akdeniz, Pirenne'in öne sürdüğü gibi, bir Romen gölünden bir Müslüman gölüne çevrilmemişti. Aksine Akdeniz, daha İslamiyet'in doğuşundan önce, büyük ölçüde Roma ve Konstantinopolis'te temerküz eden başlıca iki bölgeye bölünmüştü. Roma Karanlık Çağ'a girdiğinde, Bizans doğuda ticaret yaratmaya devam etmişti. Ayrıca Bizans'ın yıldızının sönmesinin ardından "gölü" tek bir güç tekeli altına almış gibi gözükmemektedir. İkinci olarak, Pirenne kadar onu eleştirenlerin de bahis konusu ettikleri Güney Fransa'daki geç altıncı yüzyılla yedinci yüzyılın Yahudi ve Suriyeli tacirleri, bir miktar ülkelerarası

27. H. W. Catling, "An early Byzantine pottery factory at Dhiorios in Cyprus", *Levant* 4, 1972, 1-82.

ticaretin ta Herakleios'un saltanat devrine kadar sürdüğü görüşüyle uyumludur. Ancak arkeolojik kanıtlar bu ticarete büyük çapta diyen görüşlerin kesinlikle aleyhinedir. Üçüncü olarak, İslamiyet'in yedinci yüzyılda çoktan çürüyen bir uygarlığı fethettiği su götürmez. Bir kuşak önceki Sasani saldırıları gibi, İslamiyet'in yayılışı da Romen dünyasının köklü sosyal ve ekonomik çöküşünün nedeni değil, belirtisidir. Araplar da iki yüzyıl önce Britanya ve Galya'ya gelen barbarlar gibi, o zenginliğin çekiciliğine tutulmuşlardı. Eğer Roma'nın yıkılışının farkındaydıysalar, muhtemelen aynı ölçüde o gün bugündür onun çekiciliğinden kurtulamayan Roma tarihçileri kadar büyüsüne de kapılmışlardı.

Resim 28. Otranto'da bulunan tunçtan bir Bizans tokası. (Fotoğraf: David Whitehouse)

4
Kuzey Denizi'nde Zanaat ve Ticaret, 500-800

Pirenne Tezi'yle ilgili en şiddetli tartışma Kuzeybatı Avrupa'daki erken ortaçağ ekonomisinin niteliği üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu noktada iki can alıcı mesele bulunmaktadır. İlkin Pirenne, Karolenj dönemindeki (yani geç sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllardaki) ekonominin karakterini İslam güçlerinin Akdeniz ekonomisine balta vurmasına dayandırmıştır. Özellikle Batı Avrupa'daki kasabaların varlığından kuşku duymuştur. Nitekim *Ortaçağ Kentleri* adlı eserinde şöyle yazmıştır:

> Batı Avrupa'nın dokuzuncu yüzyıl boyunca gelişerek dönüştüğü tarıma dayalı uygarlıkta kentlerin var olup olmadıkları ilgi çekici bir sorudur. Bu soruya verilecek yanıt, "kent" sözcüğüne verilen anlama bağlıdır. Bu sözcükle, halkının geçimini ekip biçmekle değil, ticaretle sağladığı bir yer anlatılmak isteniyorsa, yanıt "hayır" olacaktır. "Kent" sözcüğünden, hukuksal bir varlığı ve kendine özgü yasa ve kurumları olan bir toplum anlıyorsak, sorunun yanıtı gene olumsuz olacaktır. Öte yandan, bir kenti, bir yönetim merkezi ve bir kale olarak düşünüyorsak, Karolenj döneminde, bu dönemi izleyen yıllarda olduğunca çok sayıda kent bulunduğu açıktır. Bu, o zamanki kentlerin orta ve yeni çağlardaki kentlerin belli başlı özelliği olan, orta sınıf halk ile toplumsal örgütten yoksun olduklarını söylemenin bir başka yoludur.[1]

İkinci olarak Pirenne, kayda değer ölçüde bir uluslararası ticaretin varlığından da kuşku duymuştur. Grierson, bu bir hayli tartışmalı meseleyle ilgili şu kıymetli içgörüyle katkıda bulunmuştur:

1. Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, 2014, 47.

Resim 29. Dorestad'da bulunan (y. MS 640'ta) altından darbedilmiş bir Madelinius tremissis'i. (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek'in müsaadeleriyle)

> Yaklaşımın bütünü, yani maddi malların nasıl ve ne ölçüde el değiştirdiğinin genel bir tasvirini yapmaya çalışmak yerine, ticaretin varlığına dair kanıt toplamak özünde son derece yanıltıcıdır ve ancak gerçekle hiç de ilgisi olmayan vargılarla sonuçlanabilir. [2]

Onun için bu bölümün ilk kısmında son yirmi yılda pek çok kasabada yapılan kazıların ışığında kentsel süreklilik meselesini inceleyeceğiz. Ardından da Karanlık Çağ'daki ticarete dair arkeolojik kanıtları gözden geçireceğiz. Ancak söz konusu ticareti tarihiden ziyade antropolojik bir bakış açısıyla ele alacağız. Nitekim geçmişte önemsenmeyen bir kanıt kaynağını kullanarak oluşturduğumuz bu çerçeve, bize Karolenj Hanedanı'nın yükselişiyle ilgili yeni bir içgörü kazandırmaktadır.

2. Philip Grierson, "Commerce in the Dark Ages: a critique of the evidence", *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th Series, 9, 1959, 123-40, özellikle 124.

Tarihsel Çerçeve

Karanlık Çağ'ın ekonomisini incelerken başlangıç noktasını gözden kaçırmamamız önemlidir. Ortaçağ tarihçileri bu meseleyi tartışırlarken ya beşinci ya da yedinci yüzyıla kadar geri giderler ve orada dururlar. Oysa ortaçağ Avrupa'sının siyasi yapısı su götürmez bir şekilde dördüncü ve beşinci yüzyılın göçlerinden ileri gelmiştir ve bu göçler önemli ölçüde Romalılarla kuzey ve doğularındaki "Germani" topluluklar arasında süregelen temaslarla ilgilidir. Geç Demir Çağı'nda Kuzey Avrupa ticaretinin ekseni Ren Nehri'ydi ve Romalılar da ticaretlerini düpedüz varolan bu bağlantılara dayandırıp yaymışlardı. Sonuçta birbirinden çok farklı iki topluluk arasındaki ticaret, Kuzey Cermenleriyle Güney İskandinavlarının siyasi kurumlarını değiştirmişti. Bu ilişkilerin yoğunluğu ancak geçmiş on yılda Kuzey Almanya, Jutland ve Güney İsveç'te yapılan kazılarla su yüzüne çıkmıştır. Bu kazılar bitişiklerindeki mezarlıklarda uzun uzun anlatılan mamul mal ithalatındaki artışla bağlantılı bariz bir sosyal değişimi akla getiren yerleşme planlarını gözler önüne sermiştir. Şüphesiz geç Romen dünyasının içindeki gerginlikler periferisinde de hissedilmişti. Ayrıca "barbarların" batıya Romenleşmiş toprakların içlerine doğru göçlerini incelerken, Roma'yla ticari ilişkilerini göz ardı edemeyiz.[3] Belki de bu kitlesel yer değişikliklerinin çapı abartılmıştır ama bunlar her halükârda İmparatorluğun bünyesindeki önemli bir ekonomik bölge olan Ren Bölgesi'nin dördüncü yüzyıldaki tedrici yıkılışını yansıtmaktadırlar. Yüzyılın sonuna gelindiğinde iki yeni topluluk ortaya çıkmaktaydı: Orta Ren Bölgesi'ndeki Ripuarialı Franklarla, Kuzey Fransa'daki Sal Franklarının krallıkları. Bu Frank toprakları, Romalıların Almanya ve Galya'da Demir Çağı kabileleri mozaiğinden şekillendirdikleri siyasi birlik çökerken, Cermen krallıklarından ilkinin bütünlük kazandığı yerdi. Frankların yeni krallıkları, 2. Bölüm'de gördüğümüz gibi, Akitanya'daki Vizigotların, Batı Avrupa'nın diğer bölgelerindeyse Burgonlar ve Alamanlarınkilerle aynı zamanda gelişmişti.

Frankların bahtı 481'de 16 yaşındayken taç giydirilen Clovis'in saltanatı sırasında çarpıcı bir şekilde açılmıştı. Tours'lu Aziz Gregorius, *Historia* [*Historia Francorum* diye bilinir, "Frankların Tarihi"]

3. Lotte Hedeager, "A quantitative analysis of Roman imports in Europe north of the Limes (0-400 A.D.), and the question of Romano-Germanic exchange", *New Directions in Scandinavian Archaeology* 1, 1978, 191-216.

adını verdiği eserinde bu karizmatik liderden epeyce söz etmiştir. Ayrıca unutmayalım ki Clovis'in saltanat devri, Odovakar'la Theoderich'in İtalya kralları oldukları Batı Avrupa'daki nispeten istikrarlı bir döneme denk gelmişti. Frank Krallığı'nın neredeyse Fransa'nın tamamını kucaklayacak şekilde genişlemesinden esas itibarıyla Clovis sorumluydu. Dahası Akitanya'nın büyük bir bölümünü ele geçirmiş ve sonuçta Provence bölgesini Vizigotlardan korumak amacıyla komutanı Ibbas'ı üzerlerine süren Ostrogot Kralı Theoderich için bir tehdit haline gelmişti. Ne var ki Gotlar kaybetmişti. Clovis 511'de ölünceye kadar devasa bir krallık kurmuştu. Ancak Cermen krallar için âdet olduğu üzere, krallığını oğulları arasında bölmüştü: Dört oğlu vardı ve devasa krallık ortadan kalkmıştı. Altıncı yüzyıl hükümdarlarından pek azı, Victoria dönemi tarihçisi Thomas Hodgkin'in kelimeleriyle, "Chilpéric ve Childebert'in soyundan gelenlerin [sırasıyla Chilpéricler ve Childebertler] bezdirici halefiyyetinden..." ibaret bir dünyada [Clovis kadar] sivrilmişti.[4] Bu arada Orta Ren Bölgesi'ndeki Ripuarialı Franklar gitgide topraklarını genişletmiş ve "doğu toprakları" –yani Austrasia– adıyla bir krallık kurarken, batıdaki Francia [Fransa] da Neustria –"yeni topraklar"– adını almıştı.

Gregorius, *Historia* adını verdiği eserinde Romen kurumlarının giderek yıkılmalarını ve batı eyaletlerinin sonuçta saldırgan liderlerin dağılan Romen malikânelerinin sırtından geçindiği bir dizi daha küçük hükümranlık sahasına bölünmesini tasvir eder. On dokuzuncu yüzyıl arkeologları, Loire Nehri kıyısında ve Akitanya'da bu tür birkaç malikâneyi ortaya çıkarmışlardır. Bulgular Romen kurumlarının ayakta kalmakla birlikte hatırı sayılır ölçüde bozulduklarını akla getirmektedir.[5] Ancak yedinci yüzyıla girildiğinde, her bir batı krallığındaki yerel soyluların sayısındaki artış kralın merkezi otoritesinin altını oymaya başlamıştı. Dolayısıyla bir ihtimal Neustria Kralı Dagobert'in dışında, çok çeşitli bileşeni bir araya getirme gücüne sahip herhangi bir politik yapıya karşı savaş açan merkezi otoritenin gerilemesi süreci ortaya çıkmıştı. Şarlman'ın biyografisini yazan Einhard'ın kelimeleriyle, "saçı sakalı birbirine karışıp hükümdar rolü oynayan kralın, unvanının tadına varmak ve tahtında oturmanın keyfini sürmekten başka yapacağı bir şey kalmamıştı". Geç yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Frank krallık-

4. Alıntı Philip Dixon tarafından yapılmıştır, *Barbarian Europe*, Londra 1976, 76.
5. John Percival, *The Roman Villa*, Londra 1976, Böl. 9.

larındaki gerçek iktidar saray erkânı *Maiores Domus*'un, Saray Nazırları'nın eline geçmişti.

Geç yedinci yüzyılda Austrasialıların Dükü Herstallı Pépin'in Neustria Saray Nazırı'nı savaşta yenip Austrasialıların batıdaki komşularından üstünlükleri konusunda diretince siyasi durum değişmişti. Pépin, Neustria kralının tahta kalmasına izin vermiş ama Frizler, Bavyeralılar ve Alamanlara karşı seferler düzenlemişti. Pépin 714'te ölünce makamını gayri meşru oğlu Charles Martel ("çekiç" lakaplı Charles) devralmış ve 732'de Poitiers'de Arapları o durdurmuştu. Charles, paganlarla irtibat kurmayı kolaylaştırmak için kimi zaman Anglosakson misyonerleri işe koşarak, babasının Frizya'da ilhak ettiklerinin yanı sıra Ren Nehri'nin batısındaki toprakları da genişletmişti. Charles, savaş çarkını döndürmek için arazilere el koyup yeniden dağıtmıştı. Belki de amacı kuzey, doğu ve güneyden gelebilecek tehditlere karşı hızla harekete geçirebileceği atlı seçkinleri desteklemekti. Buna rağmen 741'de ölünce toprakları bölünmüştü: Oğullarından Carloman Austrasia ve Alemannia'yı [Almanya], Kısa Pépin'se [III. Pépin] Neustria ve Burgonya'yı almıştı. Altı yıl sonra Carloman, Monte Cassino manastırına kapanmış, Frankların lideri Pépin olmuştu. Pépin, bir dört yıl daha geçince, Clovis'in son veliahdı Childeric'i tahtan indirmiş ve kutsanarak resmen kral ilan edilmişti. Pépin, Lombardlara karşı Papa adına İtalya'ya, Akitanyalılara karşı Akitanya'ya ve son Müslüman anklavlarına karşı Provence'a başarılı askeri harekâtlar düzenlemişti. 768'e kadar epeyi nam saldığı gibi muazzam bir krallık da kurmuştu. Ancak ölümüyle birlikte Francia yeniden, bu sefer iki oğlu –(sonradan Şarlman diye anılacak) Charles ve kardeşi Carloman– arasında bölünmüştü. İki kardeş başından itibaren birbirleriyle boğaz boğaza gelmişlerdi ama Carloman 771'de esrarlı bir şekilde ölmüş ve ailesi Lombardiya'ya kaçmıştı. Charles, Francia'nın denetimini ele geçirmiş ve bunun sonucunda 43 yıl süren fevkalade bir kariyere başlamıştı. Takip eden çeyrek yüzyıl boyunca Avrupa'nın siyasi haritası çok büyük ölçüde değişmişti. Daha da önemlisi, Batı Avrupa'nın kültür ve ekonomisi de dönüşmüştü. Bu dönüşüm o kadar önemliydi ki, Şarlman'dan yadigâr kalandan genellikle Karolenj Rönesansı diye bahsedilir. Bu Pirenne'in "ortaçağın çatkısı" gözüyle baktığı bir mirastı.

Kentsel Çöküş

Pirenne teziyle ilgili tartışmanın özünde kasabalar yer alıyor gibi gözükmektedir. Klasik dönem sonrasında Alplerin kuzeyinde kasaba hayatının kayda değer bir sürekliliği var mıydı yok muydu? Vardıysa kasabaların işlevlerinin hiç değişmeden devam ettiğini belirleyebilir miyiz? Avrupa'nın her yerindeki arkeolog ve tarihçiler enerjilerinin büyük bir bölümünü bu soruları cevaplamaya hasretmişlerdir. Nitekim ünlü tarihçi Edith Ennen'den alıntılarsak, "bu tartışmada her ileri geri ediş bolca materyal sağlamıştır..."[6]

Peki, yirmi yıl boyunca Batı Avrupa kasabalarında yapılan arkeolojik faaliyetler ne gibi bolca materyali su yüzüne çıkarmıştır? Bir kere, artık Roma zamanlarında kurulup gelişen birçok kasabanın altıncı yüzyıla kadar meskûn olmaya devam ettiği bellidir. Ne var ki, dördüncü yüzyıldan sonra çoğunun bahtının dramatik bir şekilde değiştiği de aynı ölçüde açıktır. Dördüncü yüzyılın ortalarından itibaren Galya'daki kasabalarda kiliseler dışında pek az anıtsal bina inşa edilmiş, Roma dönemi Britanya'sı kasabalarındaysa neredeyse hiçbir inşaat yapılmamıştı. Aksine kanıtlar, harap taş binaların ya gelişigüzel onarıldığını ya da yıkılıp yerine keresteden yapılar dikildiğini göstermektedir.[7] Örneğin, Shropshire, Wroxeter'deki özenli kazılar eski kasaba merkezinde ilk önce beşinci yüzyılda keresteyle inşa edilen geçitlerin izlerini gün ışığına çıkarmıştır. Bu tür binaların izleri ancak sitteki tek tek her bir taşın örneğinin çıkarıldığı ve ince iskân tabakalarının 5-10 santimetre derinliğinde kazınarak kaldırıldığı özenli kazılarla saptanabilir. Gayet açık ki, bu tür kazılar ancak araştırma koşullarında mümkündür ve bu yöntem kurtarma kazıları için elverişsizdir. Sonuçta İngiltere'deki birçok Romen kasabasındaki kazıların bu tür izleri ortaya çıkarmasına rağmen örneğin, geç Roma dönemi Fransa'sında benzer kereste yapıların ne kadar yaygın olduklarını bilmiyoruz.

Can çekişen kasabalar idari ve dini merkez niteliklerini korumuşlardı ancak artık klasik zamanlardaki gibi imalat sektörlerini barındırmıyorlardı. Beşinci ve altıncı yüzyıllarda Galya'daki Roma döneminin tipik dükkânları ve birçok sektörü faaliyetlerine son vermişti. Dahası yaklaşık 400'den sonra piyasaya arz edilen mal çeşitlerinde belirgin bir azalış da vardı. Nitekim Frank köylerin-

6. Edith Ennen, *The Medieval Town*, Amsterdam 1979, 17.
7. Martin Biddle, "The Towns", D. M. Wilson (Der.), *The Archaeology of Anglo-Saxon England* içinde, Londra 1976, 99-150.

deki kazılardan elde edilen arkeolojik kanıtlar zanaatın artık ancak hane veya köy düzeyinde yapılır hale geldiğini akla getirmektedir.[8] Galya ve İngiltere'nin her yerinde üretilen çanak çömlekteki değişiklik bunu yansıtmaktadır. Dördüncü yüzyılın son yıllarında İngiltere'deki Romen-Briton çanak çömlek endüstrisi faaliyetlerini durdurmuş ve yerlerini sınırlı çeşitlilikte el yapımı kap kacak üreten köy çömlekçileri almıştı. Galya'da çömlekçi çarkı işi çeşitli şekillerdeki kap kacak üretimi devam etmişti ama endüstrinin ölçeği küçülmüş, aktif çömlekçi sayısı da azalmıştı. Sonuçta Merovenj ve erken Karolenj döneminde adeta her bölgede birkaç çömlekçi bölgenin bütün ihtiyacını karşılayabiliyordu. Dolayısıyla kanıtların hepsi dördüncüyle yedinci yüzyıllar arasında esnaf sınıfının gitgide küçüldüğüne, böylece Merovenj döneminin sonunda da çok az kaldıklarına işaret etmektedir.

Ya sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllara ne demeli? Colin Renfrew, Karanlık Çağ'ın genel ayırt edici niteliği üzerine yazdıklarında "{arkeolojisiyle ilgili araştırmalardaki} yavaş gelişim, hem {tarihçiler arasındaki öncelikle çöküşü izleyen birkaç yüzyıl sonra kaleme alınan geleneksel anlatıları kanıt olarak kabul etme eğiliminden ötürü} ağır aksak ilerlemesi... hem de silinip giden devletin daha büyük ve daha meydandaki merkezi sitlerine odaklanılması yüzündendir" diye belirtmiştir.[9] Belki bunlar özellikle erken ortaçağ dönemi için yazılmıştı. Şehir arkeologları yirmi yıl boyunca inatla sırf bir *urbs** veya bir *municipium*'un** varlığına dair münferit tarihi bahisleri doğrulamak için Roma dönemi katmanlarının üstünde yedinci yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadarki iskân izlerini aramışlardır. Erken ortaçağ çökellerinin yokluğuyla kırılan şevkler yüzünden, sürekli onuncu yüzyıl katmanlarını dokuzuncu yüzyıla atfetmeye ve hiç değilse kentsel sürekliliği ispatlayacak bir şey bulmak için habire çabalamaya yönelik akıl çelici bir istek vardır. Aslında bütün bu çabalar bize kasabaların 600'den sonraki sürekliliği konusunda

8. Austrasia'daki çanak çömlek üretimi bunun için iyi bir örnektir: R. Koch, "Absatzgebiete merowingerzeitlicher Töpferewen des nördlichen Nechagelsieter", *Jahrbuch für schwäbisch-fränkische Geschichte* 27, 1973, 31-43.

9. Colin Renfrew, "Systems collapse as social transformation: catastrophe and anastrophe in Early State Societies", Colin Renfrew ve Kenneth L. Cooke (Der.), *Transformations: mathematical approaches to culture change* içinde, Londra 1979, 463-506, özellikle 484.

* Latince antik Roma şehri demektir. (ç.n.)

** Latince taşra kenti veya kasaba anlamına gelir. (ç.n.)

paha biçilmez yoğunlukta *negatif* kanıt sağlamaktadır. Nitekim şehir hayatının süreksizliği iddiası çok güçlüdür. Şüphesiz kazılan alanlar Roma veya ortaçağ dönemi yerleşmelerinin çok ufak bir yüzdesidir ama sonuçları kolay kolay bir kenara atamayız. O halde, erken ortaçağ kaynaklarında sıkça Romen kökenli kasabalardan bahsedilmesine ne demeliyiz? Köln, Paris, Tours, Londra, York, Winchester ve birçok başka şehrin adı çok yerde geçmektedir ve bu söz konusu şehirlerin terk edilmediğini akla getirir. Gene de kronikçilerin akıllarından ne geçtiğini anlamalıyız. Bir Karanlık Çağ "şehrine" dair en canlı tasvirlerden biri dokuzuncu yüzyıl keşişi İrlandalı Cogitosus'a aittir:

> Hangi belagatle bu kilisenin güzelliği ve şehri diye adlandırabileceğimizin sayısız harikaları yeterince övülebilir ki? Orada yaşayan bir sürü insandan ötürü bu unvanı hak eden {Kildare'dir} dolayısıyla ona yaraşan kelime "şehirdir"; büyük bir metropoldür. Kimse Azize Brigit tarafından çizilen sınırları içinde ne ölümlü bir hasımdan ne de düşmanların bir araya gelmesinden korku duyar; İrlandalıların duvarlarla çevrili kasabaları arasında en güvenli sığınak orasıdır.[10]

Bu "şehir" ne kadar büyüktü acaba? Doğrusu şu ki Cogitosus kendini belagate kaptırmıştı. Aşağı yukarı dairesel, ucu ucuna 200 metre çaplı, tipik bir İrlanda manastırıydı ama kâgir binalardan meydana geliyordu. Ayakta kalan manastır Cork'la Dublin arasındaki anayol üzerindedir; modern toplu konutların gölgede bıraktığı ufacık bir ortaçağ "adasıdır". Cogitosus'un şehri muhtemelen dokuzuncu yüzyıl standartları açısında da gösterişsizdi ve ne Romalıların ne de bizim bir şehir olarak zihnimizde canlandırdığımız türde bir şeydi. Şüphesiz, örneğin Henri Galinié'nin Tours'da gösterdiği gibi, birçok Romen kasabasının yıkılıp giden kalıntıları içinde bu türden manastırlara ait adalar ayakta kalmıştı.[11] Manastırlar Romen geleneklerinin vârisleriydi ve Aachen'de 816 ve 817'de yapılan Benedikten sinodlarını izleyen birkaç on yıl sonra Karolenj Avrupa'sında yerleşmenin ana odakları halini almışlardı. Muhtemelen söz konusu sinodlardan sonra derlenen Aziz Gallus

10. Alıntı Liam De Paor'un "The Viking towns of Ireland" adlı makalesinde yer almaktadır, B. Almqvist ve D. Greene (Der.), *The Seventh Viking Congress* içinde, Dundalk 1976, 29-37, özellikle 29.

11. Henri Galinié, "Archéologie et topographie historique de Tours-IVème-XIème siècle", *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 6, 1978, 33-56.

[Manastırı] Planı tam böyle bir "adanın" ideal ama yersiz sayılmayacak bir fikrini vermektedir: Duvarla çevrili bir anıtsal, evsel ve endüstriyel yapılar karışımı.[12]

Tarihçiler, manastırların dokuzuncu yüzyıl boyunca epeyce genişlediğine inanmaktadırlar. Onlara göre Kuzey Fransa'daki Corbie, Saint-Riquier ve Saint-Denis gibi en önemli manastırlar binlerce keşiş ve düz işçi barındırıyordu. Elbette bu sayıların ne kadar gerçeğe uygun oldukları henüz tam anlamıyla değerlendirilmemiştir.

Manastırlarla ilgili bir hayli tarihi araştırma yapılmıştır yapılmasına ama modern zamanlarda çok az manastır siti arkeologlar tarafından incelenmiştir. Gerçi Roma'nın hemen kuzeyinde yer alan emperyal Farfa manastırı [Abbazia di Farfa] da dikkatlice planlanmış bir manastır olduğunu belli etmektedir (Resim 30) ama Güney Almanya'da yer alan Konstanz Gölü ağzındaki Reichenau Adası'nda halihazırda yapılan kazılar burada gerçek anlamda bir Aziz Gallus Planı'nın uygulandığını göstermektedir. Ne var ki ancak Volturno Nehri'nin doğduğu bölgede yer alan San Vincenzo manastırıyla [Abbazia di San Vincenzo al Volturno] (bkz. s. 118) sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda kapalı bir ekonomik ortama sahip bulunanın, tarihçilerin kimi zaman varsaydıkları gibi, yarı kentli topluluk değil esas itibarıyla manastır olduğu anlaşılmıştır (Resim 31).[13]

Harap kasabadaki diğer "adalar" aristokrasinin birer küçük saray misali evlerinden ibarettir. Belgelerde bunlardan da sıkça bahsedilmektedir ama ayırt edici nitelikleri konusunda ancak belli belirsiz bir fikre sahibiz. Bu, manastırlarla ilgili parmak basılan noktayı güçlendirmektedir. Aachen, Ingelheim ve Nijmegen Karolenjler'in en önemli saraylarıydı –bir Batı İmparatoruna yaraşır saraylardı: Batı Avrupa'nın çekip çevrildiği saraylardı. Romen mimarisinin taklit edildiği Aachen saray kompleksi, aslında Şarlman'ın yüksek ihtiraslarının en iddiasız örneğidir. Aachen Theoderich'in Ravenna'daki sarayına kıyasen ufacıktı. Bizans valisinin yirmi yıl önce ortaya çıkarılan Tripolitanae'deki Apollonia sarayından birazcık

12. Walter Horn ve Ernst Born, *The Plan of St Gall*, Berkeley 1979.

13. Reichaneu'da halihazırda yapılan kazılar hakkında verdiği bilgiler için Alfons Zettler'e minnettarız. Farfa için bkz.: Peter Donaldson, Charles McClendon, David Whitehouse, "Farfa-nota preliminare", *Archeologia Medievale* 6, 1979, 270-3; "Farfa-seconda nota preliminare", *Archeologia Medievale* 8, 1981, 566-8; San Vincenzo al Volturno için bkz. Richard Hodges, "Excavations and survey at San Vincenzo al Volturno, Molise 1981", *Archeologia Medievale* 9, 1982, 299-310.

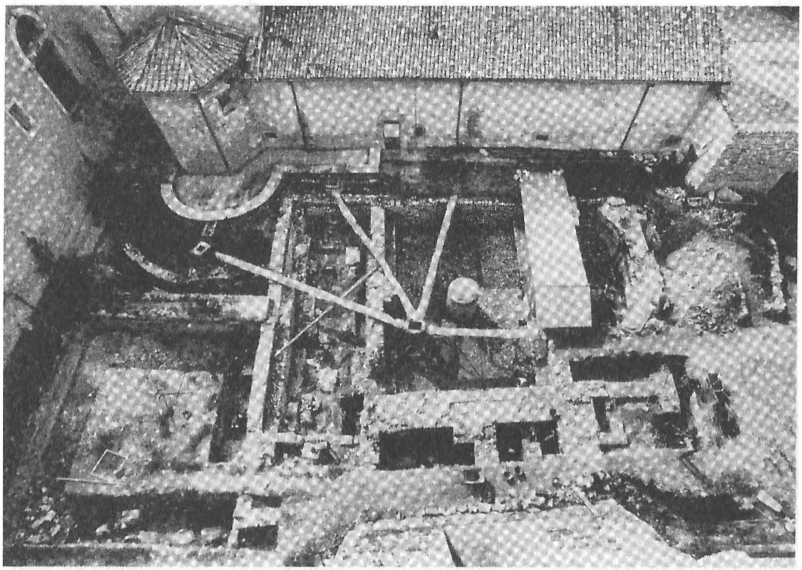

Resim 30. Lazio'daki Farfa manastırında 1981'de yapılan kazılardan genel bir görünüm. Manastır kilisesinin ambülatuvarı fark edilebilir haldedir (üstte solda). Ortadaki koridor muhtemelen bir geçitle manastırın içine açılmaktadır. Ayrıca koridorun sağında yer alan büyük bir oda da gün ışığına çıkarılmıştır. (Fotoğraf: David Whitehouse)

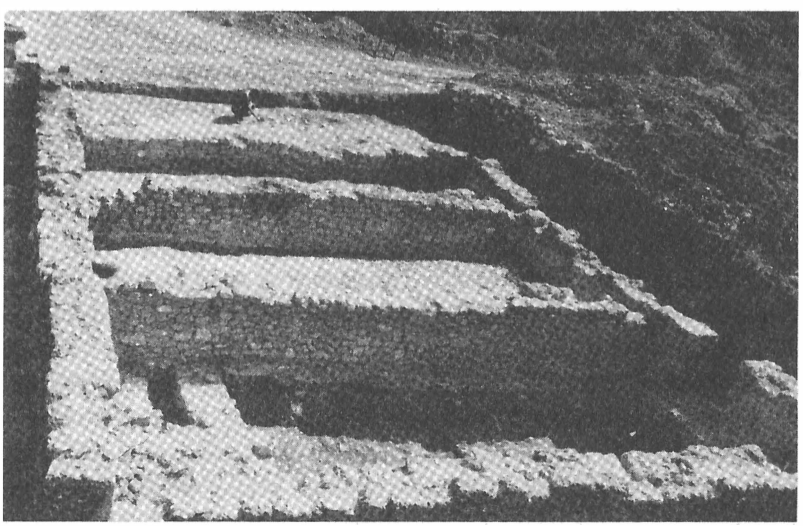

Resim 31. Molise'deki, San Vincenzo manastırında yer alan Güney Kilisesi'nin 1982'deki halinden bir görünüm. Manastırın girişi yakınlarındaki bu erken dokuzuncu yüzyıl kilisesinin nefi altında bulunan üç oda ortaya çıkarılmıştır. En yakındaki bir atölyeydi, ortadaki ahır olarak kullanılıyordu; en uzaktakiyse muhtemelen kilerdi. (Fotoğraf: Richard Hodges)

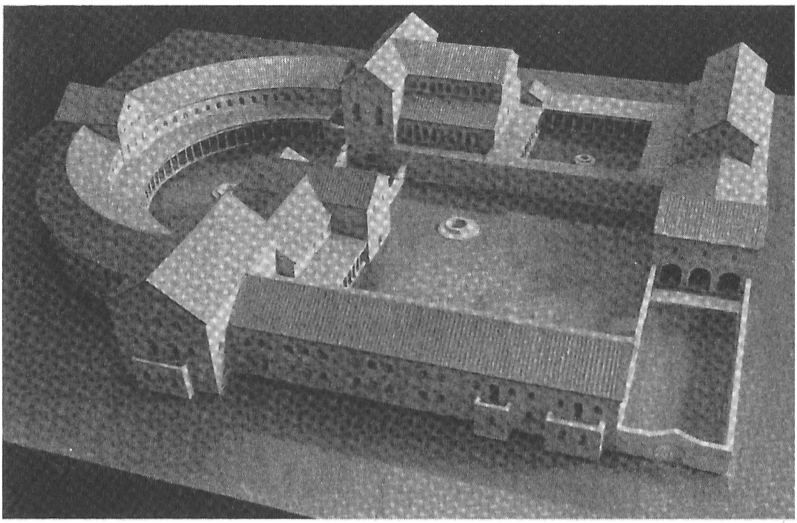

Resim 32. Mainz yakınlarındaki Ingelheim'da bulunan Karolenj ve Otto Hanedanı tarafından kullanılan sarayın bir maketi. (Mainz'daki Römisch Germanisches Zentralmuseum'un müsaadeleriyle)

daha büyüktü. Aynı şey Christian Rauch'un I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce yaptığı kazılarla gün ışığına çıkan Mainz yakınlarındaki Ingelheim için de geçerlidir (Resim 32). Bu emperyal sarayların küçüklüğü Ruhr Nehri kıyısında yer alan Schloss Broich'ta yapılan modern kazılarla da doğrulanmıştır. 883/4'te inşa edilen Schloss Broich bazı yönleriyle Ingelheim'ın daha küçük bir versiyonudur. Ancak çeyrek hektar kadar bir alanı kaplar ve büyük bir taş duvarla çevrilidir. Duvarlar harelerle içten takviye edilmiştir ve anlaşılan bir zamanlar alanın ortasında uzun, kâgir bir koridor varmış.[14] Bütün bunlara rağmen Schloss Broich, Ingelheim ve Aachen gibi, çağının koşullarında bir saraydı ve dönem için bir ölçek yerine geçmektedir. Büyük saraylar da büyük manastırlar kadar gösterişsizlerdi ve o günlerin mütevazı sosyal ve ekonomik güçlerini yansıtmaktadırlar.

Piyasa hiyerarşisinin Merovenj krallıklarının hüküm sürdüğü 600 civarında ortadan kalktığı sonucuna varmak yerindedir. Kasaba hayatının sürekliliğini ima eden tarihsel veriler gerçek durumu çarpıtmıştır. Oysa bazı "klasik" merkezlerde manastırlarla soylu

14. Ingelheim: C H. R. Rauch ve J.H. Jacobi, *Die Ausgräbungen in der Königspfalz Ingelheim 1909-1914*, Mainz 1976; Schloss Broich: Gunter Binding, *Die Spätkarolingische Burg Broich in Mülheim an der Ruhr*, Dusseldorf 1968.

meskenlerinin ayakta kaldıklarına dair arkeolojik kanıtlar vardır ama gerçek anlamda bunlar mütevazı yapılardı. Bu yerleşme sınıfları ne büyük imalat endüstrilerini ne de fazladan bir şehir nüfusunu barındırıyordu. Ren Bölgesi'ndeki cam, çanak çömlek ve el değirmeni endüstrileri örneklerinde göreceğimiz gibi, endüstriyel üretim mevcut olduğunda her şeyden önce kırsal bir görüngüydü. Pirenne'in analizi özünde istenilen düzeye yakındı.

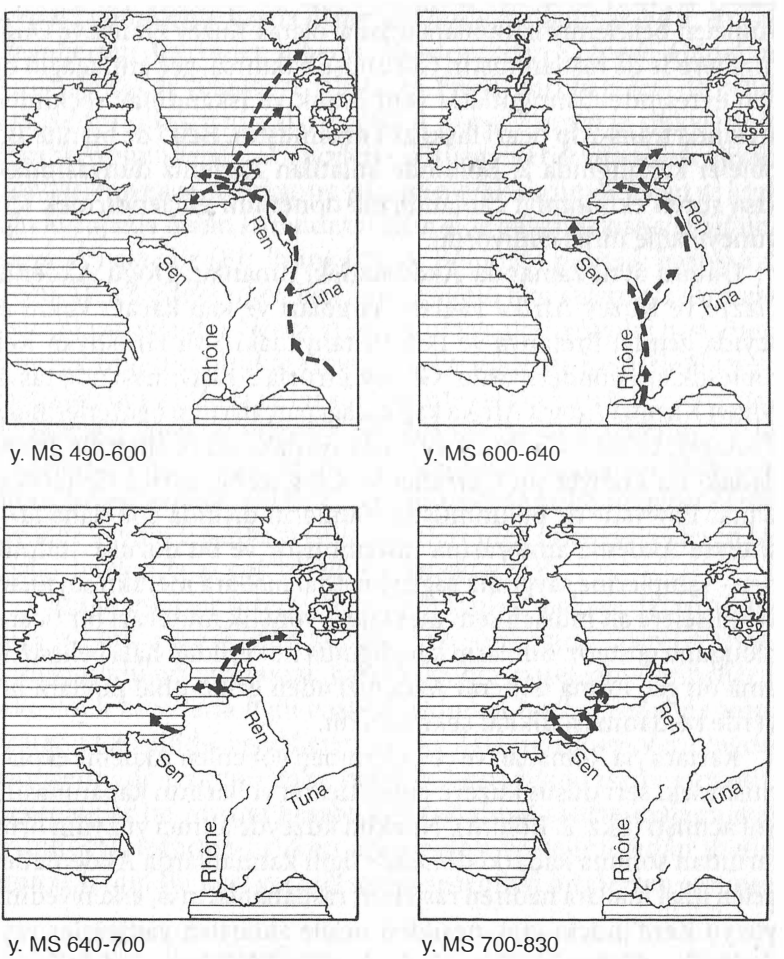

Resim 33. Kuzeybatı Avrupa'da y. MS 490-830 yılları arasında yön değiştiren ticaret rotaları.

Ticaret Rotaları ve Ticaret Merkezleri

Alplerin kuzeyindeki mezarlıklarda rastlanan Kuzey İtalyan ve Kıptî objelere ilk parmak basan Joachim Werner'di. Kıptî kepçe, kâse ve "demlikleriyle" birlikte bulunan altın Bizans *solidus*'ları söz konusu trans-Alp ticaretin kesin bir şekilde tam beşinci yüzyılın sonuyla 560 civarı arasına –yani Theoderich ve Jüstinyen'in saltanat sürdükleri döneme– tarihlenmesini sağlanmaktadır. Werner Kuzey İsviçre, Orta Ren Bölgesi, Doğu ve Orta İsveç'te buluntu kümeleri belirlemiştir. Bunlara istisnai olarak Kuzey Fransa ve Doğu İngiltere'de de rastlanmıştır. Görünüşe bakılırsa, geç antikçağın bu son evresinde Ostrogotlarla yeni Frank ve İskandinav seçkinleri arasında trans-Alp ticari ilişkiler kurulmuştur. Belki de bu nitelikli objeler karşılığında 2. Bölüm'de anlatılan Akdeniz dünyasındaki kısa süren ekonomiyi canlandırma dönemini güçlendirmek için güneye köle ihraç ediliyordu.

Dahası aynı zamanda Akdeniz'deki limanlar, Doğu Akdeniz, Gazze ve Kuzey Afrika yağları, şarapları ve kap kacağı yüklü az sayıda gemiyi Bretanya ve Batı Britanya'daki Son Hıristiyan Kelt topluluklara gönderiyordu. Güney Etruria Araştırması'nda tasvir edilen Kırmızı Astarlı Afrika kap kacağı parçalarının benzerlerinden Tintagel, Güney Cadbury ve Britanya'daki diğer sitlerde; İrlanda'daki iki kraliyet siti Garranes ve Clogher'da; ayrıca Galler'deki Dinas Powys'de de bulunmuştur. Bunların dışında çok daha fazla sitteyse Akdeniz amforasına rastlanmıştır ve bu durum –tahminen– sahiplerine saygınlık sağlayan ithal mallara meraklı soylulara ve kiliselere ait müstahkem mevkilere yönelik mütevazı bir ticaret olduğunu gösterir. Bunların karşılığında ne verildiği hâlâ belirsizdir ama bu geç Roma dönemi Akdenizi'nden gelen ithal mallara her yerde rastlanması dikkat çekmektedir.

Kartaca'yla Roma'dan ve çevrelerinden yönetilen Akdeniz ekonomisindeki sert düşüş kuzeye giden ticaret yollarının kapanmasına yol açmıştı (bkz. 2. Bölüm). Nitekim kuzeyde altıncı yüzyılın ortalarından sonuna kadarki dönemle ilgili katmanlarda Akdeniz'den gelen ithal mallara nadiren rastlanır; rastlananlarınsa, erken yedinci yüzyıl Kent'indeki gibi, nesilden nesile aktarılan yadigârlar veya hediyeler olduğu ve nihayetinde de gömüldüğü varsayılabilir.

Provence bölgesi, altıncı yüzyıl biterken kısa bir süre için kuzeyle güney arasında meyancılık rolü oynamış gibi görünmektedir. Ancak buradan sikkelerden başka neyin geçtiğini söylemek zordur.

Şüphesiz Canterbury'de yer alan St. Martin's, Hollanda'da yer alan Escharen ve Suffolk'ta yer alan Sutton Hoo'daki sikke gömülerinde bulunan yaklaşık 580'den otuz kırk yıl kadar sonra Provence'da darbedilmiş altın *solidus*'lar önemli buluntulardır. Ama besbelli Provence'ın önemi Kral Dagobert'in 630 civarında tahta çıkışıyla birlikte azalmaya başlamıştı ve Provence'da darbedilen sikkelerin bu tarihten sonra hızla değer kaybetmeleri de belki tesadüfî değildi. Zaten bunlara ne Orta ne de Kuzey Fransa'da bulunan daha sonraki gömülerde kayda değer miktarda rastlanmaktadır. Ancak Dagobert'in devrinden itibaren, Bordeaux'dan Köln'e ve Dijon'dan Amiens'e kadar gelişmeye yüz tutan Frank darphaneleri de kendi sikkelerinin değerini daha önceden –veya Provence sikkelerinin devalüasyonundan biraz önceleri– düşürmeye başlamışlardı. Bütün kanıtlar Provence'ın birkaç on yıl para olarak sürümde kalan ve krallığa Avrupa'da önem kazandıran altın elde edişinin kısa sürdüğüne işaret etmektedir (Bir ihtimal bu 3. Bölüm'de parmak bastığımız Doğu Akdeniz'deki erken Bizans ticaretinin tam anlamıyla sona erişiyle çakışmaktadır). Ne var ki bu durum yedinci yüzyılın başlarında bitmişti. Bununla birlikte Yunanlarla Etrüsklerin, Keltlerle alışveriş yaptıkları bin yıldan fazla bir süre önce başlayan kuzey-güney teması da bitmişti. Yedinci yüzyılın ortalarında değer kaybetmiş Frank sikkelerinin bölgesel dolaşımı Akdeniz'den soyutlanan Merovenj ülkesinin ekonomik şekillenişi –gayet açık ki Müslümanların Afrika kıyısına yayılıp İspanya'yı istila etmelerinden önce gerçekleşen bir geçiş– hakkında az çok bir fikir vermektedir.[15]

Ciddi mesafeler katedilerek alınıp satılan mallara dair örüntülerin izlerini sürmek mümkündür ama söz konusu ticaretin temelindeki güdüleri açıklamak bambaşka bir meseledir. Tarihçilerin arkeolojik kanıtlarla ilgili başlıca çekincesi budur. Ama biz zaten ticaretin temelindeki güdülerin tacirler hakkındaki münferit çağdaş bahislerde de bundan daha belirgin olmadığına işaret etmiştik. Arkeologlar bu sorunu hesaba katarak alınıp satılan mallara dair örüntüleri değerlendirirken antropoloji ve coğrafyadan medet ummuşlardır. Bir kere geçmiş sosyal sistemleri incelerken evrimsel

15. Altıncı ve yedinci yüzyıllardaki ticaretle ticaret rotaları Richard Hodges'ın *Dark Age Economics* adlı eserinde ele alınmaktadır, Londra 1982, 29-39; ayrıca bkz. Joachim Werner, "Fernhandel und Naturalwirtschaft in östlichen Merowingerreich nach archäologischen und numismatischen Zeugnissen", *Bericht der Romische-Germanischen Kommission* 42, 1961, 307-46.

bir bakış açısı benimsersek, Batı Avrupa'daki erken ortaçağ krallıklarına karmaşık şeflikler veya emekleme çağındaki devletler gözüyle bakmamız gerekir. Böylesi sistemlerin bağ kurdukları ekonomik alanlar rekabetçi piyasalar değildir. Aksine bu tür toplumlardaki seçkinler, esnaf sınıfının küçük ve genellikle seçkinlere bağlı olduğu güdümlü piyasaları beslerler. Bu gibi sosyoekonomik sistemlerde kıymetli emtianın dolaşımını seçkinler kontrol ederler. Ancak seçkinlere hâlâ akrabalık ilişkileri hükmettiğinden, cemaat içindeki konumlarını pekiştirmek için lüks malları kullanırlar. Prestijli mallar başlık parası, haraç veya vergi niyetine hediye edilir. Makam vurgusu amacıyla halka açık özel günlerde şık kıyafetler giyilir ve mücevherler takılır. Benzer emtia erişilen zenginliği göstermek için cenazelerde törenle tahrip bile edilebilir. Kısacası, statü kudretle aynı kefeye koyulur. Ancak tabii ki kişisel kudret bu şartlar altında kırılgan bir emtiadır.

Şeflik statüsünü yükseltmenin en etkili yolu vergilendirmeyle toplanan mallar karşılığında prestij kazandıracak emtia sunabilecek bir başka liderle ticari ortaklık kurmaktır. Bu tür ticari ortaklıklar gelişen ekonomiler için fevkalade öneme sahiptir çünkü liderine politik konumunu hızla yükseltme imkânı sağlar. Arkeolojik açıdan ticari ortaklıkların doğuşunu ithal mal dağılımının kaynağından belirli bir uzaklıkta yoğunlaşması sayesinde saptayabiliriz. Dikkat edilmelidir ki, ithal edilen malların sosyal değerinin ekonomik değerine ağır bastığı veya iç içe geçtiği bu tür piyasa öncesi bağlamlarda mesafe o kadar önemli değildir. Piyasa ekonomilerinin karakterize edici arz talep etmenleri bu devlet öncesi toplumlarda bir ölçüde gölgede kalır.

Ticari ortaklar arasındaki ticaretin hacmi artarken, krallar veya şefler kaçınılmaz bir şekilde alışverişi belirli ticaret yerleriyle sınırlamaya mecbur kalırlar. Yapmazlarsa, söz konusu emtia böylesi şeylere parası yeten tebaaya akıtılabilir ve mübadele sisteminin baştaki amacı suya düşer. Bu nedenle çoğu karmaşık piyasa öncesi toplumda, genelde içinde yabancı tacirlerin yaşaması yüzünden ilk bakışta koloni sanısı verebilecek ama aslında yargı çevresi bakımından yerli seçkinlere ait olan, güdümlü ticaret yerleşmeleri vardır. Tarihçiler bu tür yerleri *emporium** diye bilirler; coğrafyacılar bunlara giriş kapısı cemaatleri adı verirler; bazı antropologlarsa bunlardan kafa

* Latince alışveriş merkezi veya kolonisi demektir. (ç.n.)

karıştırıcı bir şekilde ticaret limanları diye bahsetmişlerdir. Hiç şüphesiz bunlar karmaşık bir piyasa öncesi ekonomisiyle gene karmaşık bir devlet öncesi toplumun ayırıcı özelliklerindendirler. Sosyal dokuları, toplumsal kudreti akrabalık ilişkilerinden ziyade askeri ve bürokratik güçlerce pekiştirilen, siyasal bir elitin bulunduğu devletlerden bariz bir şekilde farklıdır. Devlet öncesi toplumlarda bölgeler arası pazaryerleri yoktur. Ayrıca üretim ve bölüşüm biçimleri hem katbekat daha basittir hem de merkezden örgütlenmişlerdir. İlerde anlaşılacağı üzere, Merovenj ve Karolenj dönemi Avrupa'sı rahatlıkla böyle sınıflandırılabilir. Gerçi unutmamalıyız ki, erken ortaçağda Avrupa'nın bütün bölgeleri şaşırtıcı bir hızda evriliyor ve her bölgenin ayırt edici niteliği neredeyse bir nesilden ötekine başkalaşabiliyordu.[16]

Merovenj Hanedanı krallıklarından başlıca ikisi, yani Neustria ve Austrasia, erken yedinci yüzyılda Kuzey Denizi'ne erişim imkânı veren ticaret yerleri kurmuşlardı. Hem nümismatik hem de tarihsel kanıtlar Boulogne'un güneyindeki Quentovic'te bir Neustria yerleşmesi; Hollanda, Utrecht yakınlarındaki Dorestad'da da bir Austrasia yerleşmesi meydana getirildiğine işaret etmektedir. Quentovic'in kesin yeri hâlâ bilinmemektedir ama Étaples yakınlarındaki Canche Nehri'nin ağzı yakınlarında bulunduğu düşünülmektedir. Oysa Dorestad, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ["Hollanda Ulusal Arkeolojik Miras Servisi"] adına Profesör W. A. van Es tarafından yönetilen muazzam bir arkeolojik projeye sahne olmuştur. Ren Nehri'nin kollarından Lek Nehri'ne ayrıldığı noktada yer alıyordu ve iki yüz yıl içinde 200 hektardan fazla bir yeri dolduracak kadar büyümüştü. Bir başka erken yedinci yüzyıl ticaret yerineyse Doğu Anglia'daki Ipswich'te saptanmıştır. Burası tahminen Sutton Hoo yakınlarına gömülen Wuffinga Hanedanı mensuplarının bir üssüydü. Bu tarihlerde Dorestad belki de tacirlerin Ipswich ve bir ihtimal İskandinavya'ya yelken açtıkları bir limandı. Bu arada Quentovic tacirlerinin zamanında karşıya, Kent'teki (artık alüvyonla dolu) Wantsum Kanalı yakınlarında bulunan, Sarre köyünde veya civarındaki ömürsüz bir yerleşmeye geçtikleri sanılmaktadır.

16. Hodges, not 16'da a.g.e.: 1. Bölüm; ayrıca bkz. Carol A. Smith, "Exchange systems and the spatial distribution of elites: the organisation of statification in agrarian societies", Carol A. Smith (Der.), *Regional Analysis*, Cilt ii içinde, Londra 1976, 309-74.

Yedinci yüzyılın ticaret yeri sitlerinden elde edilen gitgide artan sayıdaki kanıt ticari ağların hiç de gelişigüzel ilişkiler olmadığını göstermektedir. Gelişmelerini büyük ölçüde birkaç yüzyılın göç ve kargaşası ardından hüküm sürmeye başlayan sükûnet koşullarına borçluydular. Merovenj krallıklarında bir yüzyıl boyunca kullanılan yüksek değerli altın sikkelerden sonra 670'ler ve 680'lerde gümüş sikkelerin tedavüle çıkarılması bu duruma uymaktadır. Pirenne bu dönüşümü ekonominin kötüleşmesine yormuştu ama bu pekâlâ ticaretin gelişmesinin yanı sıra daha küçük ve kullanışlı bir para birimine ihtiyaç duyulmasını da yansıtıyor olabilir. Quentovic ve Dorestad'ın aynı dönemdeki yükselişleri, üretimin daha kaba yöntemlerle yapıldığı krallıklara (çömlekçi çarkı işi toprak kaplar, camlar, mısır öğütmek için değirmentaşları ve bileğitaşları gibi) geleneksel Romen usulleriyle imal edilen malları satma politikasına işaret etmektedir. Muhtemelen bunların karşılığında yün, deri gibi hammaddeler veya köleler alınıyordu. Birkaç tarihsel pasaj bu ticari işlemleri açıklığa kavuşturmakta ve söz konusu alışverişin öncelikle belirli hükümdarlar veya temsilcilerinin arasındaki antlaşmalarla kararlaştırıldığını akla getirmektedir. Offa'yla Şarlman arasındaki geç sekizinci yüzyıl yazışmaları antlaşma yoluyla kurulan bu ticari ilişkilerin en açıklayıcı örnekleridir.

Bazı tarihçiler bunlara sömürü düzenlemeleri gözüyle bakabilirler ama bundan Merovenj ve Karolenj krallarının bir tür ilkel emperyalizm yaptıkları anlamını çıkarmak yanlış olur. Alışveriş konusu mallar Anglosakson ve İskandinavların söz götürür bolluk ekonomilerini ayakta tutmuştu. Ama tacirler daha az kontrollü koşullarda doğrudan doğruya çiftçilerle iş yapsalardı, yerli hükümdarların sosyal statülerini pekâlâ iki paralık edebilirlerdi. Bu yüzden önce Merovenjler sonra da Karolenjler komşularıyla artan oranda ticaret yapmaya yöneldikçe, Anglosakson ve İskandinav hükümdarları ülkelerarası ticarete bıkmadan kol kanat germenin ve faaliyetleri uygulanabilirlik ölçüsünde kontrol altında tutmanın faydasını görmüşlerdi.[17]

Bu sosyo-politik temel yedinci yüzyıl objelerinin Dorestad ve Ipswich'te yoğunlaşmasını açıklamaktadır ama bir boyutu daha hesaba katmak durumundayız. Merovenj topluluğu, Romen imalat usullerinin birçok yönünü korumuş gibi görünmekle birlikte, garip bir şekilde gemi inşaatında sanki eski Kelt ve Cermen geleneklerine

17. Hodges, not 16'da a.g.e. 47-86.

geri dönmüştü. Dikkate şayan fark "Cermen" gemilerinin güçlü yelken direklerini destekleyecek karinalardan yoksun olmalarıydı. Gemileri rüzgâr yerine insan gücüyle sevk ediliyor, burma tahtalarına çatılan küçük yelkenlerden sadece kısmen destek alınıyordu. Utrecht'te bulunan ve yaklaşık 800'e tarihlenen iyi korunmuş kayık bunun iyi bir örneğidir. Dokuzuncu yüzyılda Dorestad'da darbedilen sikkelerde resmedilen kayıklar gibi (Resim 63), söz konusu Utrecht kayığı da en az yirmi dört kürekçi gerektiriyordu. Tekneye bunlar yerleştirildiğinde de hacimli yüke neredeyse hiç yer kalmıyordu. Koşullar çok yavaş değişmiş gibi görünmektedir. Kuzeybatı Avrupa'da omurgası yelken kaldıracak kadar derin karinalı tasarlanmış kayıklar ancak milenyumun sonunda ortaya çıkmıştı. Bu bir hayli önemlidir. Roma devrinde hatta çağdaş Bizans döneminde olduğu gibi, her bir ticari girişim –her bir işlem– sadece taciri ve üç dört denizciyi icap ettirmekle kalmıyordu. Aksine her bir yolculuğa iki düzine kadar adam eşlik ediyordu. Tabiatıyla onların varlığı yük alanını kısıtlıyordu. Başka bir deyişle Ipswich'i ziyaret eden on anakara taciri 250 kadar çok adamı işin içine sokuyordu. Dahası bu hesaba seri üretilmiş malların bulunmadığı ilkel toplumlara seyahat eden tacirlerin yanlarında kendi yemek pişirme araç gerecini götürmesini de ekleyebiliriz.

Unutmayalım ki, bu koşullarda yapılan ticaret genellikle uzun boylu bir işti: Ticari topluluğun uzun süreler boyunca doyurulması ve uygun bir şekilde barındırılması lazımdı. Sonuçta uzmanlık gerektiren bu görevler için küçük bir yerli nüfusa ihtiyaç duyuluyordu ve çok geçmeden hükümdarlar arasında her yaz yapılan ticari antlaşma düzenlemeleriyle kök salan mütevazı bir mevsimlik topluluk gelişmişti.[18]

Ticaret yerleşmelerinin şaşırtıcı gelişimi sekizinci yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren görünür olmuştu. Hamwih (Saksonlar dönemi Southampton'ı) Güney ve Orta İngiltere'deki ticareti kontrol etmek üzere yaklaşık 700'de kurulmuş gibi görünmektedir (Resim 34). Hamwih yüzyılın ikinci çeyreğine girildiğinde ızgara planlı bir sokak sistemi bulunan 46 hektarlık yerleşme halini almıştı. Süprüntü çukurlarından elde edilen ithal çanak çömlek Kuzey Fransa'nın farklı merkezleriyle kurulan çok sayıda ticari ilişkiye işaret etmektedir. Gerçi çoğu tacir muhtemelen Quentovic'teki ayakbastı parası ödeme noktasından geçiyordu. Dorestad'ın da inanılmaz bir hızla

18. A.g.e. 94-100.

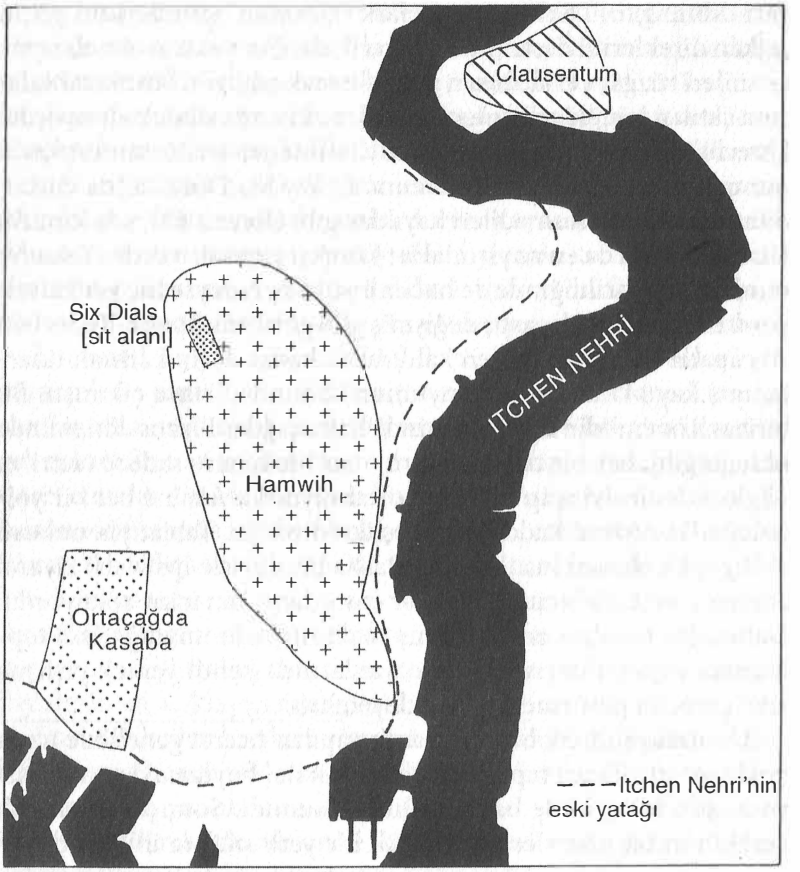

Resim 34. Sakson dönemi Southampton'ı Hamwih'teki orta Sakson dönemi *emporium*'unun kabataslak planı.

büyüdüğü aşikârdır. Kazıyı yürüten arkeologlar buranın 800 civarında yaklaşık 50 hektara ulaştığını tahmin etmiştir. Orta Sakson döneminde Ipswich'in evrimi de, *emporium*'un tarihinin erken bir noktasında Gipping Nehri'nin güney kıyısında kurulması dışında, benzer bir şekilde seyretmiştir. Bu Karanlık Çağ sitleri daha sonraki ortaçağ kasabalarıyla kıyaslandığında çok büyük sayılmayabilir. Ancak büyüklüklerini yukarıda anlatılan saraylar ve manastırların yanı sıra, söz konusu zaman diliminde mevcut yegâne diğer yerleşmelerle, köyler ve mezralarla karşılaştırmamız gerekir. Kuzeybatı

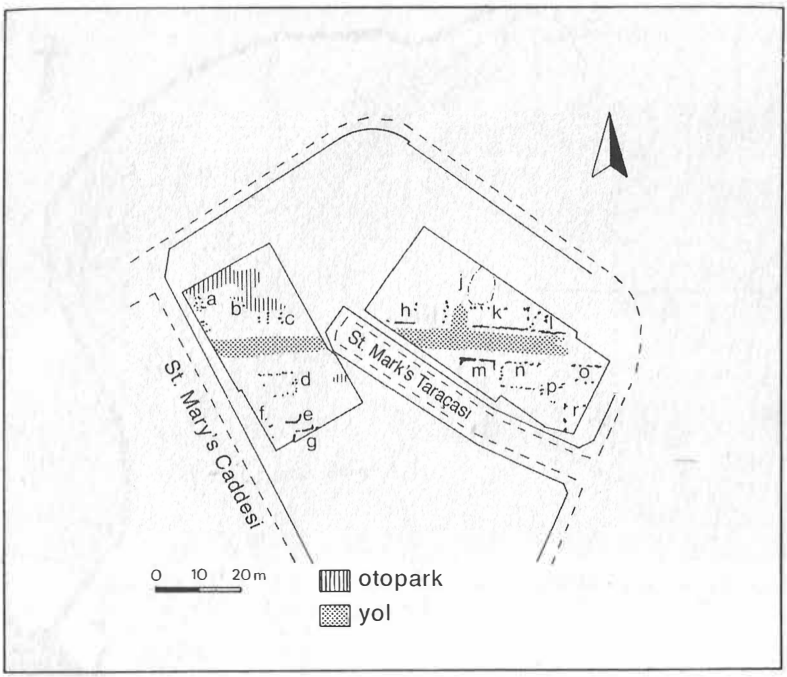

Resim 35. Hamwih'te kısa bir süre önce ortaya çıkarılan Six Dials sitinin kabataslak planı. Plan, *emporium*'un bu kuzey bölgesinde bulunan çakıl yolun iki yanına hizalanmış yapıları göstermektedir. (Current Archaeology dergisindeki örnek alınarak)

Avrupa'nın herhangi bir yerinde sonunculardan herhangi birinin 2'yle 4 hektardan daha büyük olması ihtimal dışıdır.

Anglosakson *emporium*'ları bilinçli planlama işaretleri göstermektedir. Sanki yollarla binaların tam nereye yerleştirilmesi gerektiğini ticaretle ilgilenen hükümdarlar belirlemişlerdir. Bu durum en çok, bir yol ağıyla bir sınır hendeğinin ortaya çıkarıldığı, Southampton'daki Six Dials sitinde belirgindir (Resim 35). Yolun iki yanına dizilmiş binaların yanı sıra bunların arkasında müştemilat, kuyular ve lağım çukurları bulunmaktadır. Bu çukurlardaki lağım, Dorestad ve Ipswich'te gömülen lağım gibi, topluluğun muhtemelen çevre malikânelerden gelen çiftlik hayvanlarıyla iyi beslendiğini göstermektedir. Döküntüler bu yeni meydana getirilen topluluklarda başka yerlerde rastlanmayan bir dizi zanaatın icra edildiğini göstermektedir. Bu zanaatkârlar, aristokrasiye ve bazen de limanlara yakın havzalarda yaşayan çiftçilere hizmet veriyorlardı. Seri üretim

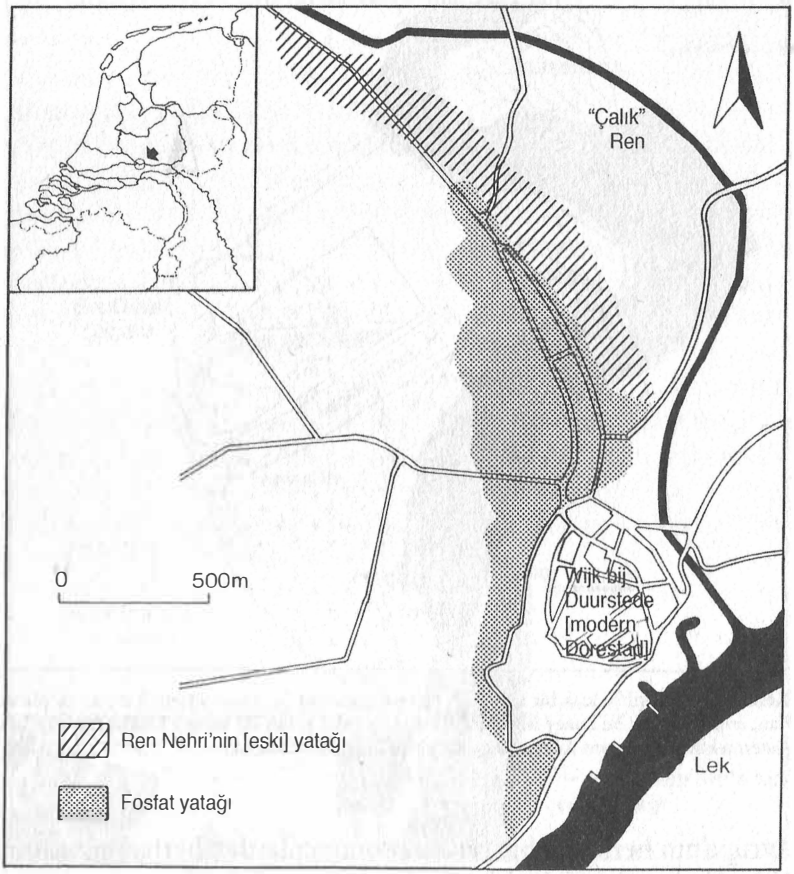

Resim 36. Dorestad'ın konumu ve kapladığı alan. (W. A. van Es ve W. J. Verwers'inki örnek alınarak)

konusu çömleklerin menşei Hamwih'ti. Cam eşya üretimine dair işaretler vardır. Bunun yanı sıra yaygın bir şekilde kemik işçiliği yapıldığı ve ince kuyumculukla akça kesmenin de cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Yerleşmelerin planlanması ve birer endüstriyel merkez olarak büyümeleri Karanlık Çağ ticareti tartışmasına yeni bir boyut katmaktadır. Görünüşe bakılırsa, sekizinci yüzyılın ortalarına kadar bu yoğun faaliyet, büyük ölçüde bir taraftan Austrasia ve Frizya ve de Doğu Anglia arasındaki, diğer taraftan da Neustria ve Güney İngiltere arasındaki ticari ilişkilerle sınırlı kalmıştır. Ancak bu ticaret ne kadar hızla geliştiyse o kadar hızla da gerilemiş

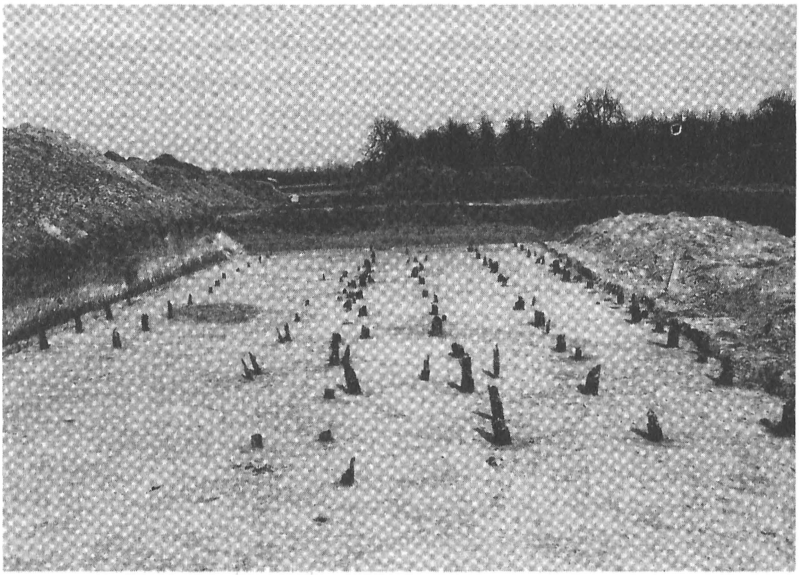

Resim 37. Dorestad'da Ren Nehri'ne uzanan ahşap iskele kazıkları. (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek'in müsaadeleriyle)

gibi gözükmektedir. Yaklaşık 750'den sonra anlaşılmaz bir nedenle Manş Denizi'nin iki yakası arasındaki ilişkilerde aşağı yukarı 790'a kadar süren bir kesinti yaşanmıştır.

Bu kesintinin ardından sekizinci yüzyılın son on yılında ekonomik faaliyetlerde yeni bir hızlı gelişme gerçekleşmiştir. Öncelikle, Dorestad en büyük boyutlarına yaklaşık 780-790'la aşağı yukarı 830 arasında ulaşmış gibi görünmektedir (Resim 36). Tacir yerleşmeleri Lek ve Ren nehirlerinin kıyıları boyunca yayılmış ve sitin asıl çekirdeği olduğuna inanılan içteki yerli köyünü gölgelemişti. Ren Nehri'nin eski yatağında yapılan kazılar her bir tacir binasından nehre doğru uzanan ahşap iskeleler inşa edildiğini ortaya çıkarmıştır. Dendrokronoloji kayıkların bağlandığı bu iskelelerin zamanla uzatılmasının yanı sıra muntazaman yenilendiğini göstermiştir (Resim 37). Sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Orta Ren Bölgesi endüstrilerinin ürünlerini münhasıran Dorestad yüklüyordu.

Dorestad aracılığıyla geçen başlıca emtiadan biri şaraptı. Muhtemelen önemli bir miktarı Mainz'ın çevresiyle güneyindeki –Ingelheim'da yer alan emperyal malikânelerin yakınlarındaki– bağlardan geliyordu. Anlaşılan Ren şarapları, kuzeye yerel keresteden

yapılmış fıçılarla gönderiliyordu. Bunların bir bölümü Dorestad'da pişirilmiş topraktan amforalara aktarılıyordu. Nitekim Dorestad'da yerleşmenin geliştiği yumuşak kumda açılan kuyularda kaplama kerestesi olarak yeniden kullanılan eski şarap fıçıları bulunmuştur. Birçok farklı kap kacak türünün yanı sıra amforalarda Köln ve Bonn'un batısındaki Vorgebirge Tepeleri'nde yer alan büyük çanak çömlek imalatçısı köylerde üretiliyordu. Roma dönemindeki gibi, cam kapların da aynı bölgede yapıldığına inanılmaktadır. Gerçi ortaçağ endüstrilerine dair kanıtlar henüz gün ışığına çıkmamıştır. Bununla birlikte Trier çevresindeki tepelerde erken ortaçağ cam atölyeleri bulunduğu bilinmektedir ve büyük ihtimalle bunlar nehir üzerinden Moselle'e ve oradan da Ren Nehri yoluyla Dorestad'a naklediliyorlardı. Bonn'un güneyinde yer alan Eifel Dağları'ndaki değirmentaşı ocakları yedinci yüzyılda açılmışlardı. Avrupa'nın birçok bölgesinde mısır öğütmekte büyük ölçüde bu volkanik değirmentaşları tercih ediliyordu ve anlaşılan bunlardan bazıları Dorestad'da işleniyordu. Diğerleri "işlenmemiş" halde, çentikleme sırasında dökülen kırıntıların gün ışığına çıktığı, Kuzey Almanya'daki Ipswich veya Haithabu'ya gönderiliyordu.[19]

Büyük bir ihtimalle Dorestad, ünlü Friz tacirlerinin üssüydü. Frizler aynı çağda yaşayan keşişler tarafından sıkça söz konusu edilmiş, hatta kısa bir şiirde Karanlık Çağ'da Batı dünyasının dört bir tarafındaki maceralı yolculuklarına parmak basılmıştır. Hiç şüphesiz Karolenj döneminin büyük girişimcileriydiler. Ren Bölgesi saraylarıyla onların çok defa boğaz boğaza geldikleri ülkelerarasında meyancılık yapmışlardı. Dahası besbelli ki, sonraki Felemenk denizciler gibi, Frizler de denizlere meydan okumaya ve önemli deniz yolculukları yapmaya hazırdılar. Öyle olsa bile Frizlerin Kuzey Denizi üzerindeki hâkimiyetlerine dair bir miktar tarihsel abartı vardır ve örneğin, bu tacirlerin kıta Avrupa'sının İngiltere'yle ticaretini ellerinde tutup tutmadıkları konusu ciddi bir şekilde sual edilebilir.[20]

Görünene bakılırsa, Frizlerin Dorestad'da yükledikleri (ve kullandıkları) ürünlerin dağılımının izini sürersek, faaliyet gösterdikleri alanlar hakkında bir fikir edinebileceğimiz aşikârdır. Bu

19. W. A. Van Es ve J. H. Verwers, *Excavations at Dorestad 1*; *The harbour: Hoogstraat 1*, Amersfoort 1980.
20. Hodges, not 16'da a.g.e.: 87-94; ayrıca bkz. Dirk Jellema, "Frisian trade in the Dark Ages", *Speculum* 30, 1955, 15-36.

analiz Ren Bölgesi'ndeki buluntu örüntüsünün hemen belirgin bir şekilde Dorestad'dan Jutland'a kadar Kuzey Denizi'nin kıyı çizgisinde yoğunlaştığını su yüzüne çıkarır. Bu ürünlere Doğu İngiltere ve İsveç'te de rastlanır ama buralardaki yoğunlaşmaları pek de kayda değer değildir. Southampton ve Ipswich'te bulunan ithal eşyanın çoğu Kuzey Fransa veya Flandre'dan kaynaklanmıştır. O halde tekrarlarsak, Jutland dışında Baltık Denizi çevresindeki emtianın menşei ilerde göreceğimiz gibi doğunun yanı sıra Baltık kıyı çizgisinin farklı kesimleridir. Dolayısıyla Dorestad'ın ölçeği bazı yönlerdeki muazzam ticari faaliyetlerini doğrulasa da, elimizde Frizlerin topyekûn önemini abartmamak için iyi bir gerekçe vardır.[21]

Toparlarsak, 800 civarında on binlerce insan bir hayli yapılandırılmış bir dizi mübadele ağının doğrudan veya dolaylı parçasıydı. İşin doğrusu ticaret, geç Roma öncesi ticari sistemlerin örüntüsünü, yani Roma İmparatorluğu'nun mamul mallar karşılığında mineral, yün ve köle satın aldığı düzeni andırır şekilde gelişmişti. Bununla birlikte bütün kanıtlar 800'e kadar esasen seçkinler tarafından yönetilen bir ekonomiye işaret etmektedir. Başka bir deyişle ekonominin dümeninde krallar, aristokrasi ve kilise vardı. Elbette yerel tarım ürünlerinin mübadelesi amacıyla ara sıra kurulan küçük kırsal pazarlar mevcuttu ama bunlar ekonominin bir bütün olarak işleyişi açısından temel değillerdi. Ekonominin yapısı, Roma dönemine göre köklü bir değişime uğramıştı. Bu değişim Alplerin kuzeyinde beşinci veya altıncı yüzyıl kadar erken bir zamanda başlamıştı ve orada bu nedenlerden ötürü Pirenne'in ana hatlarıyla kavradığı gelişmeler meydana gelmişti. Ancak bu noktaya kadar tarihin muğlâklığına (antropolojik bir modelden aldığımız destekle) bir arkeolojik ölçek katarak, Pirenne'in tezine taze bir bakış açısı kazandırmamıza rağmen, artık çeşitli Karanlık Çağ krallıklarının arasındaki ticaret hacmindeki bu genişlemenin Şarlman'ın kültürel ve ekonomik emellerinin gerektirdiği o mali temeli sağlamaya yetip yetmediğini belirleme zamanı gelmiştir. Pirenne'in tezinin altında yatan anahtar soru budur.

21. Richard Hodges, *The Hamwih pottery: the local and imported wares from thirty years' excavations at Middle Saxon Southampton and their European context*, Londra 1981, 93-94.

5
Şarlman ve Viking Bağlantısı

> Bu lahdin içinde, Frankların krallığını alabildiğine genişletip başarılı bir şekilde 47 yıl saltanat süren, büyük ve ortodoks İmparator Charles'ın [Charlemagne, yani Şarlman] bedeni yatmaktadır. 814 yılında yetmişli yaşlarındayken öldü...[1]

Aachen saray kompleksi içinde yer alan sade sanduka Şarlman'ın kariyerindeki çelişkiyi gözler önüne sermektedir. İlk otuz yılında Francia kralı olarak krallığını Pireneleri, Kuzey ve Orta İtalya'yı, kısmen Bavyera'yı ve Kuzey Almanya'nın büyük bir bölümünü kapsayacak şekilde genişletmişti (Resim 39). Batı'nın İmparatoru sıfatıyla 800 yılının Milât Yortusu'nda taç giydirildiğinde neredeyse hatıra gelmeyen bir başarı elde etmişti. Bundan sonra da gitgide Batı Kilisesi'nin hamisi imgesine doğru meylederek, kilisenin statüsünü yükseltmenin peşinde koşmuştu. Aynı zamanda saraylarından yeni bir spiritüalizm yaymıştı. Bu –bir nesil boyunca canlı kalan ve en az iki nesil boyunca akıllardan çıkmayan bir kültür devriminin– Karolenj Rönesans'ının başlangıcıydı. Ancak savaşların arkası kesilmemiş ve Şarlman'ın büyük oğullarının vakitsiz ölümleri, İmparatorluğun üç kardeş arasında paylaşılması yerine muazzam bir varlık halinde Akitanya Kralı Ludwig'e [Fransızca Louis] kalması anlamına gelmişti.

Ludwig, babasının ölümünün ardından oğlu Lothar'ı unvanının [Kutsal Roma-Germen İmparatoru] tek vârisi diye onaylaması ve İmparatorluk kavramını tehlikeye düşürebilecek herhangi bir yakın tehdidin ortadan kaldırılması için ikna edilmişti. Bu arada 816 ve

1. Alıntı, Philip Dixon tarafından yapılmıştır, *Barbarian Europe*, Londra 1976, 106.

Resim 38. Mercia Kralı Offa tarafından darbedilmiş bir taklit dinar. (British Museum'ın müsaadeleriyle)

817'deki Aachen sinodlarında daha önceki yüzyıllarda hüküm süren bir yığın kuralın yerine geçecek, dünya çapında bağlayıcı tek bir manastır tüzüğü çağrısı yapılmıştı. Bu reformcu sinodlar kültür devrimini hızlandırmış ve yeni manastırları gerekli kıldıkları gibi, bunlarla birlikte yeni sanat üslupları da yaratmışlardı. Ludwig'in sarayı manastırların hayranlık uyandıracak bir şekilde, genellikle sarayın kendi parasıyla yeniden tasarlanmasını teşvik etmiş, aynı zamanda zanaatkârların yeni kilise süslemeleri yapabilecekleri ve kutsal metinlerle diğer eserlerin yeni kopyalarını hazırlayabilecekleri bir ortam yaratmıştı. Sonuçta Karolenj sarayları yaklaşık 830'a kadar Rönesans coşkusunun odağında yer almışlar ve Batı dünyasının geri kalanı saray sanatçılarının izini sürmüştü.

828'den kısa bir süre sonra Ludwig ikinci karısı Judith'in isteklerine boyun eğip ondan olan oğlu Karl'a İmparatorluğun bölüşümünden pay verince, bu Emperyal düzen [*Ordinatio imperii*] evresi çarpıcı bir şekilde son bulmuştu. Ludwig'in büyük oğulları babalarına meydan okumuşlar ve Karolenjler on beş yıl süren, aristokrasinin ölümüne saplanıp kaldığı bir iç savaşın içine çekilmişlerdi. 830'ların ortalarında Karolenj ve Anglosakson kıyı şeritlerinde muntazaman İskandinav akıncılar belirmeye başlamışlar, denize yakın yerleşmeleri yağmalamışlardı. Aynı zamanda Mağrip'ten gelen Sarazenler, Güney İtalya kıyılarındaki Bizans, Benevento ve Papalığa ait yerleşim merkezlerinin yanı sıra Sicilya'ya da saldırıya girişmişlerdi. 830 civarında Şarlman'ın emperyal ve kültürel mirasları için ciddi ciddi tehlike çanları çalıyordu. Sadece on yıl sonra

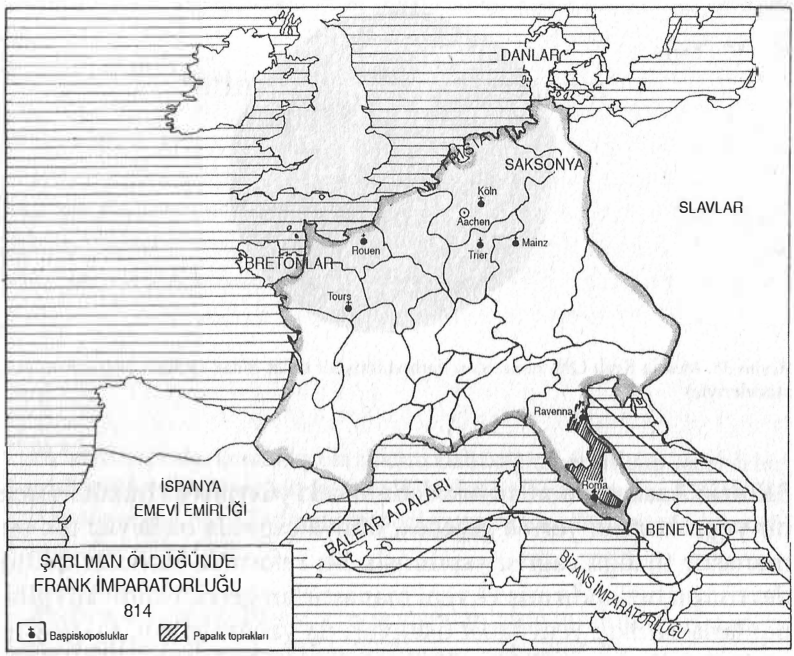

Resim 39. Şarlman'ın imparatorluğunun 814'teki uzamı ve etki alanı.

Batı dünyası bazı yönleriyle Valens'in Adrianopolis'teki ölümünü izleyen yüzyılla karşılaştırılabilir ölçüde hercümerç içindeydi.

Karolenj Rönesans'ının Mali Kaynakları

Şarlman ve oğlu Ludwig, Karolenj Rönesans'ını açıkça teşvik etmişler ve masraflarını karşılamışlardı. Birçok malikânelerinin gelirleri büyük projeleri için harcanmıştı. David Herlihy, Batı Hıristiyan Âlemi'nin bir başından bir başına uzanan kilise topraklarının 751'le 825 arasında topluca üçe katlandığını, ekip biçilen toplam arazi içindeki payının da yüzde 10'dan yüzde 30'un üzerine çıktığını hesaplamıştır. Bu arazi birleştirmesi birçok büyük manastır yönetimini daha verimli tarımsal politikaları göz önünde bulundurmaya itmişti. Bu nedenle, Bavyera'daki Sankt Gallen manastırı dağınık malikânelerini tek bir büyük birim haline getirmeye çalışmış; örneğin, Bobbio ve Farfa gibileriyse

mülklerinin kadastrosunu yapmışlardı.[2] Emlak artık bir kudret ifadesi olarak açıkça önemseniyordu.

Peki, bu malvarlığı 816/17 Aachen sinodlarında talep edilen muazzam bayındırlık işlerinin finansmanı için yeterli miydi? Geçtiğimiz yirmi yıl boyunca Batı Almanya'da yer alan çok sayıda kilisede yapılan kazılar geç dönem Merovenj kiliselerinin şaşırtıcı ölçülerde yeniden inşa edildiğini göstermiştir. Örneğin, Köln Katedrali Merovenj döneminde bir şapelken baştan aşağı yeniden şekillendirilmiş ve doğrusu büyük bir kilise halini almıştır. Steinbach'taki Einhard'ın kilisesi, kilise mimarisinin tasarlanmasında temel alınan iddialı yeni ölçülerin klasik bir örneğidir (Resim 40). İdeal Aziz Gallus manastırı planı 816/17 sinodlarından kısa bir süre sonra düzenlenmişti ve bir uygulama tasarısından ziyade açıkça bir şema olmasına rağmen, yakın geçmişte orada yapılan kazılardan yola çıkarsak, Reichenau'daki köklü değişiklerin üslubunu etkilemişti.[3] Roma'nın kuzeyinde yer alan emperyal Farfa manastırı da benzer bir şekilde heybetli bir kulenin arkasındaki –muhtemelen hepsi misafir yatakhanelerinin parçası olan– büyük dikdörtgen bir

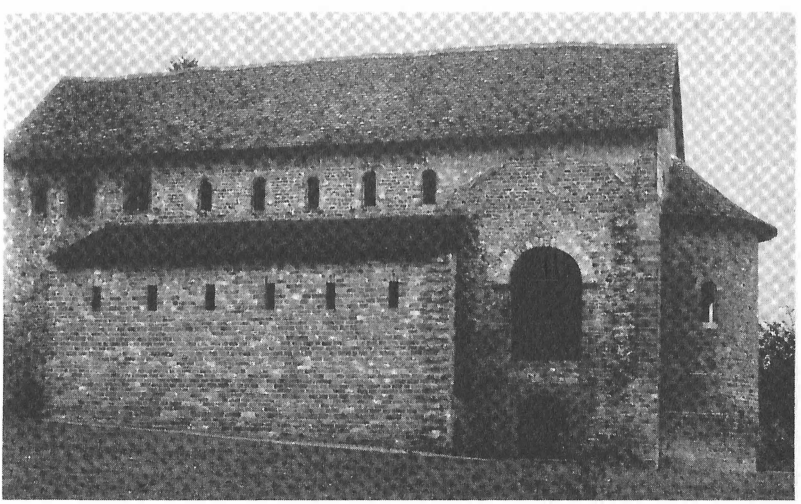

Resim 40. Batı Almanya, Steinbach bei Michelstatt'taki "Einhard'ın kilisesi".

2. David Herlihy, "Church property on the European Continent, 701-1200", *Speculum* 36, 1961, 81-105.
3. Bu bilgi Dr. Alfons Zettler tarafından verilmiştir.

oda dahil iddialı ölçülerde yeniden inşa edilmişti. Roma'nın birkaç dokuzuncu yüzyıl manastırı Karolenjlerle Papalar arasında kurulan yakın ilişkilerden yararlanmıştı. Ayrıca nice kilise büyütülmüş, diğerlerineyse belli ki geç klasik dönemi akla getiren yeni duvar resimleri veya gösterişli mermer döşemeler yapılmıştı. S. Prassede [Bazilikası] baştan aşağı bu devrin çok iyi bir örneği haline getirilirken, San Clemente [Bazilikası] yeniden süslenmişti. [Gene eski bir bazilika olan] SS. Quattro Coronati'de bir giriş kapısı kulesinin yanı sıra muazzam bir yeni nef inşa edilmişti. Bununla birlikte arkeoloji, bu harikulade yeni binaların mali sonuçlarını abartmamamız, bu konuda ihtiyatlı davranmamız gerektiğini hatırlatmaktadır. Tuğla ve mermer çoğu durumda rahatlıkla Roma döneminden kalma yıkıntılardan sağlanabilirdi. Nitekim Orta İtalya, Molise'deki San Vincenzo al Volturno [manastırının] yeni revak sütunları için Capua yakınlarındaki bir klasik tapınak bu nedenle sökülmüştü. Sütunları Volturno Vadisi'nden yukarı taşımak için gereken insan gücünü de Sofu Ludwig temin etmişti. San Vincenzo'daki yeni *opus sectile** döşemede gene klasik sitlerde bulunabilecek parçalanmış veya kesilmiş mermer kullanılmıştı. Yegâne ciddi "masraf" emekti. Bunun da bizzat manastırlar tarafından karşılanmış olma ihtimali yüksektir çünkü çoğunda yüzün üzerinde keşiş barınıyordu. Hatta Tours gibi bazıları –pek inandırıcı değilse de– binlercesini barındırdığını ileri sürüyordu.[4]

İlksel arkeolojik incelemeler gitgide kırsal bölgelerde az bir nüfusun bulunduğunu su yüzüne çıkarmaktadır (başka bir deyişle nüfus geç Roma ve ortaçağın ilerleyen yıllarına göre daha azdı). Bu yüzden bölgesel ekonomiler az gelişmişti. Orta Ren Bölgesi'yle İtalya'nın çeşitli kesimlerinde yapılan alan araştırmaları bu dönemdeki kırsal yerleşmelerin iddiasız boyutlarını öne çıkarmaya başlamıştır.[5] Aslında köylülerin bu piyasa öncesi ortamda öyle veya böyle satımlık ürünler yetiştirmek yerine karma çiftlik rejimleri

* Motiflerden her birinin tek parça halinde kesildiği bir mozaik türüdür. (ç.n.)

4. Farfa: Peter Donaldson, Charles McClendon, David Whitehouse, "Farfa-nota preliminare", *Archaeologia Medievale* 6, 1979, 270-3; "Farfa-seconda nota preliminare", *Archaeologia Medievale* 8, 1981, 566-8; San Vincenzo al Volturno: Richard Hodges, "Excavations and survey at San Vincenzo al Volturno, Molise, 1981", *Archaeologia Medievale* 9, 1982, 299-310.

5. Walter Janssen, "Some major aspects of Frankish trade and medieval settlement in the Rhineland", P. H. Sawyer (Der.), *Medieval Settlement: continuity or change* içinde, Londra 1976: 41-60; Hodges, not 5'te a.g.e.

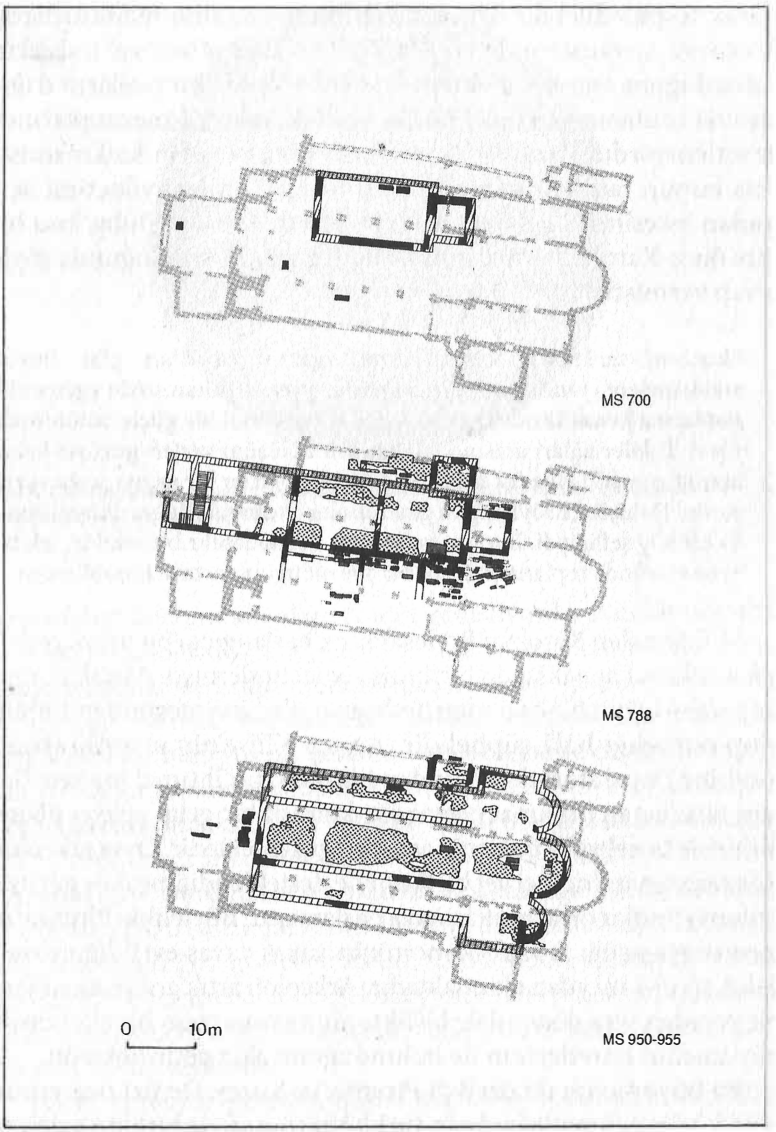

Resim 41. Batı Almanya, Niedermünster'de bulunan katedralin altındaki birbiri ardından gelen erken ortaçağ kiliseleri. (Klaus Schwartz'ın müsaadeleriyle)

sürdürerek nispeten yüksek düzeyde beslendiklerine dair epeyi belirti vardır. Çömlek, cam, değirmentaşı, madeni eşya gibi arkeolojik

olarak tespit edilebilir ürünler, bir ihtimal önemli manastırlarda ve otorite merkezlerinde küçük ölçekli, yarı endüstriyel tesislerin bulunduğuna işaret etmektedirler. Aynı ölçüde bu malların dağıtımı da muhtemelen baş keşişler veya aristokrasi mensuplarınca denetleniyordu. Pazaryeri kavramı hepten ortadan kalkmamıştı ama bunun tam anlamıyla yeniden tesisi Karolenj yönetimi açısından üstesinden gelmesi zor bir görevdi. George Duby, kısa bir süre önce Karolenj ekonomisiyle ilgili görüşü sorulduğunda şöyle cevap vermişti:

> Ekonomi tarihçileri, çağdaşlarının açıkça yaptıkları gibi, büyük malikânelere [yani] kale veya manastırı merkez tutan soylu egemenlik alanlarına kendi kendine yeterli aileler, babaerkil bir güçle bütün uydu ailevi ilişkiler ağları arasındaki yeniden bölüşüm yerleri gözüyle bakamazlar mıydı? Daha üst kertede Devlet de benzer bir yapıyı açığa vuruyordu. Daha önce söylediğim gibi Karolenj İmparatorluğu, dünya çapında bir köy şefliğiydi. Bunun, belki daha açıklanabilir bir şekilde, tek bir baba etrafında toplanan büyük bir aile olduğunu ortaya koyabilirdim...[6]

Muhtemelen Karolenj Rönesansı'nı, başlangıçta bir araya getirilen mülkten kaynaklanan birikmiş servet beslemişti. Ancak bunun İmparatorluğun bir başından bir başına sürdürülmesinin mümkün olup olmadığı hâlâ şüphelidir. Ayrıca Kilise'nin aristokrasinin aleyhine İmparatorluk tarafından himayesi bir ihtimal manastırlar için tasarlanan bir amacı, yani söz konusu bir grup apayrı ülkeyi birbirine tinsel yolla bağlama amacını gizlemektedir. Oysa arkeoloji Rönesans'ın tedrici servet birikimiyle desteklendiğine dair görüşle çelişen kanıtlar ortaya çıkarmaya başlamıştır. Böylelikle Pirenne'in tartışmaya açtığı feodal ekonominin yavaş yavaş evrildiğine dair bakış açısına meydan okumaktadır. Arkeoloji artık ani ve muazzam bir yeniden inşa dönemiyle birlikte ani ve muazzam bir ekonomik büyümenin işaretlerinin de bulunduğunu akla getirmektedir.

Bu büyümenin iki özelliği Pirenne'in Kuzey Denizi ticaretinin büyük bölgesel malikânelerin varlık kazanmasıyla birlikte tedricen evrildiğine dair inancına ters düşmektedir. Birincisi, Dorestad'da yakın geçmişte yapılan kazılardan ötürü bu büyük *emporium*'un faaliyetlerinde 780'lerle 820'ler arasında patlama yaşandığı ortadadır. Belli ki, Dorestad Orta Ren Bölgesi'ndeki Emperyal sarayların artan

6. Georges Duby, "Symposium: economic anthropology and history, the work of Karl Polanyi" içinde, *Research in Economic Anthropology* 4, 1981, 58-60.

Resim 42. Dorestad'da bulunan Sofu Ludwig turalı bir gümüş denier. (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek'in müsaadeleriyle)

özel mallar talebini karşılamak için genişliyordu. Nitekim Dorestad'daki arkeolojik döküntü, Kuzey Fransa ve Belçika'nın birbirinden epeyi uzaktaki yerleşim merkezlerinden gelen çok sayıda tacirin bulunduğu Ipswich ve Hamwih'in dikkat çekici ölçüde aksine, bu *emporium*'un belirgin bir şekilde Ren Bölgesi'ne özgü bir yapıya sahip olduğunu yansıtmaktadır. Örneğin, Neustria ve Anglosakson krallıkları arasındaki ticaret yaklaşık 790'la 830 arasında muhtemelen zirvesindeydi ama Dorestad'la Ipswich arasındaki mal dolaşımı nispeten azdı. Dorestad'ın bu sıradaki muazzam genişlemesi, bunun yerine Ren Nehri'nin kuzeyindeki Friz ve İskandinav topluluklarıyla alışveriş yapıldığını göstermektedir. Sanki Karolenj sarayları bizzat kendilerinin temin edemediği kuzey menşeli emtianın peşindeydi ve Friz girişimciler, söz konusu alışverişte bu nedenle vazgeçilmez bir role kavuşmuşlardı.[7]

İşaret etmemiz gereken ikinci özellikse, Şarlman'ın Karolenj sikkesiyle ilgili 793'le 794 arasında uygulamaya koyduğu reformlarıdır. Bu reformları (Şarlman ile Ludwig'in verdiği) halk kitlesini mübadele aracı olarak sikke kullanmaya zorlayan bir dizi buyruk izlemişti (Resim 42). Ancak bunlarla ilgili daha önemli nokta Şarlman'ın *denier*'lerinin parasal değerlerini yükseltmeden gümüş

7. Richard Hodges, *Dark Age Economics*, Londra 1982, 87-94.

içeriklerini artırmasıydı. Bu, madeni parayı ona daha fazla itibar kazandırarak aktif bir mübadele aracı haline getirmeye yönelik cesur bir hamleymiş gibi gözükmektedir. Şarlman'ın reformları Mercia Kralı Offa, ardından da Papa III. Leo tarafından yakından takip edilmişti. Grierson, bu reformları gözden geçirdiği önemli bir makalesinde şöyle yazmıştır:

> {O reformlar} yerel standartların emirle tabi kılınacağı yeni standartların düzenlenmesiyle ilgiliydi. Muhtemelen bunların çoğu mevcut ölçüleri beş aşağı beş yukarı olduğu gibi bırakmıştı –amaçları değiştirmek değil, standartlaştırmaktı– ama bazıları ölçülerin hesaba katılış şeklinde köklü tadiller ve boyutlarında esaslı değişiklikler içeriyordu... *Denier*'in ağırlığının üçte bir oranında artırılması librenin ağırlığında da kıyaslanabilir bir değişikliği ima eder. (794 öncesinin) hafif Karolenj *denier*'i hâlâ arpa tanelerine [dayalı ağırlık] sistemine tabiydi çünkü Merovenj *denier*'i ve Merovenj "*tremissis*'i" gibi 1,3 gr ağırlığındaydı. Oysa Şarlman'ın ağır *denier*'i aynı sisteme ait olamazdı çünkü 1,7 gr 26'yla 27 [arpa tanesi] ağırlığındadır. Bu da bir sikke için pek muhtemel bir ağırlık değildir. Aşikâr alternatif, Batı Avrupa ağırlık sistemlerinin dayandığı arpa tanesinin en yaygın alternatifi, buğday taneleriyle değer biçilmiş olmasıdır... aslında ağır Karolenj *peni*'sinin tedavüle çıkarılmasının en yalın açıklaması, bunun Şarlman tarafından gerçekleştirilen, arpa tanesine dayalı bir ağırlık sisteminden buğday tanesine dayalı bir düzene geçişi imlemesidir.

Ancak bu hatırı sayılır yeni gümüş arzının kaynağı neresiydi acaba? Grierson müteredditbir şekilde bunun bir miktarının yeni madenlerden gelmiş olabileceği yönünde akıl yürütmekte ve bu *denier*'lerin bazılarındaki az bulunur *Ex me(t)allo novo** lejantına dikkat çekmektedir. Ne var ki bu inancı destekleyecek güçlü bir kanıt yoktur ve aksine üstünde bu lejantın bulunduğu sikkelerin seyrekliği bir zamanlar Sture Bolin'in parmak bastığı noktaya, (bazı lejantlar dahil) söz konusu reformların çağdaş Abbasi madeni para sisteminden etkilendiği düşüncesine inandırıcılık kazandırmaktadır. Şüphesiz bu döneme ait dirhemlerin üstünde bu lejantın Arapçası vardır. Peki, Karolenj sarayı tarafından elde edilen ve daha sonra kendi yararına kullandığı yeni gümüş arzının kaynağını başka yerde aramamızı sağlayacak bir olgu yok mudur?[8]

* Latince "yeni metalden" demektir. (ç.n.)

8. Philip Grierson, "Money and coinage under Charlemagne", *Karl der Grosse* I içinde, Düsseldorf 1965: 501-36; Sture Bolin, "Mohammed, Charlemagne and Ruric", *Scandinavian History Review* 1, 1953, 5-39.

Baltık Ticareti

Bu soruların cevabı Friz ticaret rotasının sonunda yatıyor gibi görünmektedir. Friz çiftçi-tacirler kuzeye doğru galiba onları Kuzey Denizi'nden koruyan adalar arasından dolanarak, artık denizden kazanılmış topraklar [polder] halindeki kanalların içinden geçerek yol alıyorlardı. Dorestad'la kısa bir süre önce keşfedilen küçük yerleşme Medemblik arası bir günde alınabiliyordu. Buradan da Friz Adaları bariyeri sayesinde Kuzey Denizi'nden korunarak kıyı boyunca ilerleyebilirlerdi; böylece 1950'lerde yapılan kazıların ortaya çıkardığı bu dönemin küçük yerleşmesi Emden'e varabilirlerdi. Emden'in ötesinde –uzun süren bir yolculukla erişilebilen– Hamburg bulunuyordu. Hamburg'da son savaşın ardından yapılan kazılarda etrafı Karolenj Ülkesi'nin en kuzeyindeki piskoposunu korumak amacıyla duvarlarla çevrilmiş, dışında tacirlerin kamp kurduğu bilinen ufacık Hammaburg'un yeri tespit edilmiştir. Hamburg'un ötesindeyse pagan toprakları ve bir sürü rota seçeneği vardı. Denizciler Jutland kıyı çizgisini izlediklerinde Esbjerg'in hemen güneyinde yer alan Ribe'deki *emporium*'a ulaşırlardı.[9] Aslında tacirlerin Treene Nehri'nin sığ suları boyunca yol alıp oradan Schlei Nehri'ne geçmiş olmaları ihtimali daha yüksektir. [Muhtemelen] bu kısa ama çetin yolculuğun hedefi Schlei Nehri'nin geniş ağzından içerlek bir koyda kurulu büyük Haithabu (Hedeby) *emporium*'uydu (Resim 43). Nasıl Dorestad bir ihtimal Ren Bölgesi'ndeki Karolenj ekonomisinin bir ifadesiydiyse, Haithabu da birkaç kilometre ötedeki Batı Baltık'ın ekonomik gelişimini yansıtmaktadır.

Haithabu, bütün Avrupa'nın en zengin arkeolojik bölgelerinden birinde bulunmaktadır. Limanından ayrılan herhangi bir tekne kısa sürede Akdeniz kadar büyük bir denizde yolculuk eder hale gelebilir. Onun için Haithabu'nun önemi hafife alınamaz. Pirenne veya muhalifleri de bu yüzden Avrupa'nın ekonomik kökenleri tartışmasında bu yeri görmezden gelememişlerdi. Ancak bilindik tarihi o kadar çok defa yanlış anlaşılmıştır ki, tekrardan kısaca anlatmak zahmetine değecektir.

9. Richard Hodges, not 8'de adı geçen eserinin 77'den 81'e kadarki sayfalarında Medemblik, Emden, Hamburg ve Ribe arkeolojisini incelemektedir. Ayrıca bkz. Morgens Bencard (Der.), *Ribe Excavations 1970-76*, Cilt i, Esbjerg 1981.

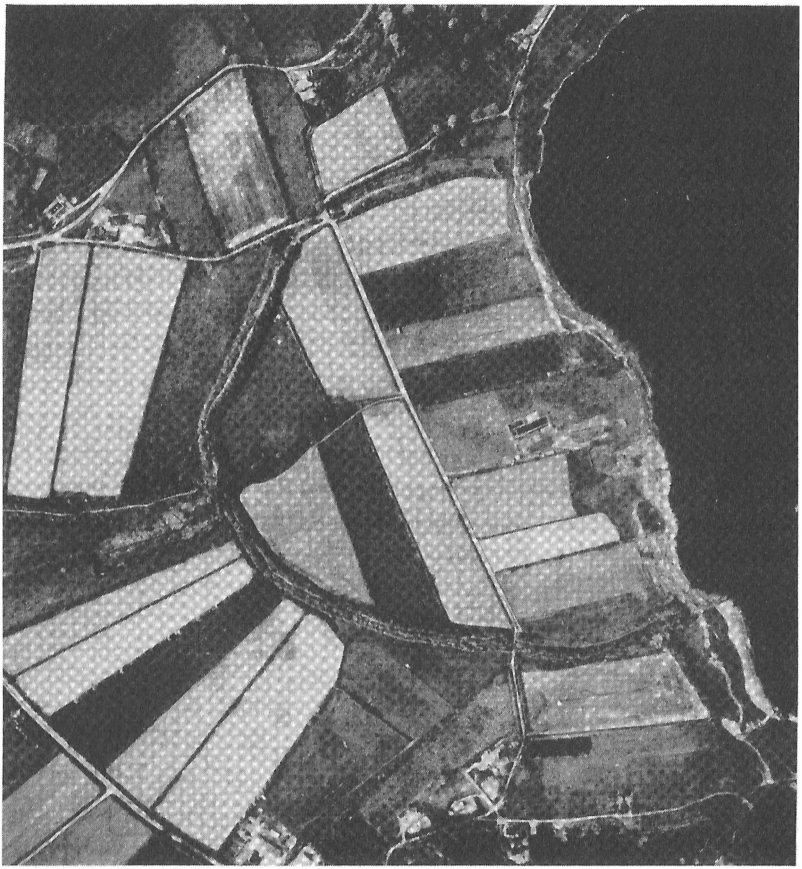

Resim 43. Haithabu'nun hava fotoğrafı. (Schleswig'deki, Landesmuseum für Vor– und Fruhgeschichte'nin müsaadeleriyle)

Viking yerleşmesinin hemen güneyindeki kazılarda, daha sonra onuncu yüzyıl duvarlarıyla çevrilen büyük *emporium*'un öncülü olabilecek küçük bir sekizinci yüzyıl siti saptanmıştır. Şarlman geç sekizinci yüzyılda Danlarla bir antlaşma yapmıştı. Ancak, politik açıdan tarafgir Frank Yıllıklarına göre, 808'de bir Dan şefleri konfederasyonuna komuta eden Kral Godfred bu antlaşmayı hayli garip bir şekilde bozmuştu. Görünüşe bakılırsa, aynı anda hem Hamburg'un etrafındaki kıyıya akınlar başlatmış hem de komşu Obodritlerin topraklarındaki Reric *emporium*'una saldırmaya kalkışmıştı. Obodritler de Karolenjler'in müttefikleriydi ve Reric

–muhtemelen Eski Lübeck siti– Karolenjler'e Baltık Denizi'ne sınırlı bir erişim imkânı veriyordu. Godfred Reric'i yağmaladıktan sonra orada bulduğu tacirleri –Schleswig adından bozma– *Sliesthorp*'ta kurduğu yeni bir yere, bir başka deyişle Haithabu diye bilinen yere götürmüştü (Resim 44).

Kapsamlı kazılar Haithabu'nun ilk planlı evresini gün ışığına çıkarmış ve ilk yaşam alanlarıyla yolları boyunca kullanılan keresteler dendrokronoloji sayesinde yaklaşık 810/14'e tarihlenmişlerdir. Dolayısıyla Dan kralı güney sınırı yakınlarında kelimenin tam anlamıyla (İskandinav standartlarına göre büyükçe) bir yerleşme inşa etmiş, içine de güya ele geçirilen tacirleri koymuş gibi görünmektedir. Frank Yıllıkları bize Şarlman'ın bu duruma belirgin bir şekilde öfkelendiğini ve çok geçmeden kuzeye Weser Nehri'ne doğru yürüdüğünü de anlatır. Şarlman yanında Abbasi Halifesi Harun Reşid'in hediye ettiği bir fili de götürmüş ama fil Lüneburg Fundalığı'ndaki Luppenheim'da daha düşmanla savaşmadan önce ölmüştür (bkz. s. 127). Bu arada Godfred, Haithabu çevresindeki –güneydeki istihkâmı– Danevirke* duvarlarını yenilerken konfederasyon mensuplarının suikastına uğramıştı. Bunun ardından Dan şefler barış istemiş ve Karolenjlerle Danlar kısa sürede yeni şartlar üzerinde anlaşmaya varmışlardı. Sonuçta, arkeolojik kanıtlardan yola çıkarsak, Haithabu'nun yıldızı parlarken –eğer Eski Lübeck'teyse– Reric gelişmemişti.

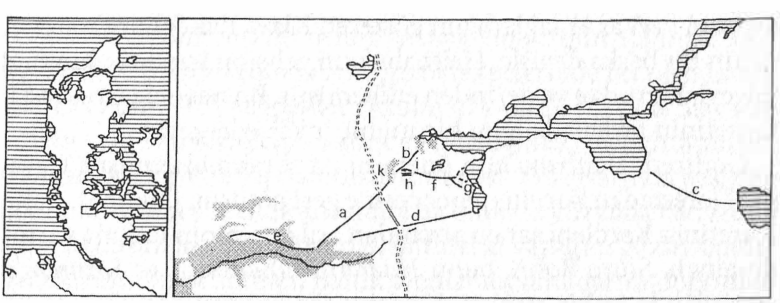

Resim 44. Danevirke'nin Güney Jutland ve doğu ucu Haithabu'daki (g) konumu. (H. Andersen'inki örnek alınarak)

* Toprak tahkimatla oluşturulan bir savunma hattıdır. (ç.n.)

Peki, Godfred neden bir komşu ticaret merkezine hücum edip tacirlerini oradan çıkardıktan sonra, hem de kısa bir süre önce saldırdığı insanlarla ortak sınırına yakın yeni bir büyük ticaret merkezi kurmuştu acaba? Öncelikle, Frank Yıllıklarının bize muhtemelen tarafgir bir görüş aktardıklarına parmak basmalıyız. Ayrıca Haithabu'nun y. 810'daki önem ve zenginliğini kavrayıp güneyindeki ondan önce gelen ufacık yerleşmeyle veya kuzeye doğru Ribe'deki iddiasız ticaret merkeziyle kıyaslamalıyız. Her şeyi hesaba katarsak, sanki Godfred büyük oynamıştı. Gerçi meyvelerini görecek kadar uzun yaşamamıştı ama başarısı gün gibi ortadaydı. Aslında Karolenjler'i ülkelerarası ticari faaliyetlerini kendi toprakları üzerinden yürütmeye razı etmişti: Karolenj Ülkesi'nin Baltık'a erişim noktası artık Haithabu olmuştu.[10]

Godfred, Slav, İsveçli, Friz ve Dan tacirlerin toplanıp Karolenj İmparatorluğu'ndan gelen mallarla Baltık Denizi emtiasını mübadele edebilecekleri bir yer yaratmıştı. *Emporium* bundan başka yerel toplulukların zanaat ürünlerini geliştirmesine imkân veren bir ortam sağlıyordu. Haithabu'da kazı yapanlar çok çeşitli mücevherat dahil, kehribar, kemik ve madeni eşya işçiliği kanıtlarını gün ışığına çıkarmışlardır. Karolenj döneminde burada, Şarlman ve Ludwig'in saltanat devirlerindeki Dorestad türlerinin tam kopyası sikkeler de darbedilmişti (Resim 45). Yerleşme, tekne ustalarının, kalafatçılarının, ev inşaatçılarının yanı sıra çeşitli dövmeci ve marangozları da barındırıyor olmalıydı. Bu türlü türlü faaliyetin tek bir yerde yoğunlaşmasının sonuçlarına, Haithabu'ya çevredeki köylerin karkas et sağladığını gösteren Klavs Randsborg işaret etmiştir. Bir başka deyişle, Haithabu'nun gelişimi içinde bulunduğu bölgeyi doğrudan ve derinden etkilemiştir. Bu nedenle Godfred'in basiretinin fevkaladeliğini hiç mi hiç inkâr edemeyiz.

Godfred, Haithabu'nun önemini nasıl tahmin etmişti? Cevap bizi Dorestad'ın kuruluş gerekçesine geri götürür. Godfred, Baltık ticaretinin Karolenj sarayı açısından asıl öneminin farkına varmış olmalıydı. Sture Bolin, bunu *Hazreti Muhammed ve Şarlman*'ın eleştirisinde teşhis etmişti. Kısacası söz konusu sorunun cevabı

10. Herbert Jankuhn, *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*, Neumünster 1976; ayrıca bkz, Klavs Randsborg, *The Viking Age in Denmark*, Londra 1980, 85-92, 171-172 ve Kurt Schietzel, "Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Haithabu-Ergebnisse und Probleme", *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 16, 1981.

Resim 45. Bir yüzünde Wodan [Odin] diğer yüzünde "canavar" resmi bulunan, sekizinci yüzyılın başlarından kalma bir Friz sikkesi taklit edilerek erken dokuzuncu yüzyılda Haithabu'da darbedilen bir *sceatta* [küçük gümüş sikke]. (Kirsten Bendixen'in müsaadesiyle)

Baltık Denizi ticaretinin Viking Çağı'nın başlangıcıyla birlikte uç vermesinde yatmaktadır.

Şarlman'ın Danlarla yaptığı eski antlaşma onun Baltık Denizi ekonomisindeki büyük değişikliği kesinlikle kavradığını yansıtmaktadır. Arkeologlar, bu gelişmeyi bir yüzyıl önce belirlemişlerdir. Orta İsveç, Birka'da yer alan mezarlıklardaki ithal malların şaşırtıcı çeşitlilik ve bolluğunu ilk defa Hjalmar Stolpe gün ışığına çıkarmıştı. Birçok mezarda Doğu'nun çeşitli bölgelerinde üretilen İslami sikkeler (Resim 46) ve ipekler (Resim 47) vardı. Bir cins Slav kap kacağın yanı sıra Karolenj çömlek ve cam eşyaları da bulunmuştu. Birka'daki mezarlıkta yapılan kazıların hepsi, 790 civarında başlayıp önce dokuzuncu yüzyılda ardından da onuncu yüzyılda tekrardan yıldızı parlayan karmaşık ticari örüntülerin varlığını gözler önüne sermektedir. Bu örüntüler, Baltık Denizi topluluklarını doğrudan doğruya Halifelikle birleştirir. Sonuçta İskandinavlar, hiçbir Batı Avrupalı tacirin etkisinde kalmadan edemeyeceği hayrete düşürücü bir dizi egzotik şeyin ve gümüşün alıcılarıydılar. Arkeologlar o zamandan beri Baltık Denizi'nin her yakasında bu tür yerleşmeleri ortaya çıkarmışlardır. Norveçli arkeologlar, Oslo'nun güneybatısında Kaupang'da yer alan küçük *emporium*'u kazmışlardır. Mezarlık

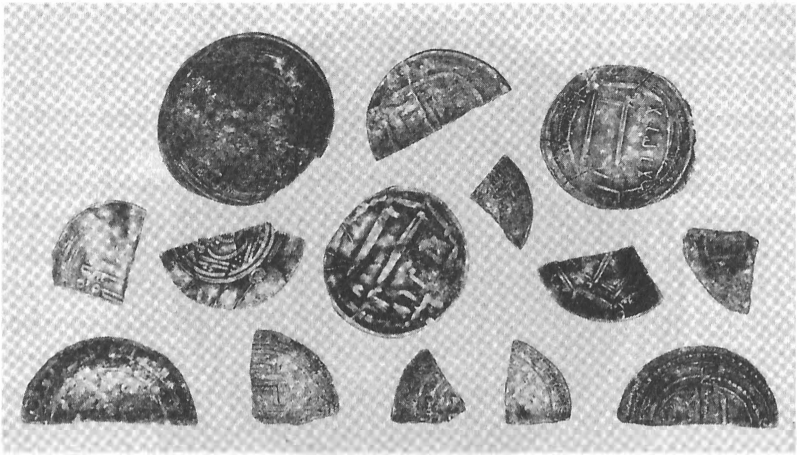

Resim 46. Gotland Ada'sındaki Paviken'de bulunan gümüş dirhemler. (Stockholm, Statens Historiska Museum'un müsaadeleriyle)

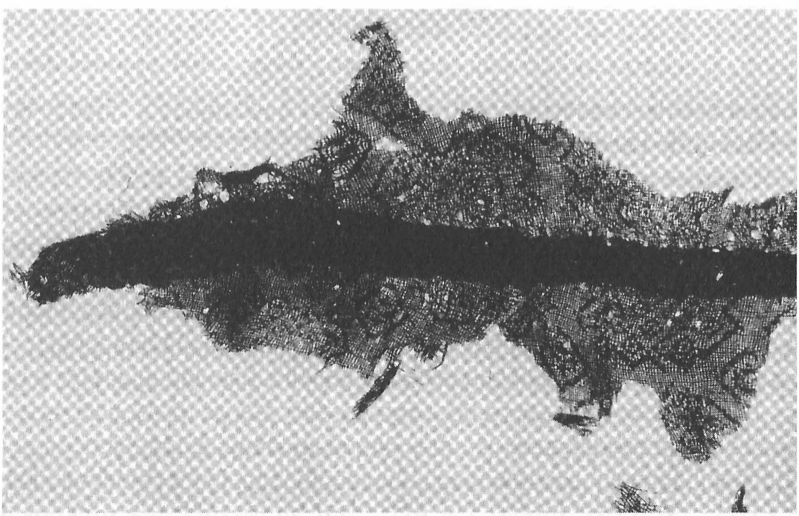

Resim 47. Orta İsveç, Birka'da bir dokuzuncu yüzyıl mezarında bulunan Çin ipeği parçası. (Stockholm, Statens Historiska Museum'un müsaadeleriyle)

ve konut alanlarındaki Doğu, Baltık ve Karolenj uygarlıklarına ait zengin buluntu harmanı Birka'dakiler kadar etkileyicidir. Lund yakınlarındaki Löddeköpinge'de rastlanan büyük bir ticari yerleşim yeri halen incelenmektedir ve burası muhtemelen bu yeni doğan ti-

caretin yarattığı Skåne'deki bölgesel piyasaların miladını yansıtmaktadır. Arkeologlar, İsveç'in Gotland Adası'ndaki duvarlarla çevrili büyük Västergarn sitinden uzun bir süredir haberdardılar. Ayrıca son yıllarda Paviken civarında da bir ticaret merkezi bulunmuştur. Paviken, artık Orta Baltık Bölgesi'ndeki ticareti kontrol eden atılgan Gotland halkının faaliyet gösterdiği birkaç *emporium*'dan biri gibi görünmektedir. Baltık Denizi'nin güney yakasında, Alt-Lübeck'in doğusunda, yani Doğu Almanya, Wollin'de ve Polonya, Grobin'de de benzer sitlere rastlanmıştır. En sonda, Baltık'ın doğu çıkışında da Staraya Ladoga adlı, Volga Nehri'ne girişi ve Bulgar üzerinden uzun bir rotayla Hazar Denizi'ne erişimi kontrol eden bir *emporium* yer almaktadır. Staraya Ladoga'da Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yapılan kazılar, burada 800 kadar erken tarihlerde, Novgorod veya Kiev'de Dinyeper rotasıyla Karadeniz'e erişimi kontrol eden koloniler kurulmadan çok önceleri, İskandinavların bulunduğunu kanıtlayan mezarlıkları ortaya çıkarmıştır (Resim 48).[11]

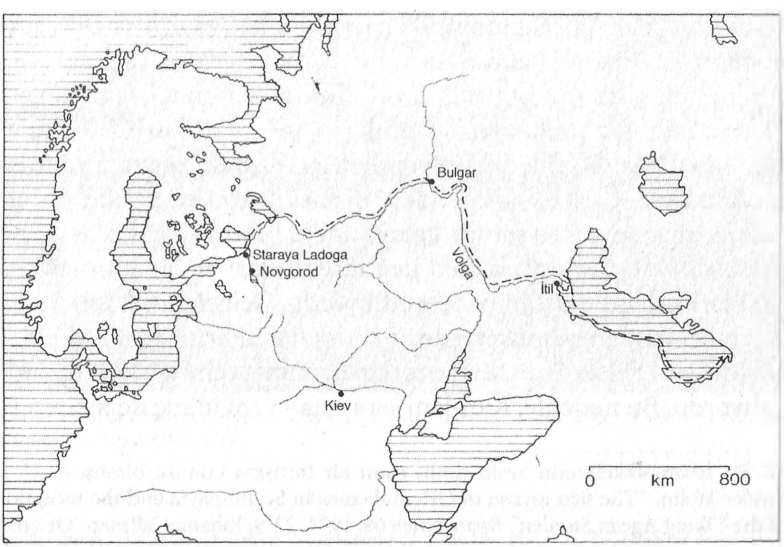

Resim 48. Staraya Ladoga'dan Volga Nehri yoluyla Doğu'ya giden Viking rotası.

11. Norveç ve İsveç'teki ticaret merkezleri Richard Hodges'ın, not 8'de adı geçen eserinde kısaca anlatılmaktadır, s. 81-6. Bkz. Detlev Ellmers, *Frühmittelalterliche Handelsschiffart in Mittel-und Nordeuropa*, Neumünster 1972.

Belli ki İskandinav tacirler, güneye doğru Hazar Denizi kıyısında bulunan "Muhammediye'deki" Müslüman tacirlerle kürk, köle ve muhtemelen metal mübadele etmek üzere yola koyulmuşlardı. Ardından da gümüş İslami dirhemlerle dönmüşlerdi. Bunu Rusya ve İskandinavya'da rastlanan birçok gömünün yanı sıra Baltık Denizi *emporium*'larındaki az sayıda sikke zayiatından ötürü biliyoruz. Elbette ipek, Helgö'de bulunan Keşmir Buda'sı gibi egzotik madeni objelerle doğuya özgü baharatları ve diğer gıda maddelerini de götürmüşlerdi (Resim 49). Ancak Pirenne'in tezini gözden geçirirken Bolin'in dikkatini çeken gümüş sikkelerdi; Karolenj Rönesans'ına zemin hazırlayan çok önemli gümüşü sağlayanın bunlar olduğunu sanıyordu.[12]

Karolenjler'in Baltık Denizi'ne çok önem verdiklerini gösterip, Şarlman'ın sikke reformlarının finansmanı için de yeni gümüş arzına ihtiyaç duyduklarına parmak bastık. Haithabu'nun planlı bir şekilde genişletilmesi de bu resme uyar. Bunların hepsi bizzat Karolenjler'in bir adım uzak durdukları genelde kirli bir iş sayılan özel bir ilişki anlamına gelir. Viking toplulukları dirhemleri ya eritmişler ya da bunlara süs gözüyle bakmışlardı. Bu tür sikkelere ihtiyaçları yoktu çünkü kan parasına [diyete] dayalı ilkel değer endeksleri ve aynı ölçüde ilkel bir mübadele sistemleri vardı. 810'dan 825'e kadar Haithabu'da taklit edilen Karolenj sikkeleri dışında, onuncu yüzyılın sonuna kadar başka Viking sikkesi darbedilmemişti.[13] Gümüş dirhemler seve seve Ren şarabı, kalay varaklı (Tating kap kacağı) Ren testileri, Ren cam eşyası, Ren değirmentaşları ve bir ihtimal Ren silahları karşılığında mübadele ediliyordu. Gelgelelim İskandinavyalı paganlardan gümüşün yanı sıra diğer malların temin edilmesi işi Karolenj Kilisesi'nin hoş göreceği davranış yelpazesinin dışında kalıyordu. Bu nedenle, Karolenj sarayına –yeni inanç değiştiren ve

12. Bu İslam sikkelerinin kesin tarihi canlı bir tartışma konusu olmuştur: U. S. Linder Welin, "The first arrival of Oriental coins in Scandinavia and the inception of the Viking Age in Sweden", *Fornvännen* 69, 1974, 22-9; Johann Callmer, "Oriental coins and the beginning of the Viking period", *Fornvännen* 71, 1976, 175-85; 1980, 203-11; D. M. Metcalf, "Some twentieth-century runes. Statistical analysis of the Viking-Age hoards and the interpretation of wastage rates", M. A. S. Blackburn ve D. M. Metcalf (Der.), *Viking-Age Coinage in the Northern Lands* içinde, Oxford (British Archaeological Reports International Series 122), 1981, 329-82.

13. Bkz. Kirsten Bendixen, "Sceattas and other coin finds", Morgens Bencard (Der.), *Ribe Excavations 1970-76* içinde, Cilt i, Esbjerg 1981, 63-85; Birgitta Hardh, "Trade and money in Scandinavia in the Viking Age", *Papers of the Lund Institute* 2, 1975-77, 223-50; Metcalf, not 15'te adı geçen eser.

Resim 49. Orta İsveç, Helgö'de bulunan Keşmir Buda'sı. (Stockholm, Statens Historiska Museum'un müsaadeleriyle)

belki pek de dini bütün Hıristiyan sayılmayan– Frizlerin aracılık etmelerine izin verilmesi şaşırtıcı değildir; hatta İmparatorlukta dirhem ticaretinden herhangi bir eser kalmaması da. Karolenj Kilisesi aşırı İslam karşıtıydı ve cüretkâr Arapça lejantlı sikkelerin Şarlman'ın Avrupa'sında hiçbir parasal değeri olmayacaktı. Öte yandan sikkelerin şekli muhtemelen yeni Karolenj *denier*'lerini etkilemiştir ve Mercia Kralı Offa tarafından ömrünün son yıllarında

darbedilen tuhaf altın İslami sikke taklitleri de bir ihtimal bu yeni servet kaynağının az bulunur bir yankısıdır.[14]

Ne var ki Şarlman, Bağdat'taki Abbasi halifesiyle irtibat kurmuştu. Halifenin sarayına üç Karolenj elçi heyeti gönderilmiş ve en az iki Abbasi misyonu Şarlman'ı ziyaret etmişti. Bu ilişkilerin tarihi karmaşıktır. Emevi Halifesi'nin 750'de Zap Suyu Muharebesi'nde yenilerek devrilmesinin ardından birkaç Emevi hanedanı mensubunun canlarını İspanya'ya dar attıkları tarihlere kadar geçmişe dayanır. Hanedan mensupları orada Kurtuba [Córdoba] hükümdar ailesiyle kaynaşmışlar ve yüzyılın sonunda bu mültecilerin torunlarından biri Müslüman İspanya'nın emirliğine yükselmişti. Ortadoğudaki yeni Abbasi hanedanının teşvikiyle İspanya'daki küçük bir Abbasi kliği sağ kurtulan Emevileri ortadan kaldırmayı hedeflemişti. İspanyol Abbasileri amaçlarına ulaşmak için Pépin'in [Kısa Pépin] Francia'sından medet ummuşlardı. Pépin de yardım etmeye gönüllüydü çünkü Kurtuba'daki hanedan Güneybatı Fransa için sürekli bir askeri tehlike arz ediyordu. Şarlman babasının İspanya'daki Abbasi davasıyla ilgili ahde vefasını sürdürmüş, hatta Emevileri defetmeye çalışırken Barselona'ya kadar ilerlenen talihsiz bir seferi o yönetmişti. Bu beklenmedik yardım kaynağını göz önünde tutan Bağdat'taki Abbasi Halifesi Harun Reşid, Karolenjlerle diplomatik ilişki kurmakla ilgilendiğini açığa vurmuştu.

Pépin, 765'te Bağdat'a bir misyon göndermişti. Ne var ki Şarlman'ın ilk misyonu ancak 797'de yola çıkacaktı. O yıl İshak adlı bir Yahudi tercümanla birlikte Sigismund ve Lantfrid adlı iki Frank'ı göndermişti. Yolculukları üç yıl sürmüş ve sadece İshak geri gelmişti. Onu az bir arayla Bağdat'tan gönderilen, Mısır Valisi İbrahim bin Agleb ve bir İranlıyı içeren bir elçi heyeti izlemişti. Yanlarında muazzam çeşitlilikte kıymetli eşya ve Ebu'l Abbas adlı ünlü beyaz fili getirmişlerdi. Filin ilk sahibi bir Hint racasıydı. Batı'ya doğru yola çıkarılmadan önceki sahibi de Halife Mehdi'ydi. Ebu'l Abbas, bu bölümde daha önce belirttiğimiz gibi, 810'da Godfred'e karşı düzenlenen sefer sırasında ölmüştü. İkinci bir Karolenj elçi heyeti 802'de yola çıkıp 806'da dönmüştü. Şarlman'ın üçüncü misyonu 807'de ülkeden ayrılmış ancak Bağdat'a vardığında Harun Reşid'in

14. Holger Arbman'ın, *Schweden und das karolingische Reich* adlı eseri, Stockholm 1937, İsveç'te bulunan bu döneme ait Karolenj gereçleriyle ilgili ihtiyacı karşılayan iyi bir incelemedir. Altın sikkeler için: Ian Stewart, "Anglo-Saxon gold coins", R. A. G. Carson ve C. M. Kraay (Der.), *Scripta nummaria romana: essays presented to Humphrey Sunderland* içinde, Londra 1978, 142-72.

kısa bir süre önce öldüğünü öğrenmişti. Bu misyona da sonuçta 813'te karşılık verilmişti. Bu samimi bir mukabeleydi ancak ne ekonomik ne de politik açıdan önemliydi.[15]

Bu misyonların önemini abartmamalıyız. Liderlerden hiçbiri kâfirle güçlü bir ittifakı göze alamazdı. Aksine peş peşe gelen misyonlar politik açıdan anlamlı karşılıklı nezaket ziyaretleri yapıldığını yansıtır yansıtmasına ama Abbasilerin Bizans kadar Batı'yla da muhatap olmaya istek duyduğunu gösterdiği ölçüde. Misyonların kısa hikâyeleri yaşandığı zamanlarda bunlara fevkalade hadiseler gözüyle bakıldığını, ancak bunların İmparatorlukların her ikisinin yönetimi bakımından da fındık kabuğunu doldurmayacağına inanmamıza yol açar.[16] Şarlman bunun yerine İslamiyet'le Dinyeper, Baltık ve Kuzey Denizi üzerinden daha güvenli, dolaylı (ama kendisinin başlatmadığı) bir bağlantı şeklinden yararlanmıştı. Ekonomik büyümeye, Anglosakson İngiltere'siyle yapılan ticaret ve Akdeniz'deki sınırlı alışverişle birlikte, bu kuzey rotası imkân vermişti.

7. Bölüm'de, bir anlamda "Muhammed olmasa Şarlman *gerçekten* hayal edilemezdi" konusunu açıklığa kavuşturarak, Bolin'in tezini destekleyen son savı öne sereceğiz. Ne var ki ilkin Baltık tacirleriyle kurulan bu tür bağlantıların İslami artalanına daha yakından bakmalıyız. Bunu yaparken de, bugün on bir yüzyıl öncesinden daha fazla elimizi kolumuzu bağlayan kültürel engelleri bir kenara atmalıyız. Arkeoloji, Frizlerle Vikinglerin maceracı ruhlarını açıkça doğrulamakta ve daha önce gördüğümüz gibi dil engellerine rağmen, sayısız sit bu tür etkileşimlerin derecesini vurgulamaktadır. İzleyen yüzyılların Viking tacirlerini tasvir eden sagalar kendilerine özgü yapıları konusunda şüpheye pek az yer bırakır. Sigvat Thoardson'un on birinci yüzyılda yazdığı "Bir Doğu Yolculuğu Üzerine Mısralar" ("*Austrfararvisur*") adlı şiirle hükmettiği gibi:

> Tanrım, huzur bulmuştum ve
> neşe doluydum, yüce kralla birlikte
> yola koyulduğumuzda, hem de
> şiddetli boralar yelkenlilerimizi silkerken fiyortlarda:
> rüzgâr karinaları yan yatırmış
> [gemileri] kuşlar [gibi] kanatlandırmış,
> [ilerlemiştik] keyfimizce Lister'a sesleri arasında.[17]

15. Bu elçi heyetlerinin tarihi F. W. Buckler'ın, *Harunu'l Rashid and Charles the Great* adlı eserinde incelenmiştir, Cambridge 1931.
16. A.g.e. 47.
17. Alıntı P. H. Sawyer'ın *The Age of the Vikings* adlı eserindendir, Londra 1971, 39.

6
Abbasi Halifeliği

Abbasi Halifesi Muktedir, 921-2'de Kuybışev'in [Samara] kuzeydoğusunda, Volga Nehri kıyısındaki Bulgar Hanlığı'na bir diplomatik misyon göndermişti. Misyon bir Rus ticaret merkezine rastlamıştı. Heyet mensuplarından İbn Fadlan da bu rastlaşmayı dikkat çekici bir şekilde kayda geçirmişti:

> Asla bunlardan daha mükemmel fiziğe sahip insanlar görmemiştim. Hurma ağaçları kadar uzunlar ve kırmızımsı tenliler. Ne palto ne de kaftan giyiyorlar. Ancak her erkek bedeninin yarısını örten, bir elini açıkta bırakan bir pelerin taşıyor. Hiçbiri baltasını, kılıcını ve bıçağını yanından ayırmıyor...
> Bunlar Allah'ın en pis mahlûkları... eşekler kadar bitliler. Uzaktaki ülkelerinden gelip gemilerini büyük bir nehir olan Volga'nın kıyısı boyunca diziyorlar ve orada nehrin kenarında büyük evler inşa ediyorlar...
> Gemilerini sahile çeker çekmez her erkek elinde ekmek, et, soğan, süt ve *nabid* {bira?} ile sahile çıkar ve bunları insana benzer yüzlü, etrafı daha küçük figürlerle çevrili, büyük bir ahşap direğe götürür. Bunların arkasında da daha yüksek direkler vardır. Her erkek büyük direğin önünde secdeye kapanır ve şunları sayıp döker: "Tanrım, uzaklardan bir sürü kız ve bir sürü samur kürkle (ve kataloğunda bilmem ne kadar başka emtia varsa) geldim. Şimdi sana bu adağı getirdim". Ardından adağını sunar ve "Lütfen bana çok dinar ve dirhemi olan, benimle zıtlaşmayıp benimle uygun bir şekilde ticaret yapacak bir tacir gönder..." diye devam eder.[1]

Bunlar kesinlikle Abbasi Halifeliği'yle ticaret yapan yegâne veya ilk Avrupalılar değillerdi. Önceki bölümde gördüğümüz gibi, Rusya

1. Sıkça alıntı yapılan bir pasaj. Örneğin, bkz. J. Bronsted, *The Vikings*, Harmondsworth 1960, 247-48.

Resim 50. MS 697-8'de darbedilen ve pandantif olarak kullanılan bir altın Abdülmelik dinarı. Siraf'ta bulunmuştur. (Fotoğraf: Giles Sholl)

ve İskandinavya'da rastlanan sikke gömülerinin her biri Batı ve Orta Asya'daki darphanelerden gelen, kürk ve köle ödemeleri için ihraç edilen binlerce gümüş sikkeyi içinde bulundurmaktadır. 77 tane dokuzuncu yüzyıl gömüsüyle ilgili bir analiz dirhemlerin kuzeye doğru hareket ettiği birkaç dönemi açıklığa kavuşturmuştur. Dönem 1, yeni sikkelerin gömülerde muntazaman belli miktarlarda ortaya çıktıkları, dokuzuncu yüzyılın ilk yirmi yılından 820'lere kadarki dönemi kapsar. 820'lerin ortalarından 840'lar veya 850'lere

kadar uzanan Dönem 2'de, neredeyse hiç yeni darbedilmiş sikke gömülerde saklanmamıştır; anlaşılan sadece 820 öncesi dirhemler tedavüldeymiş. Dönem 3'se 890'lara kadar uzanan ondan sonraki kırk yılı kapsar. Bu zaman aralığında az sayıda yeni darbedilmiş sikke geç sekizinci ve erken dokuzuncu yüzyıl dirhemleriyle birlikte gizlenmiştir. O halde 890'larda bir dolu yeni henüz darbedilmiş dirhem Rusya'ya girmiştir. Dolayısıyla onuncu ve on birinci yüzyıl gömüleri çoğunlukla y. 890-950 yıllarının sikkelerini içerir. Rusya'nın Avrupa'daki topraklarında elde edilen kanıtlar, Danimarka'nın yanı sıra İsveç'teki Birka gibi yerlerde bulunan İslami sikkelerin dikkat çekici dönemleriyle tutarlıdır. Mesaj açıktır: Abbasi Halifeliği'nden doğup Doğu Baltık kıyı şeridindeki Staraya Ladoga'ya doğru akan ticaret Hazar toprakları üzerinden geçerek Volga'nın yukarılarına varıyordu. Bu ticaret, halifelerin Transkafkasya ticaret yollarını kontrol eden savaşkan Hazarlarla ticaret antlaşmaları yapmaları üzerine, geç sekizinci yüzyılda başlamış gibi görünmektedir.[2] Ancak Kafkaslardan geçip Volga'nın yukarılarına giden bu ticaret rotası neden geç sekizinci yüzyılla erken dokuzuncu yüzyılda gelişip, sonuçta onuncu yüzyılın başında büyük ölçüde eski haline dönmek üzere, daha sonra daralmıştı acaba?

Bu sorunun cevabı Şarlman'ın ekonomik reformlarından ötürü kısmen Avrupa'da, kısmen de Batı Asya'da yatmaktadır.

İlk İslam hanedanı, yani Emeviler, 750'de devrilmiştir. İspanya'dan Pakistan'a kadar uzanan imparatorluğun her tarafında yönetici seçkinler Araplardan meydana gelmiş ve halife hüküm sürebilmek için orduya bel bağlamıştı. Toplumsal adaletsizlik ayaklanmayı özendirmiş ve Emeviler, doğu eyaletlerindeki mazlum halkın kurtarıcılığına soyunan bir hareket tarafından yok edilmişti. Hareketin lideri Muhammed bin Ali'nin, Emevilerin aksine, büyük büyükbabası dolayısıyla bir Peygamber ahfadı olduğu gerekçesiyle halifelik üzerinde hak iddia etmesiyle ortaya çıkmış ve ciddi bir tehdit halini almıştı. 747'de yandaşları Horasan'ın başkenti Merv'i ele geçirmişlerdi. Hızla eyaleti kontrolleri altına almışlar, (Tahran yakınlarındaki) Rey ve Nihavend şehirlerini zapt ederek batıya doğru ilerlemişlerdi. Muhammed'in kuvvetleri bunun ardından Irak'a saldırmışlardı. Bir

2. Thomas Noonan, "Ninth-century dirhem hoards from European Russia: a preliminary analysis", M. A. S. Blackburn ve D. M. Metcalf (Der.), *Viking-Age Coinage in the Northern Lands içinde,* Oxford (British Archaeological Reports International Series 122), 1981, 47-118.

grup Kûfe'de bir Emevi askeri birliğini yenilgiye uğratırken, diğer bir grup kuzeye yürümüş ve Büyük Zap Suyu kıyısındaki ana Emevi kuvvetlerini yenmişti. Kısa bir sürede Suriye'ye ilerlemişler, Emevi ailesinin çoğu mensubunu idam etmişler ve adını ataları Abbas'tan alan kendi hanedanlıklarını kurmuşlardı.[3]

Emeviler Şam'dan hükmetmişlerdi. Abbasilerse eski rejimin destekçileriyle dolu (ve her halükârda tehlikeli bir şekilde Bizans sınırına yakın) Suriye dışında ve doğudaki güç tabanlarının civarında bir başkentin peşine düşmüşlerdi. Aşikâr tercih Irak'tı ve Abbasi halifeleri birbiri ardına farklı farklı yerleri denemişlerdi. Ebu'l Abbas (750-4) ilkin Bağdat'la Kûfe arasındaki Kasrü'l İbn Hübeyre'yi seçmiş ama 752'de sarayı Fırat kıyısındaki Enbâr'a taşımıştı. Halefi Mansur (754-75) Kûfe ve Hire arasında yer alan Hâşimiye'de üçüncü bir başkent inşa etmiş ama burası da terk edilmişti.[4]

Bağdat

Mansur, Dicle Nehri'ni boylu boyunca gezmiş ideal yeri aramıştı. Sonuçta batı kıyısında, eski Sasani başkentinden çok uzak olmayan bir noktada bulunan, Dicle'yle Fırat'ın birbirine 40 kilometreden daha az bir mesafeyle yaklaştıkları ve birbirine kanallarla bağlandıkları Bağdat'ta karar kılmıştı. Büyük coğrafyacı Makdisi (yaklaşık 985'te yazdıklarında) Bağdat'ı seçerken mahalli halkın halifeyi nasıl temin ettiklerini anlatmaktadır:

> Her daim hurma ağaçlarıyla çevrelenmiş halde ve su yakınında bulunacaksınız, öyle ki eğer bir yöre kuraklık yaşarsa veya ürününü hasat mevsiminde kaldıramazsa, bir başkası imdada yetişecektir; Sarât {Kanalı} kıyısındayken, erzak size Fırat üzerinde işleyen kayıklarla ulaşacaktır. Mısır ve Suriye'den yola çıkan kervanlar çölden geçecekler ve Çin'den denizyoluyla gelen ve Rumların ülkesinden {yani Bizans İmparatorluğu'ndan} ve Musul'dan gelen her türlü mal Dicle vasıtasıyla size ulaşacaktır. Böyle nehirlerle çevrili olunca, düşman size Dicle veya Fırat yoluyla bir gemi veya bir köprü kullanmadan yaklaşamaz.

Akılları başlarına sonradan gelen ortaçağ yazarları ticari bir bakış açısına dayanan bu tercihi övmekte hemfikirdiler. Nitekim

3. M. A. Shaban, *Islamic History: a new interpretation*, Cambridge 1976, Cilt 2.
4. K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture* (ikinci baskı), Londra 1968, Cilt 2, 1-5.

Yakubî, halifenin burayı seçmesinin nedenini 842'de yazdıklarıyla şöyle açıklamıştır:

> Burası Dicle'yle Fırat'ın arasındaki bir adadır. Doğudaki Dicle ve batıdaki Fırat dünyanın kıyılarıdır. Dicle yoluyla Vâsıt, Basra, el-Ubullah, Ahvaz, Fars {muhtemelen Siraf: bkz. s. 143}, Umman, *Yamamah* {Güney Arabistan}, Bahreyn ve civarlarından gelen her şey yukarı {Bağdat'a} gidip burada demirleyebilir. Aynı şekilde Musul, Diyâr-ı Rabîa, Azerbaycan ve Ermenistan'dan kayıkla Dicle'den {aşağıya} her ne taşınırsa ve Diyâr-ı Mudar, Rakka, Suriye, sınır, Mısır ve Kuzey Afrika'dan kayıkla her ne taşınırsa, gelip bu son durakta boşaltılabilir. Aynı zamanda Cebel (Orta Zagros Dağları), Isfahan, Kur ve Horasan'dan gelen insanların toplanabileceği bir yerde olabilir.

[Tarihçi] Taberî (ö. 923) ise halifeyi haykırtır: "Bu Dicle; burada Çin'le aramızda hiç mesafe yok. Deniz üzerindeki her şey bize gelebilir..."[5]

Yer seçimi yapılır yapılmaz, yeni başkentin inşaatı görülmemiş bir hızla ilerlemişti. 762'de ilk harcı bizzat halifenin koyduğu ileri sürülmektedir. Bir yıl sonra da sarayı, hazineyi ve orduyu Hâşimiye'den buraya nakletmişti. Çoğu ortaçağ yazarı, duvarların 766-7'de tamamlandığını savunur. Çalışma, Suriye, Hicaz ve İran'ın yanı sıra Irak'ın Musul, Kûfe, Vâsıt ve Basra şehirlerinden seçilen muazzam bir işgücüyle sayısız zanaatkârı meşgul etmişti.[6]

Abbasi Bağdat'ı modern şehrin altında saklıdır çünkü Guy Le Strange'ın dediği gibi, yer seçimi o kadar akıllıcaydı ki burası neredeyse kesintisiz bir şekilde Mezopotamya'nın başkenti vazifesini görmüştü.[7] Onun için Mansur'un şehriyle ilgili bilgimiz yazılı kaynaklardan, özellikle erken dokuzuncu yüzyılda Bağdat'ta yaşayan el-Harezmî'nin eserinden elde edilen bilgileri tekrarlayan, Yakubî ve Hatîb'in (1002-1071) kaleme aldıklarından meydana gelmektedir. Bilhassa üç araştırmacı, Yakubî, Hatîb ve diğerlerinin tasvirlerini düzene sokmuştur: Le Strange, Ernst Herzfeld ve Sör Archibald Creswell.[8]

Abbasi Bağdatı'nın çekirdeği "dairesel şehir"; yani sarayı, ana camiyi, devlet dairelerini, kışlaları ve özel mesken bölgesini içeren,

5. G. Hourani, *Arab Seafaring*, Beyrut (Khayats Oriental Reprints 4) 1964, 64.
6. Creswell, a.g.e. Cilt 2, 6-7.
7. G. Le Strange, *Baghdad under the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924, 12-13.
8. Creswell'in adı geçen eserinde bütün ayrıntılarıyla özetlenmiştir, 7-17.

iki sıra duvarla çevrili dairesel bir kapalı alandır. Hatîb'e göre (ki şehrin büyüklüğüyle ilgili en az beş farklı tahminde bulunur!) mimar Rebâh çapını 5.093 arşın [*zirâ*] yani 2.640 metre olarak kaydetmiştir. İlk rakam doğruysa, alanı 547 hektardı; Yakubî'nin rakamıysa 860 hektarlık bir alanı ifade eder.

Dairesel şehrin tasvirlerinin dakik bir analizi Herzfeld'e planın ayrıntılı bir canlandırımını ortaya koymasına imkân vermiştir. Aynı verileri gözden geçiren Creswell de hemen hemen aynı sonuçlara varmıştır. Bunlar şöyle özetlenebilir:

İstihkâm, düzenli aralıklarla dikilen 40 arşın (20,8 metre) yüksekliğinde kulelerin bulunduğu, 35 arşın (18,1 metre) yüksekliğinde bir iç surdan meydana geliyordu. Bunun ötesinde bir açık alan ve anlaşılan kulesiz, daha alçak bir dış sur vardı. Dış suru içi su dolu bir hendek çevreliyordu.

İstihkâmın gerisinde, ana kapılardan başlayıp tonozlu geçitlerle çeyreklere bölünmüş duvarlarla çevrili merkezi bir kapalı alana ulaşılan eşmerkezli bir mesken bölgesi vardı. Kapalı alan sarayı, camiyi ve devlet dairelerini içeriyordu. Huld Sarayı diye bilinen Mansur'un sarayı kapalı alanın ortasında bulunuyordu. Karşıdan karşıya 400 arşın (208 metre) uzunluğunda kare şeklinde bir binaydı. Binanın ortasında bir kubbeyle örtülü iki katlı bir yapı vardı; toplam yüksekliği 80 arşın (41,6 metre) ediyordu.[9]

Dairesel şehir (aslında devasa bir saray bölgesi) Abbasi Bağdat'ının katiyen yegâne bileşeni değildi. Güneyinde 762'de hanidir varolan Kerh kazası bulunuyordu. Kuzeyindeyse halife erkânıharbinin galebe çaldığı Harbiyye Mahallesi yer alıyordu. Nehrin karşı yakasındaysa (769'da kurulan) Rusâfe, Şemmâsiye ve Muharrim vardı.[10]

Bağdat, nehir ulaşımı bakımından benzersiz bir konuma sahipti; aynı zamanda bir karayolu ağının merkeziydi. Bunların en ünlüsü, Merv, Buhara ve Semerkand'a devam etmeden önce Kirmanşah'tan Hemedan, Rey ve Nişabur'a kadar İran platosunu katedip doğuya uzanan "Horasan yolu" idi. Yol burada çatallanıyor, bir kol kuzeye Taşkent'e uzanırken, diğeri doğuya Çin'e yöneliyordu.[11] Bu arada

9. A.g.e. 30-1.

10. J. Lassner, "The Caliph's personal domain: the city plan of Baghdad re-examined", A. Hourani ve S. M. Stern (Der.), *The Islamic City içinde*, Oxford 1970, 103-18.

11. G. LeStrange, *Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930. Batı Asya'daki ticaret yollarıyla ilgili elverişli bir özet bilgi için bkz. B. Spuler, "Trade in the Eastern Islamic Countries in the Early Centuries", D. S. Richards (Der.), *Islam and the Trade of Asia içinde*, Oxford 1970, 11-20.

Abbasi hazinesinin gümüşü Bağdat'a bu rotadan ulaşıyordu. Halifeliğin en zengin maden ocakları doğudaydı: Doğu Horasan'daki Pençşir ve Maveraünnehir'deki İlâk bölgelerinde. Tek başına en büyük kaynak Pençşir Vadisi'ne komşu, Kâbil'in kuzeyine düşen Jarbaya maden ocağındaydı. İstahrî, İbn Havkal ve Yakut el-Hamavî gibi coğrafyacıların hepsi, cevherin meşale ışığında çıkarılarak çok tehlikeli bir iş yapılmasını tasvir edip; madenleri işleten katı, kumarbaz toplulukları anlatırlar. Gümüş, Enderâb'da toplanıp, Batı'ya Belh ve Nişabur üzerinden külçe veya sikke halinde ihraç edilirdi. Bir ara, bugün Özbekistan sınırları içinde kalan İlâk'taki ocaklar, neredeyse Pençşir Vadisi'ni gölgede bırakıyorlardı. Ayrıca Kırgızistan ve Tacikistan'da da ocakların bulunduğunu anlıyoruz. Bu durumda cevher, çoğunun sikkeye dönüştürüldüğü Buhara'ya gönderiliyordu. Diğer gümüş kaynakları İran'da bulunuyordu. Hemdani'yse, Yemen'deki Radrad'dan çıkarılan gümüşle haftada 20.000 –yılda 1 milyon– dirhem darbedildiğini anlatmaktadır.[12]

Umman Denizi'nde Ticaret

Bağdat'tan bakıldığında, Irak'ta yeni piyasaların yaratılmasının en şaşırtıcı sonucu deniz ticaretinde yaşanan hızlı gelişmeydi. Basra Körfezi'ndeki ticaretin en azından MÖ üçüncü binyıl kadar eskiye dayanan uzun bir geçmişi vardır. Güney Arabistan'ın serveti sadece (akgünlük gibi) yerel ürünler değil, Doğu'dan ithal edilen (ipek, değerli taşlar ve tarçın gibi) ürünler üzerine de temellendirilmişti. İşlek rotalar Umman Denizi'nin kuzey, doğu ve batı kıyılarını Hicret'ten çok önceleri birbirine bağlıyor ve Basra Körfezi'nin başındaki el-Ubullah, Ferç el-Hint, yani "Hindistan'ın Sınır Kapıları" diye biliniyordu. Çünkü Körfez kökenli tacirlerin ana faaliyet alanı Aden'den Gucerat'a uzanıyordu ve Sasaniler altıncı yüzyıl civarında Sri Lanka'da bir ticaretgâh kurmuşlardı. Kosmas Indikopleustes, "orada yerleşen İranlı Hıristiyanlar" hakkında yazmış ve "bu adaya özellikle Hindistan, İran ve Etiyopya'dan çok gemi gelir... Sri Lanka'nın daha uzak bölgelerden –Tsinista'dan {Çin} ve diğer ihracat yerlerinden bahsediyorum– ithalatı ipek, sarısabır, karanfil, sandal odunu vesairedir... {ki bunlar} İran'a, {Yemen'deki} Homeritae [Himyerilere] ve {Etiyopya'daki} [bugün Eritre'deki]

12. J. W. Allan, *Persian Metal Technology*, 700-1300 A.D., Londra (Oxford Oriental Monographs 2) 1979, 13-17.

Adulis'e {aktarılır}" diye anlatmıştı. Hatta Taberî, Hamza el-İsfahânî ve Sealibî, I. Hüsrev'in (531-78/9) Sri Lanka'yı fethettiğine inanmışlardı. Gerçi bu akıl almaz bir iddiadır ama pekâlâ Sasanilerin adanın Batı'yla ticaretindeki baskın rolünü de yansıtıyor olabilir. Prokopios'un yakındığı gibi, "{Bizans'ın müttefikleri} Etiyopyalıların Hintlilerden ipek alması imkânsızdır çünkü İranlı tacirler kendilerini daima tam da Hint gemilerinin ilk uğradığı limanlarda konuşlandırırlar... ve yüklerin tamamını almaya alışkındırlar."[13]

Períplous tes Erythrás Thalásses'i ["Kızıldeniz'de Seyir"] derleyen, MS ilk yüzyıllarda bile Sri Lanka'dan haberdardı. Hatta bununla kalmayıp Hindistan'ın doğu kıyısı ve (Akdeniz menşeli şarap ve kap kacak dahil) kayda değer miktarlarda Batı mallarının (Pondiçeri yakınlarındaki) Arikamedu'ya ulaşması hakkında bilgi sahibiydi.[14] Malay Yarımadası'nda yüzyıllar sonra dahi bir Sasani *emporium*'u bulunduğuna dair ipucuna sahibiz. Bu ipucu Nasturi Katolikos'u III. İşoyab'ın (647 veya 650-657/8) bir mektubunda yer almaktadır. İşoyab, "Sasani hükümdarlığı deniz sınırlarından, 12.000 fersah uzaktaki *QLH* denilen bir ülkeye kadar" uzanan bir bölgeyi kastederek, "Hindistan'daki" kiliseden (Basra Körfezi'ndeki) *Bûşehr* metropolitinin sorumlu olduğunu bildirmektedir. Süryanice QLH kelimesi, Arapça *Kal'a* ["Kale"] yani Batılıların Burma veya Malezya'daki bir limana verdikleri adla anlamdaş gibi yorumlanmaktadır. Kal'a'da bir Nasturi kilisesinin bulunduğu iması en azından Batı'yla ara sıra temas kurulduğuna işaret etmektedir.[15]

Taberî, Belâzürî ve Dîneverî gibi tarihçilerin hepsi, Müslüman fetihleri günlerinde el-Ubullah limanındaki "Çin gemileri" hakkında yazmışlardır. Ne yazık ki, kullandıkları ibarelerin (*sufun min al-sin* ve *sufun siniyah*) birden fazla yorumu vardır ve kaynaklarımızın "Çin gemilerini" mi, "Çin'e yelken açan gemileri" mi, hatta "Çin malı taşıyan gemileri" mi kastettikleri belirsizdir.[16] Bu nedenle, Batı'dan kalkan bazı gemilerin Sri Lanka'nın ötesine koyulması

13. D. Whitehouse ve A. Williamson, "Sasanian maritime trade", *Iran* 11, 1973, 29-49. Alıntı Prokopios'un, *Polemoi* [*Savaşlar*] adlı eserindendir: 1.20.12.
14. R. E. M. Wheeler-A. Ghosh ve K. Deva, " Arikamedu: an Indo-Roman trading station on the east coast of India", *Ancient India* 2, 1946, 17-124. Períplous'un son çevirisi G. W. B. Huntingford tarafından yapılmıştır: *The Periplus of the Erythraean Sea*, Londra, 1980.
15. B. E. Colless, "Persian merchants and missionaries in medieval Malaya", *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society* 42, 1969, 10-47, özellikle 21 vd.
16. Hourani'nin, not 5'te adı geçen eseri, 46-50.

ihtimali kadar (Çin kaynaklarında ortaya çıkan ve bazen Perslere çekilen *Possu* [veya *Posi*] kimliğine aldırmadan), bazı Uzakdoğu gemilerinin Körfez'e yelken açma ihtimalini de yok sayamayız. Bütün bunlara rağmen, düzenli trafik açısından Sri Lanka hem Uzakdoğu hem de Batı'dan denize açılanların mutat son durağıydı.

Abbasi döneminin sonuna doğru bu örüntü değişmiş ve (Körfez'in İran kıyısındaki) Siraf'tan da (Umman Denizi'ndeki) Suhar'dan da kalkan gemiler sadece Sri Lanka'ya değil, Çin ve Doğu Afrika'ya da düzenli seferler yapar hale gelmişlerdi. Hem İbn Hurdâzbih hem de *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* ["Çin ve Hind Haberleri"]* adlı eserin yazarı, Çin rotasını tarif etmiştir. İkincisine göre, gemiler güneye dümen kırmadan önce ya (İndus Nehri deltasındaki) Deybül'e yanaşıyorlar ya da muson rüzgârlarından yararlanarak dosdoğru Güney Hindistan'daki Kollam'a (Quilon) yelken açıyorlardı. Ardından Sri Lanka'yı dolanıp yiyecek ve su yükledikleri Nicobar Adaları'na ve Kal'a'ya yöneliyorlardı. Yolculuklarının son aşamaları onları Malakka Boğazı'ndan geçerek Vietnam'daki limanlara ve nihai hedefleri Güney Çin'deki *Hanfu* (Kanton) [Guangzhou] ambarlarına götürürdü. Umman'dan buraya yolculuk konaklamalar dışında 120 gün sürüyordu.[17] Kanton'da yabancı tacirlere özel konaklama yerleri tahsis edilir ve mallarını gümrük ambarına bırakmaları istenirdi. Bütün tacirler gelip sefer mevsimi sona erdiğinde, mallar ambardan çıkarılır, onda üçü gümrük vergisi olarak alınır, gerisiyse en yüksek fiyatı verenlere satılırdı. Çin hükümetinin önalım hakkı vardı ama *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* adlı eserde aktarıldığına göre, en yüksek fiyatlar üzerinden ödeme yapıyordu. Doğu'yla ticaret Körfez'e Çin'den ipek, kâğıt, porselen ve birçok [başka] malı; Güneydoğu Asya'dan ilaç, baharat ve rayihalı odunu; Malezya'dan kalayı; Sri Lanka'dan yakut ve diğer değerli taşları; Hindistan'dan da karabiberi getirmişti. Doğu Afrika'dansa altın, köle ve kereste gelmesini sağlamıştı. Yolculuklar tehlikeli ve son derece uzundu (Çin'e gidiş dönüş mesafesi 16.000 kilometreydi)

* Bu eserin ne orijinal adı ne de yazarları hakkında yeterli bilgi vardır. Süleyman et-Tâcir ve Ebû Zeyd es-Sîrâfî adlı iki Müslüman gezgin tarafından dokuzuncu yüzyıl ortalarında kaleme alındığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte, kısa bir süre önce et-Tâcir'in söz konusu hatıraları ve es-Sîrâfî'nin buna ilaveleriyle Mesûdî'nin *Mürûcü'ż-żeheb* ["Altın Çayırlar"] adlı eserinden seçmelerden meydana gelen bir eser yayınlanmıştır. Bkz. *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2014. (ç.n.)

17. A.g.e. 69-75.

ama kârlar yüksekti. On ikinci yüzyılda biri "Ali el-Hîlî ile karşılaştım ve bana Çin'den geri geldiğinde mallarının yarım milyon dinar ettiğini söyledi" diye not düşmüştü.[18]

Afrika'yla ticaretin ilk ayrıntılı hikâyesi, oraya en az iki defa giden en son yolculuğunu da 917'de yapan Mesûdî'ye aittir. Çoğu tacir kıyıdaki ticaret merkezleriyle iş yaparken, hiç değilse bir Siraflı girişimci içerlere gitmişti. Mesûdî en uzak uğrak limanlarının (Mozambik, Beira yakınlarındaki) Sofala [Süfâle] ve (yerine göre Madagaskar, Komoralar [Komor Adaları veya Cezâirü'l-kamer] veya Afrika anakarasının bir kısmı olarak tanımlanan) *Vakvak*'tı. Suhar'la Sofala arasındaki gidiş dönüş mesafesi 12.000 kilometreydi; Çin'e yolculuk kadar uzun sürmüyordu ama gene de muazzam bir mesafeydi.[19]

Limanlar

Şimdiye kadar Abbasi deniz ticaretini yazılı tasvirlere göre anlattık. Ancak son yirmi yılda İstahrî, Mesûdî ve diğerlerinin tasvir ettikleri birkaç limanda kazılar gerçekleştirilmiştir. Ticari faaliyetlerinden ötürü limanlardan biri herkes tarafından konuşulur bir şekilde zengin olmuştu: Basra Körfezi'ndeki Siraf (Resim 51). Körfez'deki yegâne zengin liman değildi (Zenci [hareketi diye bilinen] ayaklanmadan önce bir diğeri Basra'ydı) ama halihazırdaki bağlam açısından özel bir önemi vardır: Çünkü bir kere, zenginliği tamamen Irak'a Afrika, Hindistan ve Uzakdoğu ürünlerini sağlayan ticari ilişkiler ağından kaynaklanıyordu ayrıca, yapılan kazıların çapı çok büyüktür.[20]

Siraf'ın kalıntıları, Şiraz'ın 200 kilometre güneyinde Basra Körfezi kıyısında bulunmaktadır (Resim 52). İran platosunun batı sınırını oluşturan Zagros Dağları, bu noktada neredeyse deniz kenarına kadar uzanıp bir kilometreden daha dar bir kıyı şeridine yer bırakır. Ortaçağ şehri sığ koyun etrafında gelişmiş, dağlarla deniz arasına

18. S. M. Stern, "Ramisht of Siraf, a merchant millionaire of the twelfth century", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1967, 1-14.

19. J. Spencer Trimingham, "The Arab geographers and the East African coast", H. N. Chittick ve R. I. Rotberg (Der.), *East Africa and the Orient* içinde, New York ve Londra, 1975, 115-46.

20. D. Whitehouse, "Siraf: a medieval port on the Persian coast", *World Archaeology* 2, 1970, 141-58; "Siraf: a medieval city on the Persian Gulf", *Storia della citta* 1, 1976, 40-55.

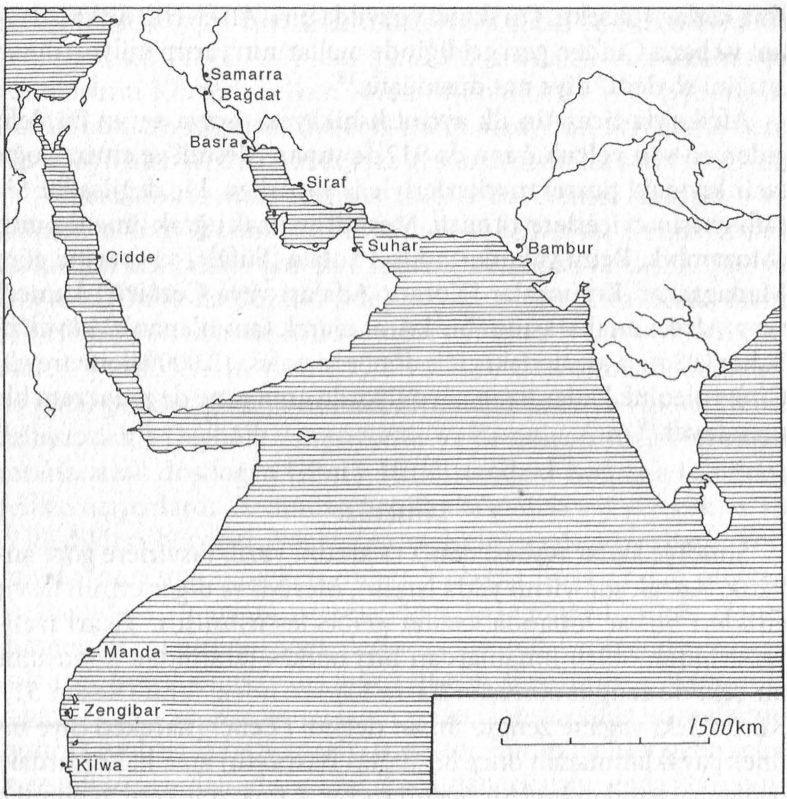

Resim 51. Siraf'ın ve Hint Okyanusu'nda Abbasiler döneminde ve sonrasında bağlantılı olduğu diğer önemli yerleşim yerlerinin konumu.

sıkışmıştı. Koy korunaklı bir demirleme imkânı sunmaktaydı. Nitekim Körfez'le iç bölgeler arasındaki kervan rotalarından biri Siraf'tan bölgesel başkent Şiraz'a uzanıyordu (Resim 53). Bunun dışında çevrenin sunacağı pek fazla bir şey yoktur, arazi engebeli, iklim de yüksek sıcaklıklar ve düşük yağış miktarı yüzünden serttir.

Siraf'ın dokuzuncu yüzyıl öncesi hakkında 1966'da kazılar başlayıncaya kadar hiçbir şey bilmiyorduk. Kazılar burasının Sasaniler döneminde bile, sahilin hemen üstünde kurulu bir kale ve diğer binalarla yükseklerde yer alan koya nazır bir hisarın bulunduğu bir liman olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sitin arkasındaki tepelerde görünüşe bakılırsa Zerdüştçü bir topluluğun kemiklerinin koyulduğu kayalara oyulmuş çok sayıda mezar mevcuttur. Sahildeki bina-

Resim 52. Siraf'ın havadan görünüşü.

larda rastlanan buluntular arasında MS ilk yüzyıllarda Kuzeybatı Hindistan'dan ithal edilmiş Kırmızı Cilalı çanak çömlek kırıkları vardır –ki bu ülkelerarası ticaretin bariz bir kanıtıdır. Diğer buluntularsa dördüncü yüzyıldan kalma bir Romen sikkesi ve 651-9 yılları arasında darbedilen Bizans İmparatoru II. Konstans'a ait bir altın *solidus*'tur.

Resim 53. Günümüzde Siraf: Sahile çekilmiş balıkçı tekneleri. (Fotoğraf: David Whitehouse)

Siraf'ın Sasaniler döneminde bile bir liman olduğunu artık bilmemize rağmen, son derece zenginleşmesinin ancak geç sekizinci veya erken dokuzuncu yüzyılda gerçekleştiğinin de farkındayız. Bunun kanıtı kısmen dokuzla on birinci yüzyıllar arasından kalma belgelere, kısmen de –ama çok daha inandırıcı bir şekilde– 1966-73 yıllarındaki kazılara dayanmaktadır. İki kaynak da y. 800-1050 döneminde hayranlık uyandırıcı bir gönenç ve ülkelerarası ulaşım yaşandığı izlenimi vermektedir.

Yazılı kanıtların çoğu, Siraf'ın zenginliğini, Çin ve diğer uzak ülkelerle yapılan ticaretle edinilecek serveti tasvir eden, gezginlerin hatıratlarından meydana gelmektedir. En ince ayrıntısına kadar anlatılan hikâye, yaklaşık 950'de yazan ve şehrin neredeyse Fars'ın başkenti Şiraz kadar büyük olduğunu belirten, İstahrî tarafından derlenmiştir. Çevrenin yoksulluğuna rağmen buradaki topluluk serpilmiş ve tacirler çok katlı evler yaptırmak için bol keseden paralar harcamışlardı. Pazarını zenginleştiren mallara akamber, değerli taşlar, fildişi, baharatlar ve inciler dahildi. Bize aktarılanlara göre, Siraf geç onuncu yüzyılda bir gerileme baş gösterene kadar gönenmişti. Makdisi 977'deki bir depremin tacirleri ürkütüp çoğunu buradan kaçırdığını ileri sürmektedir. 1100 civarındaysa sahilin 100 kilometre açığındaki bir ada limanı olan Kiş, Siraf'ın eski üstünlüğünü elinden almıştı.

Özetle belgelere dayalı kanıtlar bunlardır; yüzey araştırmaları ve kazılar da aynı hikâyeyi anlatır ama daha ayrıntılı –ve elle tutulur– bir şekilde. Ortaçağ şehri, deniz kenarında dört kilometre boyunca uzanıyordu (Resim 54). Burçlu ve gözetleme şahnişli dış surlar kıyı düzlüğünü bir başından bir başına yaklaşmaya kalkışanlara karşı koruyordu. Siraf'ın arkasındaki sıradağların sarp kuzey yamacı kara tarafından istihkâmı gereksiz kılıyordu. Bildiğimiz kadarıyla, yalı boyu onuncu yüzyıla kadar korumasızdı; bu Abbasilerin Körfez'i kontrol altında tuttuklarının dikkat çekici bir kanıtıdır. Siraf'ın duvarlarla çevrili toplam alanı yaklaşık 250 hektardı: Dairesel Bağdat şehri alanının yarısından azdı ama işin doğrusu, çok az yağış düşen ve kalıcı bir akarsuyu bulunmayan bir alan bağlamında epeyce büyüktü. Şehrin batı yakasında dar sokaklı ve olsa olsa az sayıda açık alanlı, en az 110 hektarlık bir yoğun yapılaşma bölgesi mevcuttu. Cuma Cami [Mescid-i Cuma veya mescidler cami], çarşı ve bir mesken bölgesi sahil yakınlarındaydı. Endüstriyel banliyöyse surlara bitişikti. En zengin tacirlerin sarayları, biraz esen meltem-

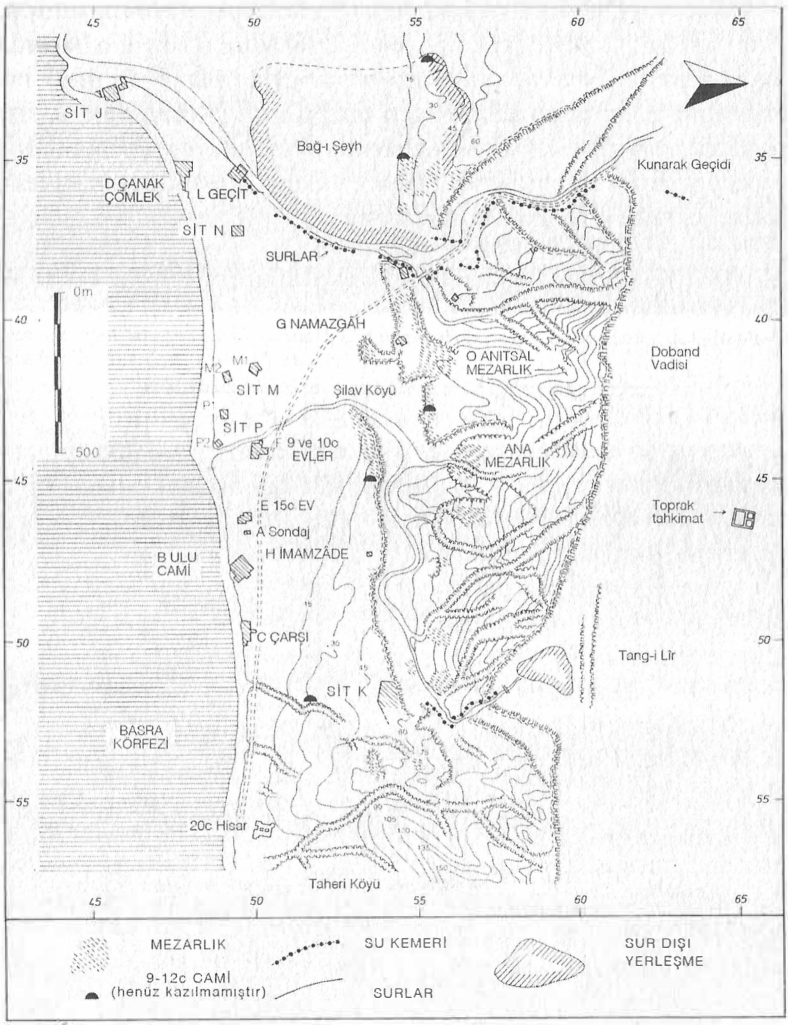

Resim 54. Ortaçağ şehri Siraf'ın 1966-73 döneminde kazılan alanlarını gösteren bir planı.

den maksimum yarar sağlamak amacıyla yükseklere kurulmuştu. Bunların arkasında, sarp yamacın kanatlarında mezarlıklar vardı. Siraf'ın doğu kesiminde kalıcı yapılar seyrekti ve bölge muhtemelen kalabalık bir emekçi nüfusun palmiye yapraklarından yapılmış kulübelerini barındırıyordu.

Geleneksel bir İslam şehrinde en önemli kamu binası camidir. Siraf'taki ana cami de çarşı içindeydi. Dokuzuncu yüzyılın başında inşa edilen en eski yapı, merkezi bir avluyla Mekke'ye dönük bir mihrabın bulunduğu dikdörtgen bir binaydı (Resim 55). Yerine kurulan cami gene dokuzuncu yüzyılda ama daha büyük boyutlarda yapılmış, ardından on birinci veya on ikinci yüzyılda terk edilene kadar da tadilat ve onarım görmüştü.

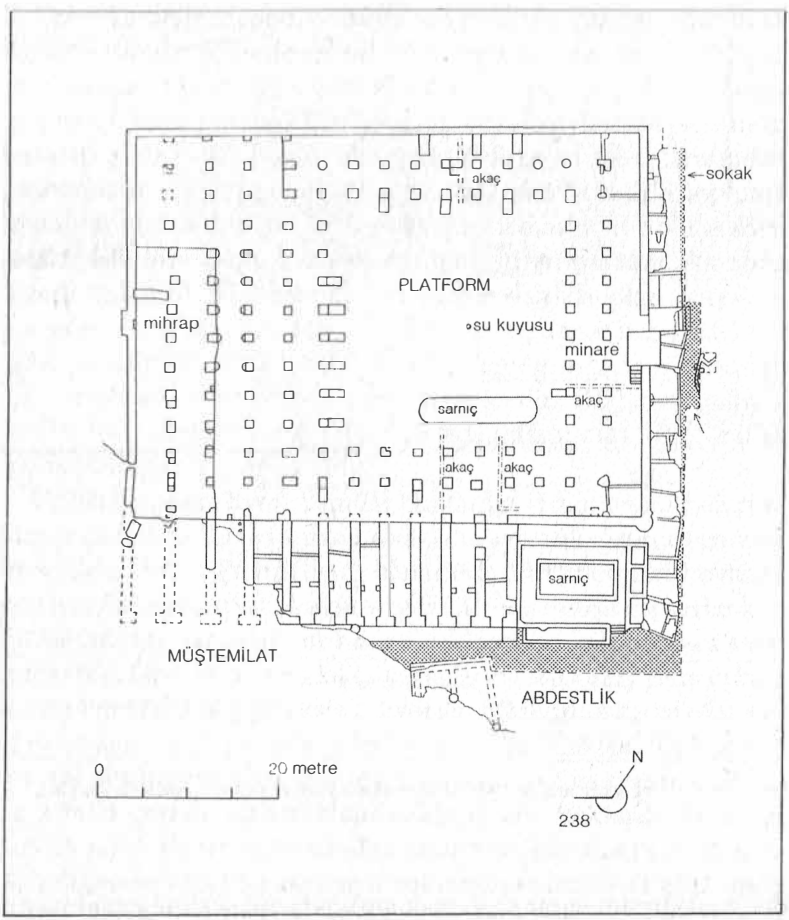

Resim 55. Siraf'taki kazılarda ortaya çıkarılan bir Cuma caminin planı.

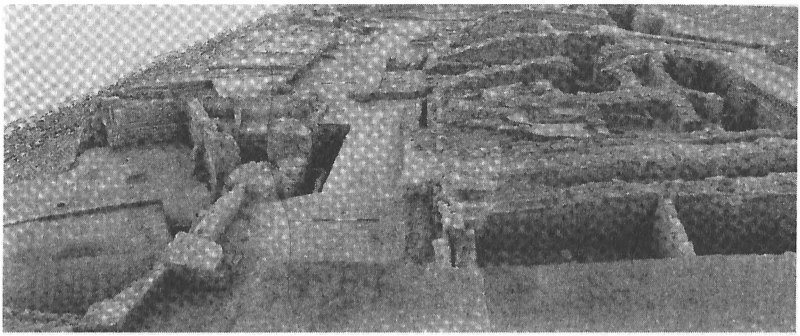

Resim 56. Siraf'taki bir camiyle (solda) bir hamamın (sağa doğru) kalıntılarının da bulunduğu çarşı (sit C). (Fotoğraf: Joseph Cloutman)

Resim 57. Siraf'taki meskenlerin bulunduğu mahallenin bir kısmı (sit F). (Fotoğraf: Giles Sholl)

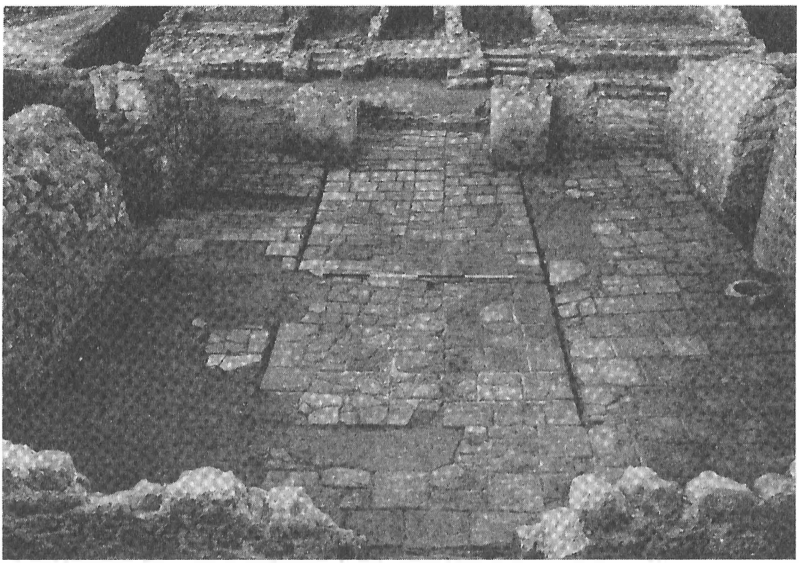

Resim 58. Siraf'taki bir onuncu yüzyıl evinin avlusu. (Fotoğraf: Giles Sholl)

Kıyıdaki çarşılar en az bir kilometre boyunca uzanıyordu. Cuma Cami yakınlarındaki bir kazı alanı, bunların en ortak özelliğinin dar sokakların iki tarafına sıralanmış muhtemelen üstü kapalı tek gözlü dükkânlar olduğunu gün ışığına çıkarmıştır. Kazı bir noktada iki yüzyıldan fazla bir süreyi kapsayan bir iskân silsilesini ortaya sermişti. Zamanında alan (bütün dönemlerde bulunan endüstriyel döküntüden yola çıkarsak) bakırcılarla doluydu; bu çarşının farklı kısımlarında farklı zanaatların yoğunlaştığının bir belirtisidir (Resim 56). Alanın yakınındaysa küçük bir cami ve bir hamam vardı.

Zenginlere ait bir mesken bölgesinin bir kısmındaki kazı Siraf'taki genel planlamayla kişisel servetin niteliğini göstermiştir (Resim 57). Mahalle ızgara planlıydı. Bir anacaddesi ve her evi yanındakinden ayıran düzenli aralıklarla inşa edilmiş dar sokakları vardı. Evler aynı temel unsurları içlerinde bulunduruyordu. Giriş geçidi taş döşeli bir avluya açılıyordu (Resim 58). Zemin kattaki odaların çoğuna avludan giriliyor, bu da burasının topluca yapılan faaliyetlerin odak noktası olduğunu akla getiriyordu. İki evin ayakta kalan duvarları, binaların en az iki katının bulunduğunu gösteren, dört metreden daha fazla yüksekliklere sahipti. Yaygın bir şekilde oyma ve kalıplanmış stuko [ustuka] kullanılmıştı.

Çarşının yukarısındaki binaların arasında, her birinin birkaç avlusu ve bir veya birden çok özel sarnıcı bulunan beş büyük kompleks vardı. En büyük komplekste yapılan kısmi kazılar –Longleat veya Hatfield House'dan daha büyük bir ikametgâhı anlatmaya uygun tek kelimeyle– bir sarayı ortaya çıkarmıştı. Burası besbelli ki, zengin bir tacirin veya bir resmi görevlinin, muhtemelen de bizzat valinin mülküydü.

Ortaçağ yazarları, Siraf'ın zenginliğini çevresinin fakirliğiyle karşılaştırmışlardır. Günümüz ziyaretçileri de bu izlenimi doğrulamaktadırlar. Hinterlandına, iri kaya parçalarından geçilmeyen derin kanyonların yardığı, yalçın dağlar hâkimdir. Toprak kıraçtır. Bu zıtlık bir açıklama gerektirir. Kazı ekibi, Siraf'ın 5-7 kilometre çaplı gayri muntazam bir alan içindeki jeomorfolojisini, toprağını ve toprak kullanım izlerini ayrıntılı bir şekilde inceledikten sonra 700 hektarı bulan bir arazinin ekilip biçilmiş olabileceği sonucuna varmıştır.[21] Bu topraklar muhtemelen şehri beslemek açısından epeyi işe yaramışlardı ancak yeterince değil. Gıda iç bölgelerin sulak yayla vadilerinden, hatta belki de yurtdışından ithal edilmişti –ve bedelleri ülkelerarası ticaretten elde edilen kazançlarla karşılanmıştı.

Siraf, geç sekizinci ve dokuzuncu yüzyılların deniz ticaretiyle ilgili yegâne arkeolojik bilgi kaynağı değildir. Hem Suhar'daki kazılar ilerlemekte hem de İndus Nehri deltasındaki Bambur (ki muhtemelen Deybül'dür), Manda ve Afrika kıyısındaki diğer sitlerde de kazılar gerçekleştirilmiştir.

Bambur siti İndus Nehri'nin eski ağzında, Karaçi'den 60, bugünkü kıyıdan da 40 kilometre uzaklıkta, ıssız tuzlakların arasında yer almaktadır.[22] Seyrek nüfuslu bir bölgedeki yegâne başta gelen sit olması nedeniyle genellikle –ve akla uygun bir şekilde– Deybül diye tanımlanır. Kazılar, Bambur'un MS ilk yüzyıllarda bile yurt edinildiğini gün ışığına çıkarmıştır. Siraf ve Suhar gibi, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda yıldızı parlamıştır. İslam şehri, şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde belirlenmiş birkaç unsur barındırıyordu. Surlar, bir uçtan bir uca 500 metrenin biraz üzerinde bir alanı çevreliyordu. Surların içindeki en önemli bina, 41x43 metre ölçülerinde,

21. T. Wilkinson, "Agricultural decline in the Siraf region, Iran", *Paleorient* 2, 1974, 123-32.

22. F. A. Khan, *Banbhore* (üçüncü baskı), Karaçi, 1969. Ara raporlar ve uzman raporları için bkz. *Pakistan Archaeology* 1, 1964, 49-55; (sitte bulunan Arapça yazıtlar için) 3, 1966, 65-90 ; (sikke ve el-Mescidü'l-câmi için) 5, 1968, 176-85; 6, 1969,117-209.

Mekke'ye dönük kemerli bir mihraba ve iki sıra kemerli bir merkezi avluya sahip [cemaati toplayan mescit anlamına gelen] el-Mescidü'l-câmi'dir. Hiçbiri *in situ** bulunmayan camiye ait yazıtlardan biri H. 109/M. 727 tarihli bir ithafnamedir. Kazı ekibi, surların dışında bir endüstri bölgesiyle bir taştan istinat duvarıyla çevrili havuz ortaya çıkarmıştır: Bu ya bir rezervuardır ya da daha büyük bir ihtimalle etrafı çevrili bir limandır. Sit ithal çanak çömlekten geçilmemektedir: Çini [sert seramik veya fağfuri], Irak menşeli beyaz sırlı kap kacak ve Basra Körfezi menşeli kaba çanak çömlek. Siraf gibi, Bambur da kıraç bir kıyıda yer alıyordu. Bu nedenle ticaretten kaynaklanan zenginlik olmadan kasaba ayakta kalamazdı. Hem Hindistan'la Körfez arasında gidip gelen gemilerin uğrak limanı hem de ülkenin içlerinden gelen emtianın satış noktası vazifesini görüyordu: (Hindukuş Dağları'ndan) lapis lazuli [lacivert taşı], (Himalayalardan) misk otu, çivit [otu] ve diğer ticaret kalemleri.

Umman Denizi'nin karşı yakasına gelince, dokuzuncu yüzyılda Doğu Afrika'nın da işin içine katıldığına dair bilgi aktardık ama elimizde yüzyıl sonrasına, Mesûdî, Sofala kadar güneyde Siraf ve Suhar'dan gelen gemileri gördüğünü hatırlayıncaya dek ayrıntılı bir hikâye yoktu. Neyse ki büyük ölçüde Neville Chittick'in çalışması sayesinde artık Abbasilerin ilk ticari yayılma dönemleriyle ilgili arkeolojik kanıtlara sahibiz. Chittick 1960-5 yıllarında Tanzanya, Kilwa'da kazılar yapmış, arkasından da Kenya, Manda'da incelemelerde bulunmuştur.[23]

Kilwa kalıntıları Dârüsselâm'ın [veya Dar es-Salaam] 250 kilometre güneyinde, kıyıya yakın küçük bir adada yer almaktadır. Kilwa, Portekizliler gelmeden önce, üç yüzyıl boyunca Doğu Afrika kıyısının en zengin limanıydı. Bizi ilgilendiren dönemde yerleşme küçüktü. Kâgir binalar seyrekti, hatta belki de namevcuttu. Geçimlik ekonomisinde balıkçılık ve deniz kabukluları toplamanın önemli bir yeri vardı ve kazı ekiplerince teşhis edilen yegâne endüstriler demircilik ve deniz kabuğundan kolye imalatlarıydı. Kısa bir yazıt, o zamanlar kasabada Müslümanların bulunduğunu göstermektedir. İthal çanak çömlek (toplamın yüzde birinden az) ve küçük objeler Batı Asya'yla bağlantılara işaret etmektedir. Ancak servete dair çok

* Latince "asıl yerinde" anlamına gelen arkeolojik terimdir. (ç.n.)

23. H. N. Chittick, "Discoveries in the Lamu Archipelago", *Azania* 2, 1967, 1-31; *Kilwa: an Islamic trading city on the East African coast*, Nairobi (British Institute in Eastern Africa Memoir 5), 1974.

az emare vardı ve genelde izlenimimiz buranın iç bölgelerden gelen emtianın (muhtemelen fildişi) ticaretini yapan bir avuç Müslüman tacirin yaşadığı bir yerleşme olduğu yönündedir.

Manda'ysa farklı bir manzarayı göz önüne sermektedir. Kilwa gibi, Manda da kıyıya yakın bir adaydı. Kâgir binalar yaklaşık 10 hektarlık bir alanı kaplamaktadır ve bir 10 hektara da kırık çömlek parçaları saçılıdır ama moloz yoktur. Muhtemelen bu alan bahçeler veya kulübelerle doluydu. Yerleşmeyi deniz erozyonundan korumak amacıyla inşa edilen taştan bir duvar bir tondan daha fazla çeken mercan blokları içermektedir; Sahra Çölü'nün güneyindeki Afrika'da hatta Büyük Zimbabwe* de bile eşi benzeri bulunmayan ölçekli bir yapımdır. Buluntular şaşırtıcı miktarda ithal çanak çömlek ihtiva etmektedir: Örneklemin yüzde otuzu Irak menşeli sırlı çömlek, beyaz ve yeşil çini, hatta Basra Körfezi menşeli kaba çanak çömlek kırığı içermektedir; yani üç çömlek kırığından biri bu niteliklerden birine sahiptir. Belli ki burada özel bir durumla karşı karşıyayız ve bu pekâlâ keresteyle açıklanabilir. Manda tek bir değerli şeye sahip çorak bir yerdir: Mangrov bataklıklarıyla çevrilidir. Güney Arabistan ve Basra Körfezi kıyılarında palmiye gövdelerinden başka inşaatlarda kullanılabilecek kereste yoktur. Buna rağmen direklerle desteklenen hasır [poyra] ve balçıktan yapılmış yassı çatılara sık rastlanır. Sırıklar [mertek] 0,2-0,3 metre aralıklarla uçları duvarların üstlerine yaslanacak şekilde yerleştirilir ve mütevazı bir bina bile düzinelerce sırık gerektirir. Tek başına Siraf dahi bunlardan milyonlarcasını kullanmış olmalıdır. Yakın zamana kadar ihtiyacın çoğunu Arabistan'a yılda on binlerce mangrov sırığı ihraç eden Doğu Afrika karşılıyordu.[24] Manda'nın çevresinde bol miktarda mangrov bulunması, bu ticaretin yerel stokların tüketildiği (mangrov bir zamanlar Körfez'de de yetişiyordu) Abbasiler döneminde (veya daha öncesinde) başladığını akla getirmektedir.

* Bantu dillerinde "taş duvar" anlamına gelen Büyük Zimbabwe, Zimbabve'de, Masvingo'nun güneydoğusunda geniş bir alana yayılmış taş yıkıntılara verilen addır. (ç.n.)

24. A. H. J. Prins, "The Persian Gulf dhows: two variants in maritime enterprise", *Persica* 1959: H. Yajima, "*The Arab Dhow Trade in the Indian Ocean: preliminary reports*, Tokyo (Studia culturae Islamicae 3), 1976.

Ticaretin Yayılması

Şu soruyla uğraşma vakti geldi çattı: Körfez'de üslenen tacirler, yediyle onuncu yüzyıllar arasında ne zaman düzenli seferlerini neredeyse dünyanın çevresinin dörtte biri kadar birbirinden uzak Çin ve Doğu Afrika'yı dahil edecek şekilde uzatmışlardı?

Soru yazılı kanıt temelinde birden fazla vesileyle cevaplanmıştır. Örneğin, Hourani, sekizinci yüzyılın ortalarına doğru Ummanlı Ebû Ubeyde es-Sağîr'in Çin'in ziyaret ettiğini ve yaklaşık 775'te Çin'le ticareti finanse eden Basralı bir taciri hatırlatmıştır. 825'te Çin, Hindistan ve İran'dan gelen gemilere musallat olan Bahreynli korsanları cezalandırmak üzere Basra'dan bir filo gönderilmişti. Onuncu yüzyılın ortalarında [hatıratını] yazan [İranlı denizci] Büzürg b. Şehriyâr er-Râmhürmüzî, Çin'i düzenli bir şekilde ziyaret eden ilk kaptanın Ebherli biri olduğunu hatırlamış ama tarihini kaydetmemiştir. Buna rağmen Hourani, "dokuzuncu yüzyılın ortaları gibi Çin'e düzenli bir şekilde sefer yapıldığı kesindir" sonucuna varmıştır.

Artık elimizin altındaki arkeolojik kanıtlar daha kesin bir çözüm sunmamıza imkân vermektedir. Büyük önem taşıyan bilginin kaynağı, en az üç hatta belki beş inşaat evresinin farkına varılan Siraf'taki el-Mescidü'l-câmi'dir.[25] İlk cami 51 metre uzunluğunda ve 44 metre genişliğinde, 2 metre yüksekliğinde bir platform üstüne oturan dikdörtgen bir binaydı. Cami inşaatının üzerinden çok zaman geçmeden bir iki işlemle genişletilmişti. Daha sonra da gene bir iki işlemle onarılmıştı. Cami, Sasaniler ve erken İslamiyet dönemlerinden kalma bir hisarla, diğer yapıların kalıntıları üstüne kurulmuştu. Buluntuları ele alırken kullanılan terminolojiye gelince, hisar ve diğer eski binalar B1-4 dönemlerine aittir; cami B5 döneminde inşa edilmiş ve B6 döneminde genişletilmiştir. Camiyi, en eski yapıların binayla aynı zaman aralığından kalma çanak çömlek ve sikkeyle ilişkilendirildiği bir çarşı çevreliyordu. Cami inşaatı işte bu yüzden B5 veya B6 dönemine atfedilir.

Sırlı çanak çömlek, caminin ve altındaki binaların tarihi boyunca kullanılmıştı. "Yerel" sırlı çanak çömleğin ezici çoğunluğu (yüzde 97,9'u) sarı kilden mamul ve mavi-yeşil sırlı kırıntılardan meydana geliyordu. Kayda değmez orandakiler (yüzde 0,1) renksiz sıra sahiptiler ve aşınma geri kalan yüzde 2'yi belirsiz kılmıştı. En kendine

25. D. Whitehouse, *Siraf III. The Congregational Mosque*, Londra, 1980.

özgü tip B4-6 dönemlerinde varolan barbutin* bezemeli bir küptü: Susa, Samarra [veya Sâmerrâ] ve Bağdat'ta bulunan örneklerle ilgili yayınlar sayesinde elli yılı aşkın bir süredir bilinen bir tür. Bu küplerin en çarpıcı özellikleri her nereden geldilerse birbirine benzerlikleridir. Hepsinin yüksekliği 50'yle 60 santim arasındadır ve halka şeklinde bir kaidesi, yumurta veya armut şekilli karnı, giderek daralan kısa bir boynu ve üçgen kesitli bir ağzı vardır (Resim 59). Boynunun altında üç yatay kulp bulunur. Her iki kulpun arasında yaprak sarmallarından veya topaklarla bölünmüş iki paralel çizgiden oluşan bir yayın altındaki soyut motiflerden meydana gelen bir barbutin süs bölgesi mevcuttur. Istampa basılarak, kazınarak ve oyularak yapılmış süslere de rastlanır.

Resim 59. Güney Irak'ta üretilen mavi-yeşil sırlı bir toprak kap. Bu tür Hint Okyanusu'ndaki bütün limanlara satılmıştı. (Fotoğraf: Giles Sholl)

* Kabartma bezemelerin nemli kabın üstüne şırınga benzeri bir aletle sıkılarak veya ıstampa basılarak yapılması tekniğidir. (ç.n.)

Nötron aktivasyon analizi Siraf'ta bulunan mavi-yeşil sırlı çömlek kırıklarıyla, Irak'taki sitlerde ortaya çıkarılanların aynı veya benzer eser elementlerin birleşimlerini içeren killerden yapıldıklarını göstermiştir. Bizzat Siraf'taki çömlekçilikte kullanılan kildeki eser elementlerdense farklıydılar. Bu nedenle, Siraf'ta bulunan sarı kilden mamul ve mavi-yeşil sırlı çanak çömleğin esas kısmının ithal edildiğini, muhtemelen de Irak'tan getirildiğini varsaymak akla uygundur.

B3 döneminin başlarına ait "yerel" sırlı toprak kaplar Çin'den veya Güneydoğu Asya'dan gelen çinilerle ilişkilendirilmiştir (Resim 60). Tiplerine göre ortaya çıkan sırlı çanak çömlek aşağıdaki gibiydi:[26]

Dönem	Çin işi	Mavi-Yeşil	Yerel		Sırsız	Toplam
			Renksiz	Aşınmış		
B6	230	2.703	17	473	40.684	44.107
B5	1.818	45.426	27	329	230.446	270.846
B4	88	3.046	0	51	37.914	41.099
B3	46	1.321	6	212	42.880	44.465
B2	0	29	0	9	3.265	3.303
B1	0	15	1	6	904	926

B1 ve B2 dönemlerinden kalma malzemeler arasında Gucerat'tan gelen Kırmızı Cilalı Hint çanak çömlek kırıkları vardı. B3 ve B4 dönemlerine tarihlenen Uzakdoğu menşeli buluntular "Dusun" ve siyah sırlı küp kırıntılarıdır. B5 ve B6 dönemlerinde bunlara boyalı bezeklere sahip ve soluk yeşil veya sarımsı sırlı, yer yer içten kazınan çanaklar katılmıştır. B6 dönemini beyaz Çin işi çanak çömlek ithalatı ve bunların İslam taklitleri öncelemiştir.

26. D. Whitehouse, *Siraf XI. Sasanian and Islamic Glazed Pottery,* Londra, yakında çıkacak.

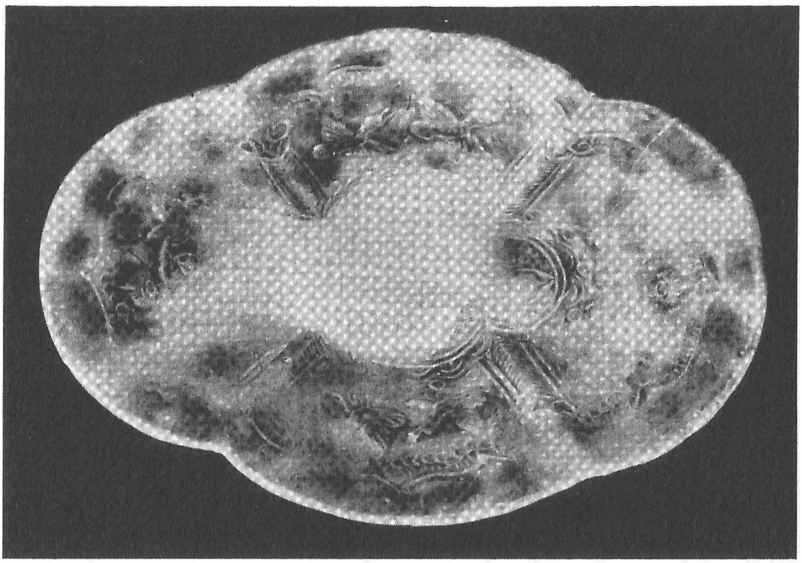

Resim 60. Siraf'ta bulunan bir Çin tabağı. (Fotoğraf: Joseph Cloutman)

Buluntular şöyle yorumlanabilir:

B1 ve B2 Dönemleri: Siraf, Irak ve Gucerat'la irtibat halindeydi.

B3 ve B4 Dönemleri: Çini küplerin bütün çanak çömleğin B3 döneminde sadece yüzde 0,1'ine B4 dönemindeyse 0,2'sine tekabül etmesine rağmen, Çin'le doğrudan veya dolaylı ticaret başlamıştı.

B5 Dönemi: Cami inşa edilmişti. Aşağı yukarı bu vakitlerde artık çanak çömleğin yüzde 17,1'i sırlıydı: Siraf'ın tarihinde diğer dönemlere kıyasla en yüksek yüzde. Çanak çömleğin en az yüzde 16,3'ünde mavi-yeşil sır vardı ve barbutin bezemeli küpler yaygındı. Çin seramiğinin yelpazesi ve miktarı artmıştı; bunlara artık küplerin yanı sıra sofra takımları da dahildi ve bütün örneklemin yüzde 0,7'sine veya sırlı çanak çömleğin yüzde 4,1'ine tekabül ediyordu.

B6 Dönemi: Cami genişletilmişti. İslam ve sırlı Uzakdoğu çanak çömleğinin yelpazesi B5 dönemindekiyle neredeyse aynıydı ama miktarlar sırasıyla yüzde 7,2 ve yüzde 0,5 oranında azalmıştı.

Mavi-yeşil sırlı ve barbutin bezemeli küpler Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya'da son derece geniş alanlara yayılmışlardır. Ör-

neğin, Chittick, Manda'daki en eski arkeolojik katmanlarda Çin ve İslam beyaz kap kacağının ortaya çıkışını önceleyen mavi-yeşil sırlı çanak çömlek bulmuştur.

İznizle Siraf'a dönelim. B3-6 dönemlerinin kesin kronolojisiyle ilgili kanıtlar şöyleydi:

B3 Dönemi: Uzun bir iskân dönemi. En yakın tarihli (ve son katmanlardan birinde saklı kalmış) sikke: Emevi veya erken Abbasi dönemine ait. Önerilen tarih: y. 750-75.

B4 Dönemi: Sadece iki sikke. İkisi de Emevi ve erken Abbasi dönemine aittir. Önerilen tarih: y. 750-75 ve y. 815-25.

B5 Dönemi: En yakın tarihli okunaklı sikkeler: Platformda bulunanların tarihi H.188/M.803-4, basamaklarda bulunanların tarihi H.199/M.814-15. Önerilen tarih: y. 815-25.

B6 Dönemi: En yakın tarihli okunaklı sikke: y. H.188/M.803-4. Önerilen tarih: y. 850 öncesi.

Bütün bunların ima ettikleri gün gibi ortadadır. Umman Denizi'nde bir o yana bir bu yana gidip gelen gemilerin antrepo vazifesini görmekten başka bir varlık nedeni olmayan Siraf, sekizinci yüzyıldan çok önceleri Hindistan'la ticaret yapıyordu ve dolayısıyla bir Sasani limanıydı. Daha önce değilse bile, sekizinci yüzyılın ikinci yarısı civarında Siraf'a, ya Çin'le doğrudan bağlantısı ya da muhtemelen Sri Lanka'daki aracılarla alışverişi sonucunda (kolay bozulan mal kapları) çini küpler gelmeye başlamıştı. Zaten her ikisi de yaklaşık 750-75 arasında Çin'le ticaret yapmakla meşgul Ebû Ubeyde es-Sağîr ve şu Basra taciri hatırımıza getirilmişti.

Erken dokuzuncu yüzyılda Siraf ve denizaşırı ticaretinin örüntüsü dönüşmüştü. Epeyce fazla bir mal mülk yatırımını gerektiren el-Mescidü'l-câmi'nin (hatta bir ihtimal çarşının da) inşaatı kasabada kullanılan sırlı çanak çömleğin nicelik ve çeşitlilik bakımından şaşırtıcı ölçüde artışıyla çakışmıştı. Sırlı İslam çanak çömleği (ki hem sırsız çanak çömleği üretmekten daha pahalıya mal oluyordu hem de sanki ithal ediliyordu) artık bütün çanak çömleğin (önceki dönemin yüzde 7,5'ine kıyasla) yüzde 17,1'ine tekabül ediyordu. Çin seramiklerine artık sofra takımları da dahildi ve kullanılan tüm çanak çömleğin (yüzde 0,2'ye kıyasla) yüzde 0,7'sine tekabül ediyordu. Bu nedenle şu sonuca varmaktan kaçınmak mümkün değildir: Dış ticaret daha önce görülmemiş

ölçüde yüksek bir düzeye ulaştığı gibi, artık Çin'le doğrudan bağlantıyı da içeriyordu.

Aşağı yukarı aynı dönemde Afrika'yla ticaret de artmıştı. Manda'da ilk Çin veya İslam beyaz çanak çömleklerinden önce geldikleri açığa çıkarılan, mavi-yeşil sırlı ve barbutin bezemeli küplerin yayılışı Körfez veya Umman'dan kalkan gemilerin kuvvetle yaklaşık 850'den önce ekvatorun epeyi güneyine inmeye cüret ettikleri izlenimi vermektedir.

Dolayısıyla işin künhüne varıp söz konusu sorumuza yeni bir cevap verebiliriz: Yani Körfez'de üslenen tacirler ne zaman düzenli bir şekilde Çin ve Güney Afrika'yla ticaret yapmaya başlamışlardı? Siraf'taki Çin seramiği sayısının B5 döneminde aniden (yüzde 0,2'den yüzde 0,7'ye) yükselişi, Çin'le ticaretin, caminin yaklaşık 815-25'te tamamlanmasından önce başladığını akla getirmektedir. Oysa Afrika'yla ticarette bu ölçüde kesinlik mümkün değildir çünkü barbutin bezemeli küpler yaklaşık 815-25'ten sonra da kullanılmaya devam etmişti. Ayrıca tarihe dair elimizdeki yegâne belirti, Körfez'le temasın beyaz çanak çömlek ithalatından daha eski tarihlerde başladığı Manda'dan kaynaklanmaktadır. Hâlbuki bu tür çanak çömlek muhtemelen yaklaşık 850'ye, hatta daha ileri tarihlere kadar kullanılmamıştı.

Öyle ya da böyle, Çin'le ticaretin (Hourani'nin ileri sürdüğü) y. 850'den çok önceleri yoluna girdiği sonucuna varmaktan kaçınmak mümkün değildir; işin doğrusu y. 815-25'ten önce başlamış gibi görünmektedir. Çin kaynaklarına göre, Kanton limanı 758'de *Ta-Shih* veya *Possu* (her kimdiyseler) tarafından yapılan bir baskının ertesinde 792'ye kadar yabancılara kapatılmıştı.[27] Bize öyle geliyor ki, 762'de Bağdat'ın kurulması Irak'ta zengin bir tüketici piyasasının yaratılmasına yardımcı olmuş, otuz yıl sonra Kanton'un yeniden açılmasıyla da Çin'le doğrudan ticaret imkânına kavuşmuştu. Dahası Siraf'ta elde edilen buluntular ticaretin gayet inandırıcı bir şekilde yaklaşık 815-25'te başladığını (ve caminin yanı sıra muhtemelen çarşının da inşaatı için yeterli servet ürettiğini) göstermektedir. Afrika'yla yapılan ülkelerarası ticaretin kapsamı da aynı zamanlarda veya bir parça daha sonra genişlemişti. Her halükârda, Bahreynli korsanların 825'de Çin'den, Hindistan'dan *ve İran'dan* gelen gemilere musallat olduklarını anladığımızda, Siraf'tan Basra'ya doğru yelken açan gemilere saldırdıklarından kuşku duymak zordur. Son

27. Hourani, not 5'te adı geçen eser, 66.

bir varsayımda bulunmaya kalkışırsak, bu hipotez Abbasi deniz ticaretinin yayılma çağının Harun Reşid'in halifeliği (786-809) sırasında başladığıdır.

İç Politika, 775-892

Abbasiler, Irak'ta yeni bir servet odağı yaratıp, artık sadece Hindistan'ı değil, Afrika ve Uzakdoğu'yu da kucaklayan, denizyoluyla yapılan ticaretin hem kapsam hem de hacminde neredeyse şimşek gibi bir artışı harekete geçirmişti. Bu ticari yayılma, Bağdat'ın 762'deki kuruluşunun hemen ardından gelmişti. Siraf'ta elde edilen kanıtlar da deniz ticareti niceliğinin dokuzuncu yüzyılın başında eşi benzeri bulunmayan ölçüde yüksek bir düzeye ulaştığını göstermektedir. Tam bu dönemde Rusya, İskandinavya ve Kuzeybatı Avrupa'ya Abbasi gümüşü yağıyordu. Ancak, 820 civarında sikkelerin kuzeye arzında azalış baş göstermiş ve bu darlık dokuzuncu yüzyılın geri kalanında da devam etmişti. Avrupa ve İskandinavya'daki talebin aniden düştüğünü veya Volga ticaret rotasının bıçak gibi kesildiğini varsaymamız için hiçbir neden yoktur. Dolayısıyla bunun açıklaması hemen dikkatimizi çeken iki etmenin ortaya çıktığı Asya'daki gelişmelerde yatmaktadır: Halifeliğin siyasi istikrar sağlamaktaki süren başarısızlığı ve münferit halifelerin bariz savurganlığıydı.[28]

Önce iç politikayı ele alalım. Halife Mansur 775'te ölmüştü. Halefi Mehdi'nin (ö. 785) (Şiiler ve İran'da halifeye cephe alan *Zenâdika* [Zındıklar] hareketinin mensupları gibi) dini ve milliyetçi azınlıklara karşı gönül alıcı bir tutum benimsemesine rağmen, dördüncü Halife Hadi [Hâdî-İlelhak] onları bastırmaya kalkışmıştı. Hadi'nin izlediği saldırgan politika hanidir sıkıntılı durumu düpedüz daha da ağırlaştırmış ve hükümdar sülalesini bölmüştü. Halife, 786'da suikasta uğramıştı. Halefi Harun Reşid bir dolu sorun devralmıştı. İran ayaklanmanın eşiğindeydi ve Mağrip hükümdarları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Oysa ekonomi hızla gelişme gösteriyordu ve halife muazzam bir servet edinmişti.

Harun ölünce bir iktidar mücadelesi patlak vermişti. Emin tahta el koymuş ve hasmı Memun, Bağdat'ı kuşatmıştı. Emin bir yıldan uzun bir süre boyunca direnmiş ama bu sırada şehir geniş ölçüde zarar görmüştü. Emin sonunda ele geçmiş ve idam edilmişti. Horasan'ın [doğu eyaletlerinin] sabık valisi Memun da Bağdat'ı

28. Shaban, not 3'te adı geçen eser, vii-viii vd.

terk edip sarayı Merv'e taşımıştı. Bu basiretsiz bir hamleydi. 817'de Irak'ta bir karşı halife ilan edilmiş ve Vâsıt, Kûfe ve Bağdat şehirleri arasında kavga çıkmıştı. Memun, düzeni yeniden kurduktan sonra 819'da eski başkente dönmüştü. 833'de de Bağdat'ta ölmüştü.

Ondan sonraki halife Mutasım (ö. 842) da belaya çatmış, o da bir hükümet darbesi girişimiyle karşılaşmıştı. Emin ve Memun arasındaki iç savaşı aklından çıkarmayan Mutasım, büyük (ve büyük ölçüde pahalı) bir muhafız alayı meydana getirmek üzere yabancı –Türkler, Slavlar ve Berberi– köleler ithal etmişti. Bu, ona düşündüğünden daha çok pahalıya patlamıştı. Halifenin muhafızlarıyla Bağdat sakinleri ihtilafa düşmüşlerdi. Mutasım (Yakubî'nin anlattığına göre) bu nedenle sarayı yeniden taşımaya karar vermişti. Rakka'da kısa bir süreyle geçici ikamet ettikten sonra, yeni bir başkent kurmuştu: Samarra.

Saray neredeyse elli yıl (836-82) Samarra'da kalmıştı. Bu bir saray darbeleri ve yaygın çalkantılar dönemiydi. İki halife suikasta uğramış, başka iki halife de sürgüne gitmek zorunda bırakılmıştı. Bağdat yeniden kuşatılmıştı (865-6). Abbasi valisi bin Tolun Mısır'ın resmiyete dökülmemiş bağımsız hükümdarıydı. Güney Irak'ta tarla ve şeker [kamışı] ekimliklerinde çalışan Afrikalı köle orduları yani Zenciler 868'de ayaklanmışlardı. Bağdat'ın yağmalandığı, Vâsıt'ınsa dehşete düşürüldüğü köle ayaklanması on dört yıl sürmüştü. Körfez'den başlayan ticari rota zaman zaman kapanmıştı. 892'de tahta Mutezid çıktığında hazine tamtakırdı.

Samarra

Abbasi hazinesinin dibine darı eken sadece orduyu beslemek ve iç savaşın yaralarını sarmak değil, bizzat Abbasilerin de har vurup harman savurmalarıydı. Saraydaki (dillere destan olduğu halde) hayat tarzından dem vurmuyoruz. Muazzam ölçüde bir imar faaliyeti de vardı. Mutasım ve haleflerinin Samarra'da yaptıkları Mansur'un Bağdat'taki bayındırlık işlerini gölgede bırakmıştı. Çünkü *kırk altı yılda* Dicle'nin kıyısında *35 kilometre* boyunca uzanan bir şehir yaratmışlardı: Adeta Woolwich'ten Kew'a kadar yayılmıştı (Resim 61).[29]

29. Bugüne kadar sitle ilgili herhangi bir ayrıntılı tasvirinin yayımlanmaması şaşırtıcıdır. Bir dizi hava fotoğrafı için bkz. Ernst Herzfeld, *Ausgrabungen von Samarra VI. Geschihte der Stadt Samarra,* Berlin 1948. başlıca anıtların açık tasvirleri için Creswell'in not 4'te adı geçen eserine bakınız.

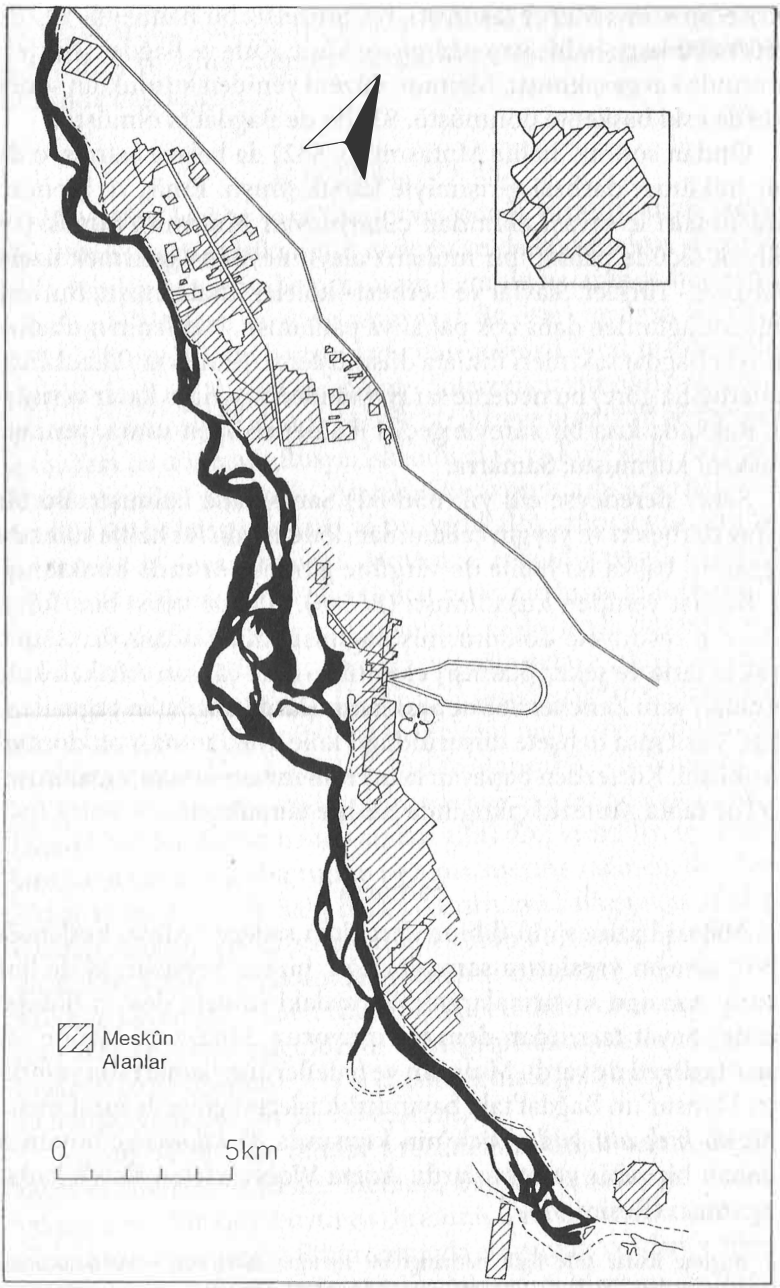

Resim 61. Dicle Nehri kıyısındaki Samarra'nın kabataslak çizimi (küçük resim karşılaştırma amacıyla çizilip İmparatorluk dönemi Roma'sını gösteren bir taslak plandır).

Yakubî, eserinde Samarra'nın kuruluşu ve inşaatıyla ilgili uzun boylu bir tasvire yer vermiştir. Ona göre, halife Bağdat'tan 120 kilometre akış yukarıdaki Samarra'yı ziyaretinden önce birçok muhtemel yerleşim yerini incelemiştir. O vakitler ıssız bölgenin yegâne sakinleri bir Hıristiyan manastırının keşişleriydi. Mutasım ne zaman ki keşişlerden biri ona eskiden Samarra'da bulunan bir şehirle ilgili efsaneyi aktarıp, buranın "büyük, muzaffer ve güçlü bir hükümdar" tarafından yeniden inşa edileceğini söylemiş, işte o an imar kararını vermişti:

> ...mimarlar getirtip onlara en uygun noktaları seçmelerini söylemişti ve onlar da saraylar için birçok yer seçmişlerdi. Ona biat edenlerin her birine yapılmak üzere bir saray bahşetmişti... Ardından askeri ve sivil makam sahipleriyle halk ve de benzer şekilde Ulucamii için [kullanılacak] arazi parçalarının sınırlarını çizdirmişti. Ve caminin çevresindeki çarşının... Bağdat {ve Siraf} çarşılarının tasarımlarının örnek alındığı bir düzenlemeye göre... her farklı mal türünün birbirinden ayrıldığı geniş çarşı dizilerinin taslağını çizdirmişti... kalfalar, duvarcılar ve dövmeciler, marangozlar gibi zanaatkârlarla bütün diğer ustaların gönderilmesi ve Basra'dan... Bağdat'tan ve Antâkiye [Antakya] ve Suriye kıyısındaki diğer kasabalardan tik ve her türlü diğer keresteyle palmiye gövdelerinin getirilmesi ve mermercilerle mermer döşemeciliği konusunda tecrübe sahiplerinin gelmesinin sağlanması için ferman çıkarmıştı.

Yakubî, [şehrin tasvirini] Türk bölüklerine ayrı bir mahalle tahsis edildiğini kaydedip; birliklerine çarşılar, hamamlar ve camiler yapmaları şartıyla halifenin arazi bağışladığı heyet mensuplarını [komutanları] listeleyerek sürdürmüştür. Anacaddeler açılmış, kanallar kazılmış ve dikmek üzere palmiye ağaçları ithal edilmişti. "Toprak binlerce yıl nadasa bırakılmış, bu nedenle dikilen veya ekilen her şey serpilmişti." Nüfusu ikmal etmek için zanaatkârlar ithal edilmişti: Mısır'dan papirüs imalatçıları, Güney Irak'tan çömlekçiler vesaire. Halifenin açık niyeti neredeyse tiz günde yeni bir şehir yaratmak ve meskûn kılmaktı.

Mutasım ve haleflerin yaptırdığı en muhteşem binalar kronolojik sırayla şöyledir:

1. El-Cevsaku'l-Hâkânî [Hakan Sarayı], Mutasım'ın 836'yla 842 arasında inşa edilen sarayı.
2. Sâmerrâ Ulucamii, Mütevekkil tarafından 848/9-52 yıllarında inşa ettirilmiştir.

3. Belküvârâ Sarayı, Mütevekkil tarafından y. 849-59 yıllarında inşa ettirilmiştir.
4. Ebû Dülef Camii, gene Mütevekkil tarafından 860-1 yıllarında inşa ettirilmiştir.
5. Kasrü'l-Âşık, Mutemid'in 878-82 yıllarında inşa edilen sarayı.

Bu binalardan en büyüğü El-Cevsaku'l-Hâkânî'dir. Duvarları, 71 hektarını Dicle boyunca uzanan bahçelerin doldurduğu, 175 hektarlık bir alanı çevreliyordu (Resim 62). Bahçelerden yükselen 60 metre genişliğindeki basamaklara sahip bir merdivenle anıtsal bir girişe, yani Bâbü'l-âmme'ye ulaşılıyordu. Girişin arkasında kabul odalarının, halife dairelerinin ve haremin içine aldığı sarayın aşağı yukarı 200 metrekarelik çekirdeği bulunuyordu. Çekirdeğin ötesindeyse 380 metre uzunluğunda bir avlu vardı; avlunun her iki yanında halifenin maiyet ve muhafızlarının yatakhaneleriyle ahırlar ve ambarlar yer alıyordu. Saray sadece devasa olmakla kalmamıştı. Kazı yapanlardan birinin, Ernest Herzfield'in kelimeleriyle:

> İhtişamı... bu [mimari eserin] kompozisyonuyla uyumluydu... Duvarların alt kısımları her tarafta stukolarla bezenmişti... {gerçi} taht odalarında... {bunların} yerini onlar gibi mermer oymalar almıştı... Harem Dairesi duvarlarının üst kısımları [figürlü] fresklerle süslenmişti... Bütün ahşap işleri, kapılar, kirişler ve tavanlar boyalı ve oyma veya sadece boyalı ve kısmen altın yaldızlı tik ağacındandı.[30]

Belküvârâ Sarayı da aşağı yukarı onun kadar devasaydı. Dicle Nehri'ne nazır, her bir kenarı 1.250 metre uzunluğunda, duvarlarla çevrili dikdörtgen bir alandan meydana geliyordu. Nehir boyunca içlerinde zengin süslemeli pavyonlar bulunan bahçeler vardı. Taht odasını, saltanat dairelerini vesairi kapsayan ana bina 465'e 255 metre ölçülerindeydi. Bunun gerisinde avlulara, camilere ve başka yapılara sahip daha da büyük bir binalar topluluğu bulunuyordu. Esas giriş cam mozaikle süslenmişken, ana sarayın duvarları resimler ve stukolarla bezenmişti.

Samarra'nın en son inşa edilen sarayı Kasrü'l-Âşık aynı zamanda sarayların en küçüğüydü: Kuvvetle tahkim edilmiş duvarlara sahip, sadece 140'a 93 metre ölçülerinde dikdörtgen bir binaydı. Kısmen doğal [kayalar] kısmen de tonozlu temellerden meydana

30. Alıntıya Creswell'in a.g.e. Cilt 2'de yer verilmiştir, 232-43.

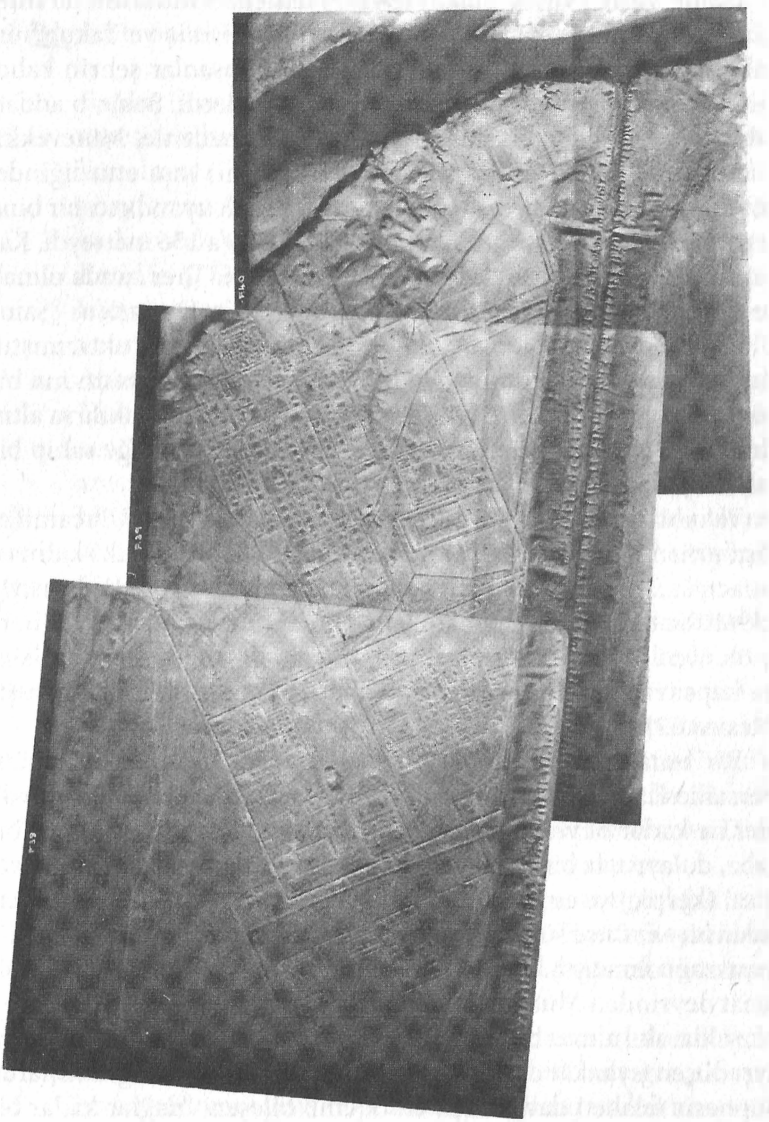

Resim 62. Ca'feriye saray kompleksinin hava fotoğrafı. (University of London, Institute of Archaeology'nin müsaadeleriyle)

getirilen bir platform üstüne oturuyordu. Muhteşem bir şehir manzarası vardı.

Halife Vâsık [Vâsiḳ-Billâh] (842-7) temelleri Mutasım tarafından atılan Samarra'nın kurumlarını güçlendirmiş ve Yakubî'nin anlattığına göre, onun gayretleri sayesinde insanlar şehrin kalıcı bir başkent niyetiyle kurulduğunu fark etmişlerdi. Şehir, o andan itibaren kendine yeni sakinler çekmişti. Bu nedenle, Mütevekkil [Sâmerrâ] Ulucamii'ni (el-Mescidü'l-câmi'sini) inşa ettirdiğinde, boyutları bakımından saraylar kadar hayranlık uyandırıcı bir bina ortaya çıkartmıştı. Ulucamii'nin iç ölçüleri 240'a 156 metreydi. Kapalı bölümünün çatısını enine 25 [sıra] boyuna [her sırada olmak üzere] 9 ayak taşıyordu. Makdisi, bu caminin Dımaşḳ'ın [Şam] Ulu Cami'sini [Emeviyye Camii] gölgede bıraktığını aktarmıştır. Duvarları bezeklerle kaplıydı: Herzfeld'in caminin iç kısmının bir bölümünü temizlerken bulduğu *tessera*'lardan* yola çıkılırsa altın varaklı cam mozaikle. 50 metreden fazla bir yüksekliğe sahip bir minareyse caminin dışında bir başına durmaktaydı.

Yakubî'nin anlattığına göre, Belküvârâ Sarayı'nı ve Ulucamii'ni inşa ettirmekle yetinmeyen Mütevekkil, "anısının baki kalması amacıyla... kendine bir şehir yapmakta karar kılmıştı". Dolayısıyla 859/60'da bir saray, evler, çarşılar ve Ebû Dülef Cami diye bilinen, iç ölçüleri 213'ye 135 metreyi bulan yeni bir mescidler camisini de kapsayan Ca'feriye adlı yeni bir mahalle ortaya çıkarmıştı (Resim 62).

Bu binaların her biri çok büyüktü: el-Cevsaku'l-Hâkānî Versailles'dan büyük, Ulucamii o güne kadarki en büyük camiydi. Her ne kadar büyüklük tek başına bir kalite kıstası değilse de, bir çaba, dolayısıyla bir harcama ölçüsüdür. Ayrıca esas inşaat malzemesi (kerpiç) ve emeğin ucuzluğuna rağmen –bırakın şehrin geri kalanını– az önce söz konusu edilen beş binanın toplu maliyeti bile muazzam olmalıydı. Abbasi halifeleri, Harun Reşid'in (786-809) saltanat devrinden Mutezid'in tahta çıktığı (892) günlere kadar geçen yüzyılda, akıl almaz bir servetin sahibiyken iflasa sürüklenmişler ve ayrı düşen isyankâr eyaletler yüzünden gelir kaybına uğramışlardı. Şüphesiz felaketi davet eden en önemli bileşen, "dağlar kadar bir budalalık" diye nitelenen, Samarra'nın yaratılmasıydı.[31]

* Mozaik yapımında kullanılmak üzere sert malzemelerden düzgünce kesilmiş, genellikle küp biçimli küçük parçadır. (ç.n.)

31. J. M. Rogers, "Samarra: a study in medieval town planning", A. Hourani ve S. M. Stern (Der.), *The Islamic City içinde*, Oxford 1970, 119-155, özellikle 127.

Beş Sonuç

Bu ve bir önceki bölüm beş sonuç çıkarmamızı sağlamaktadır:

1. Bağdat (kuruluşu 762), konumu ve Abbasi sarayının varlığı sayesinde hızla büyük bir ticari ilişkiler ağının merkezi halini almıştı. Bu ağ sekizinci yüzyılın sonlarıyla dokuzuncu yüzyılın başları arasında Umman Denizi'ni ve Güney Çin kadar uzak yerleri kapsayacak şekilde genişlemişti. Harun Reşid'in (775-809) saltanat devri, Bağdat'ın servetiyle ticaret hacminin eşi benzeri bulunmayan ölçüde yüksek düzeylere varmasına sahne olmuştu.
2. Abbasi halifeleri içeride istikrar yaratmayı başaramamışlardı. Dokuzuncu yüzyıl sık sık baş gösteren ayaklanmaların yanı sıra hükümdar ailesi mensupları, saraydaki hizipler ve ordu arasındaki bir iç çatışma dönemiydi. Reşid'in meşru halefi bir gaspçının kanını dökerek tahta çıkmış; birbirini izleyen sekiz halifeden ikisi suikasta uğramış, ikisi de sürgünde ölmüşlerdi.
3. Az sayıda istisna dışında halifeler har vurup harman savurmuşlardı. Yeni başkent Samarra'nın 836'daki kuruluşu devasa bir harcama gerektirmişti. Mutasım, 836-42 yılları arasında Versailles'dan daha büyük bir saray yaptırmış; Mütevekkil yaklaşık 849-59 yıllarında onu hemen hemen aynı büyüklükte bir yenisiyle değiştirmiş; Mutemid 872-82 yıllarında bir üçüncüsünü inşa ettirmişti. Bizzat şehrin kendisiyse Dicle Nehri kıyısında 35 kilometre boyunca yayılmıştı.
4. Zaman zaman yaşanan savaşlarla bariz savurganlığın eseri bir ekonomik felaketti. Abbasi hazinesi, Harun Reşid öldüğünde ağzına kadar doluydu; Mutezid tahta çıktığındaysa (892) boşalmıştı.
5. Dolayısıyla İskandinavya'ya gümüş ihracının doruk noktası Batı Asya'da Harun'un saltanat devrinde gerçekleşen hızlı ekonomik gelişmeye denk gelir. Bu arzın kurumasıysa Abbasi ekonomisinin gittikçe mecalsiz düşmesiyle çakışır.

7
Bir Devrin Sonu

Bağdat, Batı Rusya'dan gelen tacirler için sadece büyük bir merkez değil, aynı zamanda Çin'e kadar uzanan bir ticaret rotasının ucuydu. Şehir, Abbasiler döneminde dünyanın merkezi halini almıştı. Sture Bolin ve Maurice Lombard, bunu çok uzun zaman önce Pirenne'in tezini eleştirirken kavramışlardı ama eldeki kanıtlar tarihçi meslektaşlarını ikna etmeye yetmiyordu. Bugünse elimizin altında çok daha fazla bilgi mevcuttur. Peki, bundan ne anlam çıkarıyoruz? Dorestad, Haithabu ve Birka'nın –ve de Siraf'ın– bu ani ve aynı anda ortaya çıkan gelişimini nasıl açıklamalıyız? Daha önce gördüğümüz gibi, her *emporium* bir tacirler ağıyla irtibat halindeydi; biri Kuzey Denizi'nde, biri Batı Baltık'ta, diğeri Doğu Baltık'ta, bir başkasıysa Umman Denizi'nde faaliyet gösteriyordu. Bu nedenle her ne kadar Bolin'le Dinyeper rotasında –yani zincirin son halkasında– faaliyet gösteren tacirlerle on altıncı yüzyılda Yenidünya'dan gümüş getiren İspanyol hazine filolarını benzer görmesi konusunda bir ihtimal uyuşsak da, şunu akıldan çıkarmamalıyız ki bunlar uzun ve karmaşık bir zincirin halkalarıydı.[1]

Neden doğudan gemiyle, Karolenj İmparatorluğu'nun güney kanadı İtalya'ya doğrudan ulaşım görmezden gelinmişti acaba? Her şey bir tarafa Harun Reşid'le Şarlman arasındaki karşılıklı heyet alışverişi sırasında elçiler bu rotayı kullanarak, Piza ve Cenova üzerinden İmparator'un sarayına ulaşmışlardı. Tacirlerin, sefirlerin izinden gidememelerini iki neden açıklayabilir. Birincisi, iki lider arasındaki heyet teatisi hemen hemen hiçbir uyum işaretine

1. Sture Bolin, "Mohammed, Charlemagne and Ruric", *Scandinavian Economic History Review* 1, 1952.

Resim 63. Sofu Ludwig tarafından Dorestad'da darbedilen bir gümüş denier'in arka yüzü. (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek'in müsaadeleriyle)

delalet etmiyordu. O günler iki toplumda da, Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasında sürekli derinleşen bölünmeleri yaratan, manevi canlanışların ortaya çıktığı zamanlardı. Dolayısıyla iki cemaatin inançsızı da şiddetle mahkûm ediliyordu. Muhtemelen iki lider de tebaaları açısından hangi ilişkilerin siyaseten kabul edilebilir, hangilerinin kabul edilmez olduğunun farkındaydı. F. W. Buckler'ın Şarlman'la Harun Reşid arasındaki karşılıklı heyet alışverişini anlattığı kısa tasvirinde gösterdiği gibi, Abbasi liderleri Karolenj özel elçilerinin Bağdat'ta muhtemelen yaratacağı sarsıntının gayet bilincindeydiler.[2] İkincisi, iki imparatorluğun Bizans'la çalkantılı ilişkileri vardı. Örneğin, 802'deki Karolenj misyonunu doğuya yap-

2. F. W. Buckler, *Harunu'l-Rashid and Charles the Great,* Cambridge, Mass.,1931, özellikle 21-7.

tığı uzun yolculuk sırasında Adriyatik'te Bizans savaş gemilerine göğüs germek durumunda kalmıştı. O zamanlarda Karolenjlerle Bizanslılar Venedik'in kontrolü üzerine çekişiyorlardı. Bu imparatorluklar arasındaki peş peşe yapılan küçük savaşlardan biriydi. Buna rağmen, Konstantinopolis'in en korktuğu düşmanı Harun Reşid'di. 781'de Bizans başkentinin surlarına dayanan bir orduya komuta etmiş ve ancak yüklü bir ödemeden sonra çekilmişti. Halifeyken Bizans topraklarına bir dizi keşif seferi düzenletmiş, Bizans soylularını kendine bağlanmaya [vasallığa] zorlamıştı. Ne var ki Bizans donanması üstesinden gelinmesi zor bir düşman olarak kalmıştı. Çünkü bu Konstantinopolis'in İtalya'nın güneyinin yanı sıra uzaktaki adalarını savunmasının yegâne yoluydu. Bu donanma iki kara gücünü düşük ihtimalli dostluk [potansiyelini] daha fazla araştırmaktan alıkoymuştu. Sonuçta, Karolenjler batı ve kuzeyde "pazar" ararken, Abbasi tacirleri de Batı Rusya'dan gelen hatta daha uzaktaki tacirlerle bağlantı kurmuşlardı.

Batıdan doğuya uzanan bu rota üzerindeki şeflik ve devletlerin hükümet başlarının durumu, bütün küçük krallıklarda olduğu gibi, pek parlak değildi. Ticaret tabii ki hükümdarlara statü ve itibarlarını öne çıkaran lüks mallar getirmişti. Ama ülkelerarası ticaret seçkinler tarafından kontrol edildiğinden, halkaların birinde baş gösteren bir kriz bütün bir sistemi tehlikeye düşürebilirdi. Bütün bir zincir basbayağı aniden dağılabilirdi.

Bundan ötürü, Abbasi gümüşünün Karolenjler açısından önemi konusunda herhangi bir şüphe bırakmamak üzere bu domino teorisini incelemeliyiz. 6. Bölüm'de Abbasi hanedanının nasıl bir politik krizi savuşturmak için o muazzam servetini devasa bir girişime –Samarra'nın yaratılmasına– yatırdığını özetledik. Kısmen bu politik bölünmelerin üstesinden gelmeye yönelik bir kumardı; Harun Reşid'in ölümünü izleyen sosyal kargaşayı yansıtıyordu. O halde, halifelikteki bu kararsız dönemde Batı Avrupa'da ne olmuştu?

Şark Bağlantısının Zayıflaması

Abbasi halifeliğinin siyasi istikrarsızlığı ve halifelerin korkunç harcamaları, Rusya'nın Avrupa kesiminde bulunan sikke gömülerine yansımıştır. Thomas Noonan tarafından yapılan yeni bir analiz, bu gömülerin bileşimlerinde 820'lerde belirgin bir değişimin meydana geldiğini göstermektedir. Bu tarihten sonra fark edilir bir şekilde

daha az sayıda yakın zamanda darbedilmiş halifelik menşeli sikkenin yanı sıra, azalan oranda Kuzey Afrika ve İspanyol dirhemi mevcuttur.[3] Ayrıca, Klavs Randsborg da dokuzuncu yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinden kalma İskandinavlara ait katmanlardaki gümüş dirhemlerin sayısının azaldığına işaret etmiştir.[4] Dolayısıyla Batı Rus ve İskandinav toplulukları Abbasi kargaşalığının etkilerini hissetmişler gibi görünmektedir. Gerçi, şark servetinin nüfuzu azalsa da, bu topraklarda hanidir mevcut gümüş dolaşımı sürmüş, hatta birkaç yıl boyunca bazı yerler gönenmeye devam etmişti. Örneğin, Haithabu'nun kazı ekibi, söz konusu yerleşmede dokuzuncu yüzyıl boyunca birbirini izleyen bir dizi yakın tarihli iskân evresini gün ışığına çıkarmıştır. Keresteden yapılmış bütün binalar aşağı yukarı her yeni nesille birlikte ya yeniden inşa edilmişler ya da tadil edilmişlerdir. Ayrıca biliyoruz ki Haithabu, bir grup tacirin Hamburg surlarının önünde Vikinglerin saldırısına uğradığı 845 kadar geç tarihlerde dahi hâlâ Ren Bölgesi'nden gelen tacirleri kendine çekiyordu. Nitekim [Bremen Piskoposu, Aziz] Rembert bu sahneyi inandırıcı bir pasajda tasvir etmiş ve bu hadisenin tacirler açısından önemi konusunda pek kuşkumuz kalmamıştır:[5]

> Bu hadisenin şaşırtıcı hızı çevredeki adamların bir araya gelmesine zaman bırakmamıştı. Piskopos efendimiz düşmanın belirdiğini duyduğu ilk anda, bu yeri takviye kuvvetler gelinceye kadar öncelikle kalenin ve tahkimatsız *wik*'in* sakinlerini kullanarak savunmak istemişti. Ne var ki putperestler saldırmış ve kale kuşatılmıştı bile. Artık dış bölgeleri savunmanın önemini değerlendiriyor ve ona teslim edilen kutsal emanetleri... ayrıca kaleden kaçmayı başarıp telaşla ortalıkta koşuşturan insanları... nasıl kurtaracağı üzerinde kafa yoruyordu. Düşman içeri girdikten sonra müstahkem şehri ve komşu *wik*'i baştan aşağı yağmalamıştı; geceleyin sahneye çıkmışlar ve o gece ve ertesi gün ve de gecesinde oradan ayrılmamışlardı. Bu yeri tamamen talan edip ateşe verdikten sonra tekrar kaybolmuşlardı. Artistik objelerle dolu kilise ve piskopos tarafından kurulan harikulade manastır yakıp yıkılmıştı. Sayısız kitapla birlikte soylu imparatorumuzun pederimize verdiği muhteşem Kitab-ı Mukaddes yok edilmişti. [Hamburg'un ilk başpiskoposu, Aziz] Ansgar'ın orada

3. Thomas S. Noonan, "Ninth-century dirham hoards from European Russia: a preliminary analysis", M. A. S. Blackburn ve D. M. Metcalf (Der.), *Viking-Age Coinage in the Northern Lands içinde*, Oxford (British Archaeological Reports Supplementary Series 122), 47-118, özellikle 69-71.

4. Klavs Randsborg, *The Viking Age in Denmark*, Londra 1980, 152-62.

5. Edith Ennen, *The Medieval Town*, Amsterdam 1979, 49.

* Eski Avrupa dillerinde yerleşme, köy, ev bark anlamına gelmektedir. (ç.n.)

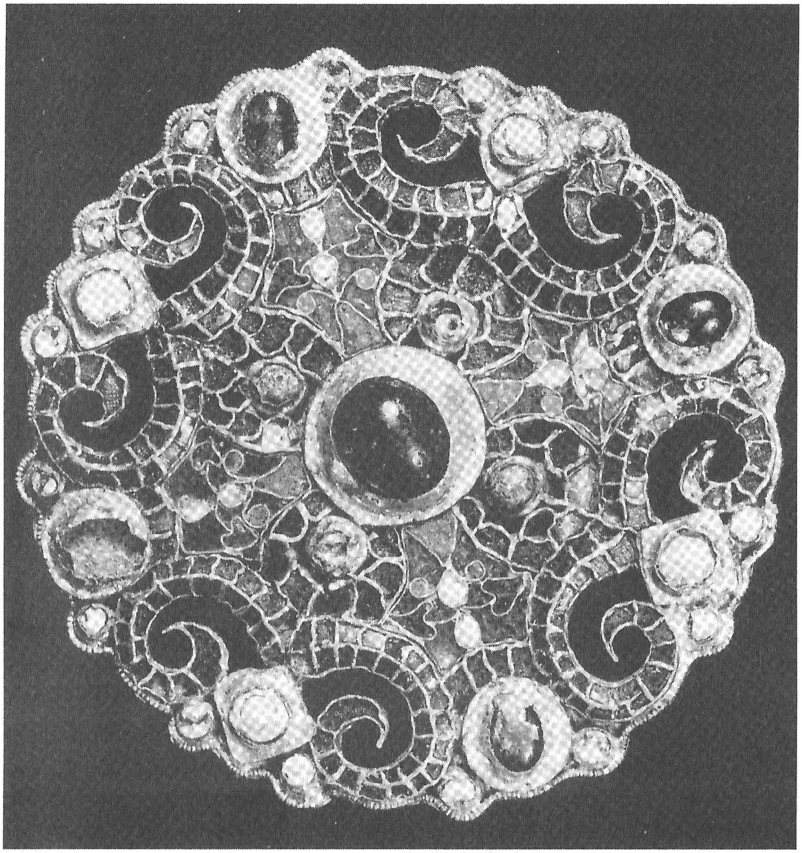

Resim 64. Dorestad'da bulunan Şarlman'ın saltanat devrinden kalma bir altın broş. (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek'in müsaadeleriyle)

elinde bulundurduğu her şey, diğer kıymetli objelerin yanı sıra kutsal kilise kapları heba olmuştu, düşmanın baskını sırasında ya çalınmış ya da yanmıştı.

Buna rağmen, ticari ilişki ağlarının çöküşü bu yeni merkezlerde yaşayanlar açısından gerçekten çok daha dramatik sonuçlara yol açmış olmalıydı.

Artık 820'ler ve 830'ların kritik değişim yılları olduğu görüşünü desteklemek amacıyla Dorestad'da elde edilen kanıtlara başvurabiliriz. Ren deltasında yer alan bu ticaret merkezinde kazı yapanlar bir süreliğine *emporium*'un, Vikinglerin geç 830'lardan 860'lara

kadar gerçekleştirdikleri çok sayıdaki baskından sonra çöktüğünü ileri süren tarihi bakış açısını kabul etmişlerdi. Bu çok önemli merkezin 860'larda terk edilmesinin bu baskınlara ve bizzat Ren Nehri'nin yatağının gitgide değişmesine dayandığına inanılıyordu. Oysa Dorestad arkeolojisi farklı bir durumu akla getirmektedir. Nitekim kazı ekibince kaleme alınan kazı raporlarının ilk cildinde şöyle yazmaktadır:

> Nümismatik kanıtlar... Dorestad'ın ekonomik durumunda MS 830 civarında önemli bir değişiklik meydana geldiğine dair güçlü bir belirti barındırmaktadır. Hemen hemen bu tarihte, önceki en az elli yıllık dönemi karakterize eden, Karolenj sikkelerinin [Dorestad'a] düzenli akışı bir hayli azalmış ve bizzat Dorestad'da bulunan... resmi Karolenj darphanesi de sikke kesimini durdurmuştu... bu nedenle bunların Dorestad'ın refahının azaldığını ve ticari ilişkilerinin zayıfladığını yansıttığından pek şüphe edilemez.[6]

Dolayısıyla, arkeolojik kanıtlar özellikle bu *emporium*'un Viking baskınlarından *önce* gerileme sürecine girdiğini ve yağmacılar fiilen geldiğinde artık burada büyük ölçüde küçük bir topluluğun yaşadığını akla getirmektedir. Eğer durum böyleydiyse, bunun aynı zamanda Karolenjler'in gümüş arzının duraklaması ve politik bölünmelerin iç savaşa yol açması karşısında değişen ekonomik özlemlerini de yansıttığını varsayabiliriz.

Dönemin tarihçileri, Sofu Ludwig'in oğulları arasındaki iç savaşı hafife almamışlardı ve bizim de bunun önemini kavramamız gereklidir. Halifelikteki bölünmelere benzer şekilde Karolenj ülkesindeki iç savaş da uluslararası ticareti besleyen seküler ve kiliseyle ilgili seçkinler üzerinde yıkıcı bir etki meydana getirmişti. Dolayısıyla anlaşılan bu halefiyyet savaşı, Kuzey Fransız saraylarıyla Saksonlar dönemi Southampton'ı Hamwih, yani Manş Denizi'nin iki yakası arasındaki ticareti neredeyse sona erdirmişti. Southampton'da gerçekleştirilen kazılar bu noktayı öne çıkarmaktadır. Wessex'te Mercia Krallığı'nın hüküm sürdüğü yaklaşık 790'la 820/830 arasında Hamwih'te alışılmadık bir refah dönemi yaşandığına dair bolca kanıt bulunmuştur. Ancak liman, yerel Batı Sakson hanedanının Kral Egbert'in yönetimi altındaki yükselişiyle birlikte çökmüştü. Bu bariz çelişki sadece Manş Denizi'nin karşı kıyısındaki politik

6. W. A. van Es ve W. J. H. Verwers, *Excavations at Dorestad 1; The Harbour: Hoogstraat 1*, Amersfoort 1980, 297.

gelişmelerle açıklanabilir. Bu ayrıca bazı yönleriyle, muhtemelen Egbert'in saltanat devrinde Kent ve Cornwall'u istila edip Land's End'den Thanet'e kadar uzanan bir politik yapı kuran, Batı Saksonların savaşçı politikalarının nedenidir de. Bir kere daha, Hamwih'e yönelik 842'deki ünlü baskınlar gerileme sürecindeki bir yerleşmeye yapılmış olmalıdır.[7]

Bu kanıtları ne hiçe sayabilir ne de tamamen bir tesadüf diye elimizin tersiyle itebiliriz. Ne de bu önemli *emporium*'un sonu hakkında "Bu mantar gibi yerden biten Merovenj kasabaları konusunu [değerlendirirken] bunların her şeyden önce kök salmadığına işaret etmeliyiz. Pek sıkıca temel tutmuş gibi görünmemektedirler. Bu *emporium*'lar, Karolenj dünyasıyla organik bağlantılara sahip bulunmaktan ziyade bu dünyanın içindeki yabancı anklavları teşkil ediyorlardı" diye yazan Quentovic tarihçisi Jan Dhondt'la canıgönülden uyuşabiliriz.[8] Muhtemelen mantar gibi yerden bitmişlerdi bitmesine ama Karolenj dünyasında önemli roller oynamışlardı. İşin doğrusu onlar Karolenjler'in ekonomik özlemlerinin bir yansımasıydı ve arkeoloji, sanki onları sırf kısa ömürlü oldukları için bir kenara atan dönemin kronikçileri gibi davranmamamız konusunda bizi uyarmaktadır.

830'dan Sonra

Karolenj ülkesindeki iç savaş İmparator Ludwig'in saltanat devrinin son on yılını mahvetmişti. 840'taki ölümü oğulları arasındaki bölünmeyi içinden çıkılmaz hale getirmekten başka bir işe yaramamıştı. Bu bölümler bir dizi askeri harekâttan sonra nihayet 843'te bir çözüme kavuşturulmuştu. Üç oğul, Verdun'da buluşup bir antlaşma imzalamışlardı (Resim 65). Sonuçta Şarlman'ın mirası üç torunu arasında paylaştırılmıştı. En büyük torun Lothar'ın payına Aachen'den İtalya'ya kadar uzanan bir koridor düşmüştü. Doğudaki topraklar bir küçüğü Alman Ludwig'e verilmişti. Sonunda Judith'ten doğma en genç oğul Dazlak Karl da Batı Frank'ı almıştı. Şarlman'ın yitip giden mirası yavaş yavaş dağılmıştı ama bilahare birleşik bir devlet sadece tek bir vesileyle 884'den üç yıl sonra Alman Ludwig'in oğlu kısa bir süreyle başa geçtiğinde vücut bulmuştu.

7. P. Lauer (Der.), *Nithard: histoire des fils de Louis le Pieux*, Paris 1964, 124; J. F. Cherry ve Richard Hodges, "The chronology of Hamwih, Saxon Southampton, reconsidered", *Antiquaries Journal* 58, 1978, 299-309.
8. Alıntı Ennen'in, adı geçen eserinde yer almaktadır, 45.

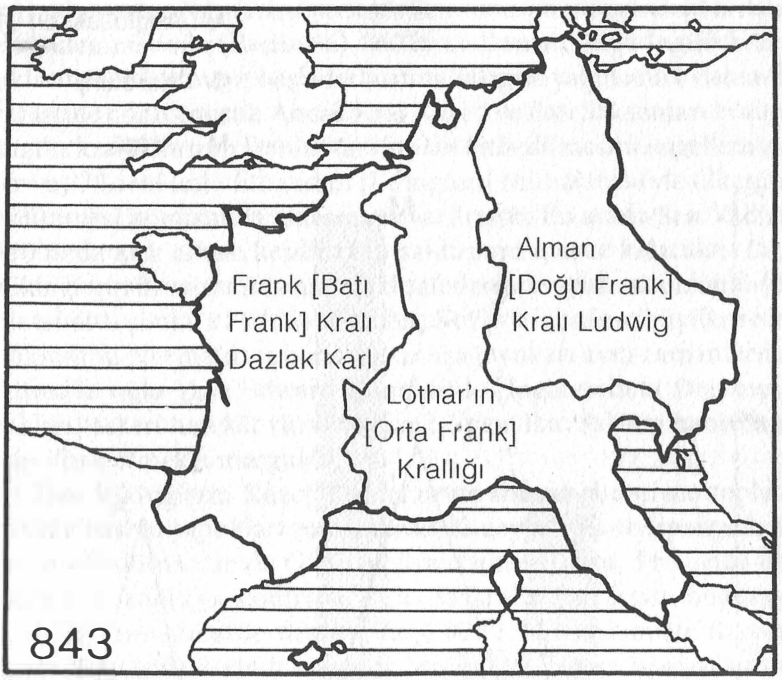

Resim 65. Şarlman'ın imparatorluğunun 843'teki Verdun Antlaşması'yla bölünmesi.

Bunun ardından Clovis'in zamanlarındaki ülkeler, kırkyamayı andıran bir dizi düklüğe ve krallığa bölünmüştü. Ortaçağın iskelesini İmparatorluğun kendisinden ziyade bu ülkeler kuracaklardı. Oysa Batı Saksonları, Egbert'in yönetiminde 820'ler ve 830'larda elde ettikleri ciddi kazanımları takviye edip, bunları erken onuncu yüzyılda kuracakları birleşik bir İngiltere'nin üsleri olarak kullanmışlardı. Kral Alfred'in gerçekleştirdiği, ticaretin durduğu ve büyükbabasının saltanat devrinde Batı Sakson ekonomi politikasının derlenip toparlanmasına ihtiyaç duyulduğu, bir arka planda bina edilmişti. Elbette gücü Vikinglere karşı koymaktaki başarısından kaynaklanmıştı.

Normanlar da doğuyla batı arasında daralan ticarete şiddetle tepki vermişlerdi. Kutsal Ada'daki [Lindisfarne Adası] Lindisfarne'in da yağmalandığı 789 kadar erken tarihlerde zengin, savunmasız yerleşim yerlerine küçük çaplı baskınlar yapılmıştı. Ama 830'lar ve 840'larda baskınlar yoğunlaşmış; Friz, Flaman, Doğu Anglia ve Batı

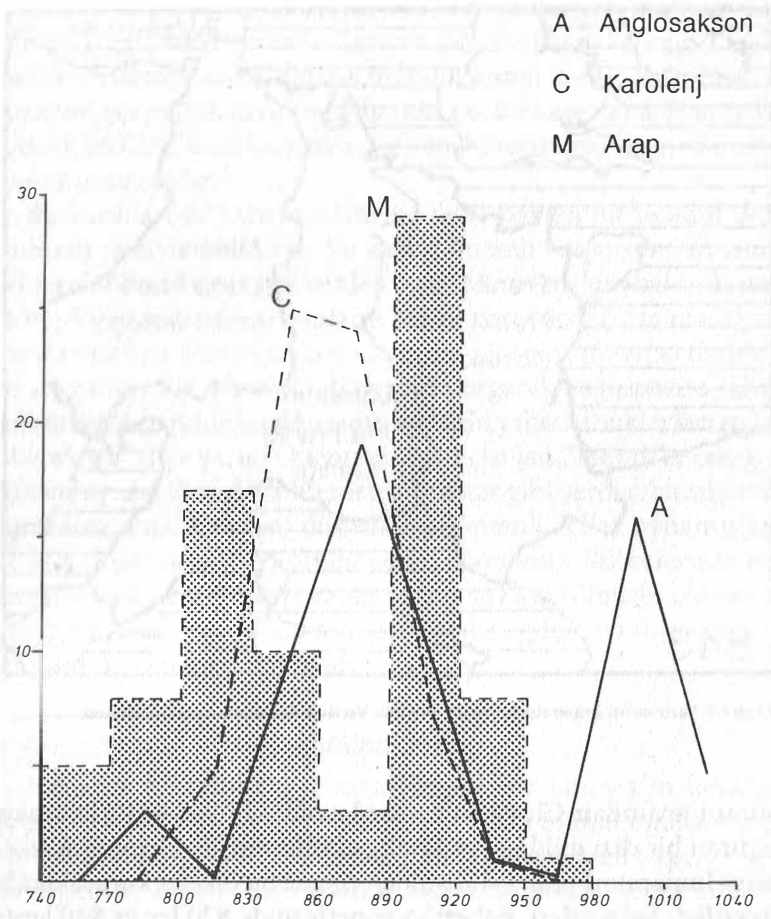

Resim 66. Anglosakson ve Karolenj sikkelerinin Baltık Denizi katmanlarındaki keşfiyle Arap dirhemlerinkinin kıyaslandığı bir grafik. (Şark'la) ticaretin ve (İngiltere ve Karolenj krallıklarına yönelik) baskınların yan yana koyulduğu grafik, iki külçe kaynağının tümleyici niteliğini göstermektedir. (Klavs Randsborg'unki örnek alınarak)

Sakson kıyı beldelerine arka arkaya saldırılar düzenlenmişti.[9] Bu saldırıların gerçek boyutlarını belirlemek zordur çünkü arkeolojik kanıtlar üstünkörüdür. Ayrıca –pek tarafsız gözlemciler sayılmayan– kronikçi keşişlerin abartma alışkanlıkları vardı. Buna rağmen kroniklerde baskınlara dair artan orandaki bahis 835'i izleyen elli

9. Bkz. Richard Hodges, *Dark Age Economics*, Londra 1982, Bölüm 8.

yıl boyunca toprağın içine yerleştirilen sikke gömülerindeki artışla doğrulanmaktadır (Resim 66). 860'larda Danlar, Doğu İngiliz krallıklarını ilhak etmeye başladıklarında rastgele yağmacılık sistemli bir işgale dönüşmüştü. Ancak Kral Alfred ve Batı Saksonları bütün İngiliz krallıklarının Danlar tarafından fethedilmesini engellemişler ve 878'deki ünlü Ethandun [Edington] Muharebesi'yle ülkenin bölünmesi konusunda anlaşmaya varılmıştı. Bu arada Sen Vadisi 890'larda ardı arkası kesilmeyen saldırılara maruz kalacaktı. Bu, Vikinglerin Britanya Adaları'ndaki zaferlerinden daha uzun ömürlü bir tehditti çünkü 911'de Saf Charles, Kuzey Fransa'nın büyükçe bir bölümünü Normanlara bırakmıştı. Aşağı yukarı aynı zamanlarda Alfred'in oğlu Yaşlı Edward Danelaw'da [İngiltere'deki Dan toprakları] askeri harekât yürütmek ve bölgeyi Batı Sakson hanedanı için ilhak etmekle meşguldü.

Tam Vikinglerin Kuzey Denizi çevresindeki Hıristiyan topluluklara baskın yaptıkları zamanlarda, Kuzey Afrika ve İspanya'dan gelen Müslümanlar da Girit, Sicilya, Güney İtalya, Provence ve Güney Anadolu'ya saldırıyorlardı. Baskınlar batı İslam hükümdarlıklarının Abbasilerden koptuğu 820'lerde başlamıştı. Servet kaybı Baltık ülkelerindeki kadar Mağrip ve Emevi İspanya'sının

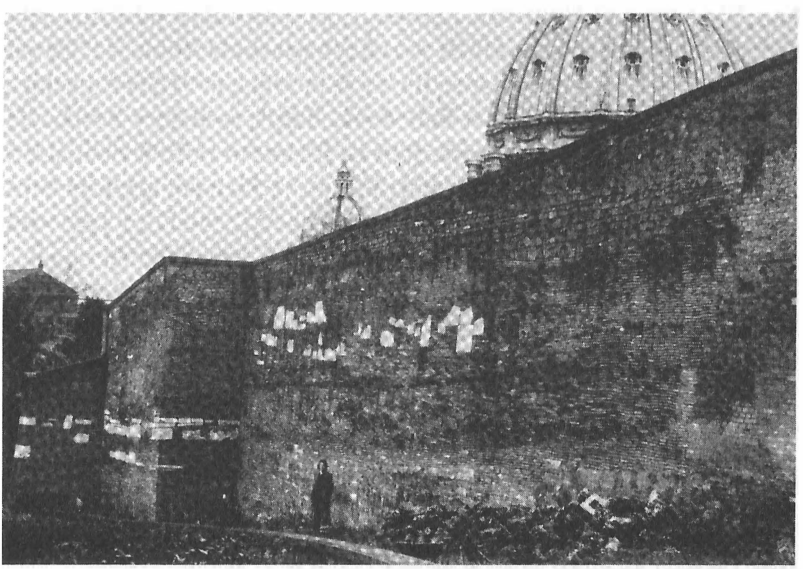

Resim 67. Papa III. Leo tarafından inşa ettirilen Leonine Duvarı'nın bir bölümü. (Fotoğraf: Bryan Ward-Perkins)

[Endülüs Emevileri] siyasi istikrarını da etkilemişti. Savunmasız Hıristiyan topluluklarına yönelik baskın ve istilalar sonuçtu. 827'de küçük bir firari birliği Girit'te karaya çıkıp adanın kontrolünü Bizanslıların elinden almıştı. Aynı yıl gözden düşmüş Bizanslı Amiral Euphemios'un daveti üzerine Mağrip'in Aglebi Emiri Sicilya'nın fethi için büyük bir askeri birliği adaya göndermişti. 831'de Palermo düşmüş, izleyen yetmiş yıldan fazla bir süre içinde gitgide bütün bir ada zapt edilmişti. 830'dan sonra İtalya kıyısına düzenlenen akınlar yoğunlaşmıştı. İtalyan anakarasındaki liman şehri Bari [o dönemde Bârî] 847'den 871'e kadar, yirmi yıldan fazla bir süreyle küçük bir bağımsız İslam emirliğinin başkentiydi. O zamanlar Roma surlarının dışında kalan [Eski] San Pietro Bazilikası'nın yağmalanması geniş ölçüde suçlamalara yol açmış ve Araplara karşı İmparator Lothar'ın komutasında bir Karolenj saldırısı başlatılmıştı. Bu aynı zamanda San Pietro Bazilikası'nın çevresine (Papa IV. Leo'nun adının verildiği) Leonine Duvarı'nın inşa edilmesinin de nedeni olmuştu (Resim 67).[10] Ne var ki Arap tehdidi kolayca ortadan kaldırılamamış ve 915'e kadar Karolenjler'e, Bizanslılara ve Benevento gibi daha küçük Hıristiyan hükümdarlıklarına devamlı tehlike arz etmişlerdi. Bu sürede Napoli ve Salerno gibi yerleşim merkezlerine defalarca baskın yapılmış, büyük Monte Cassino ve San Vincenzo al Volturno manastırları alan talan edilmişlerdi. Gelgelelim yağmacılar onuncu yüzyılın başlarında Roma'yla Napoli arasındaki tek bir hisara hapsedilmiş ve en nihayet 915'te topyekûn defedilmişlerdi.[11] Bu başarı Batı Asya, Baltık ve Kuzey Afrika'yla yeniden ticaret yapmaya başlarken ve Bizans'ın politik dirilişinin şafağında gerçekleşmişti. Nitekim Viking ve Sarazen tehditlerinin ortadan kaldırılması simgesel olarak Kuzey Denizi'nin yanı sıra Akdeniz çevresinde yer alan ülkelerdeki bir ticari canlanışı imgelemektedir. Söz konusu bu zamana kadar Büyük Charles [Şarlman], kronikçi Nithard'ı tekrarlarsak, "kutlu bir anıydı... [geride] tamamen ferahlamış birleşik bir Avrupa bırakmıştı."[12]

10. Sheila Gibson ve Bryan Ward-Perkins, "The Surviving remains of the Leonine Wall", *Papers of the British School at Rome* 47, 1979, 30-57 ve 1983, 222-39.
11. Nicola Cilento, *Italia Meridionale Longobarda,* Napoli 1966, 175-89.
12. Lauer, a.g.e., 145.

8
Dört Hipotez

Henri Pirenne'in tezi üzerine yapılan tartışmalarla ilgili arkeolojik kanıtları bir araya getirmeye çalıştık. İddialarımızın deneme varsayımları olduklarını vurgulamalıyız. Ve bunlar hakkıyla ancak sahada sınanabilirler. Nitekim Avrupa'nın birçok bölgesinde acilen yürütülmesi gerekli kapsamlı arkeolojik alan araştırmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Münferit bilgi kırıntılarını alıp bunları kesintisiz bir tarihi anlatı meydana getirmek amacıyla yan yana sıralamak tehlikelidir. Gene de, bu çekinceleri akılda tutup, arkeolojik araştırmalarla sınanması mümkün –ve sınanmalı– dört hipotez geliştirerek noktalıyoruz. Bunu yaparken de "iki temel noktanın" formüle edilmesiyle son bulan *Hazreti Muhammed ve Şarlman*'ın kısa ve öz vargısını hatırlatıyoruz.[1]

1. Romen sosyal, politik ve ekonomik sistemleri erken beşinci yüzyılda tamamen çökmemişti; Akdeniz uygarlığı altıncı yüzyıla kadar ayakta kalmıştı. Ancak 400'le 600 arasında Akdeniz dünyasının çözülmesine yol açan muazzam ve kapsamlı gelişmeler yaşanmıştı. Halihazırda bu gelişmelerin kaplamı ve çözülmenin derecesi hangi açıdan baktığınıza bağlıdır. Gene de insan Pirenne'in ortaya attığı, Akdeniz topluluğunun 600'de 400'den çok az farklılık gösterdiği görüşünü kolay kolay onaylayamaz. Zaten arkeolojik kanıtlar bu halleriyle bile aksini akla getirmektedirler. Batı İmparatorluğu 600 civarında politik ve ekonomik çöküşünün son aşamalarındaydı ve sadece bir sonraki nesil kadar bir zaman aralığı içinde Doğu

1. Henri Pirenne, *Hazreti Muhammed ve Şarlman*, Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, 2012, 363.

Resim 68. Wodan [Odin] tipi bir sekizinci yüzyıl Friz sceatta'sı taklit edilerek, muhtemelen Dorestad'da darbedilmiş bir Haithabu "denier'inin" arka yüzü. (Kirsten Bendixen'in müsaadesiyle)

İmparatorluğu da politik ve ekonomik yıkılışa doğru yönelmekle yüz yüze kalmıştı. Bir başka deyişle, Akdeniz'in dönüşümü ilk Arap akınından epey önce yol almıştı. Kartaca (698'de) kuşatıldığında, şehir eskisi kadar canlı değildi. Çöküşü de adeta Akdeniz'in her tarafındaki irili ufaklı bütün şehirlerinkini temsil etmektedir. Geç yedinci yüzyılla erken sekizinci yüzyılda bir İslam imparatorluğunun yaratılması Pirenne'in saptadığı ekonomik dönüşümlerin nedeni değil kısmen bu dönüşümlerin ürünüydü. Kısacası, arkeolojik kanıtlar Anne Riising'in yaklaşık otuz yıl önce Pirenne'in tezi üzerine yaptığı eleştirisini doğrulamaya başlamaktadır.[2]

2. Pirenne'in, Karolenjler'in tecrit edilmişliklerini vurgularken doğru düşündüğünden şüphe duyamayız. Ancak onların –onun duygulara hitap eden terimiyle– ablukaya alınıp alınmadıklarını, böylece varlıklarını ellerinin altındaki kaynaklarla sürdürmeye mecbur kalıp kalmadıklarını kesinlikle sual ediyoruz. Daha yerinde bir değerlendirme, Emperyal devletin parçalanışını kavrayıp yerini alan politik güçlerin içyüzünü ayırt etmekle mümkündür.

2. Anne Riising, "The Fate of Henri Pirenne's thesis on the consequences of Islamic expansion", *Classica et Medievalia* 13, 1952, 87-130.

Arkeolojik kanıtlar, bölgesel açıdan gözden geçirildiğinde, erken ortaçağ Avrupa'sının piyasa sisteminin işlerine gelmediği ilkel politik güçler tarafından yönetildiğini akla getirmektedir. Antropolojik ifadeyle, bir dünya imparatorluğunun yerini yedinci ve sekizinci yüzyıllarda oturmamış politik yapılar kuran şeflikler veya katmanlı toplumlar kırkyaması almıştı. Bir uçta Ren Vadisi'ndeki kaynaklar ve Kuzey Denizi'ne kolay erişim, diğer uçta da Güney Almanya'ya kolay erişim, ilkin Austrasia ardından da Karolenj krallarına politik yapılarını genişletme imkânı vermişti. Bu yüzden Kuzeybatı Avrupa'nın ekseni, Romalıların istilasından önceki gibi, bir defa daha Ren Nehri'nin yatağına hizalanmıştı.

3. Erken ortaçağ dönemindeki kırsal yerleşmelerle ilgili arkeolojik kanıtlar bize Karolenjler'in erken dokuzuncu yüzyılın kültürel rönesansına para sağlamak için gerçekten kendi kaynaklarını kullanıp kullanmadıklarını anlatmaları bakımından hâlâ çok yetersizdirler. Pirenne'in tezinin bu yönü, Karanlık Çağ ticaretine dair bakış açısını sınamamızla benzer şekilde yoklanmalıdır. Bununla birlikte Karolenjler'in çömlek, cam ve değirmentaşıyla ilgili el sanatları üretimini arttırdıkları açıktır. Bunu, Romalıların yaptıkları gibi zanaatkârları krallığın kritik noktalarında (örneğin, çömlekçileri Vorgebirge Tepeleri'nde, değirmentaşı ustalarını Eifel'de) yoğunlaştırarak başarmış sanısı vermektedirler.

Kırsal yerleşmelere dair yetersiz bilgimizin aksine, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllardaki ülkelerarası ticaret üzerine artık fevkalade çok sayıda veriye sahibiz. Bunların ciddi bir analizi, ticaretin doğrudan doğruya hükümdarlar ve manastırlar tarafından kontrol edildiğini, bunun altında yatan nedenin de küçük miktarlarda prestijli emtiayla değerli hammaddenin dolaşımı olduğunu göstermektedir.

Karolenj Rönesans'ı açısından ticaretin öneminin su götürür yeri yokmuş gibi görünmektedir. Dorestad'ın ticari tarihi Karolenj hanedanının politik yükseliş ve çöküşünün aynasıdır. Bunun erken dokuzuncu yüzyılda kilise ve manastırların iddialı bir şekilde genişletilmelerinin önemli bir finansman kaynağı olduğunu iddia ediyoruz. Bu finansman kaynaklarının izini sürmeye çabaladık. Bu çaba bizi geçmişe, neredeyse elli yıllık *Hazreti Muhammed ve Şarlman*'ın bir eleştirisine götürdü. Sture Bolin, Şarlman'ın erken dokuzuncu yüzyılda Baltık bölgesine ithal edilen büyük miktarlarda Abbasi gümüşüne erişme imkânına kavuştuğunu ortaya atmıştı.

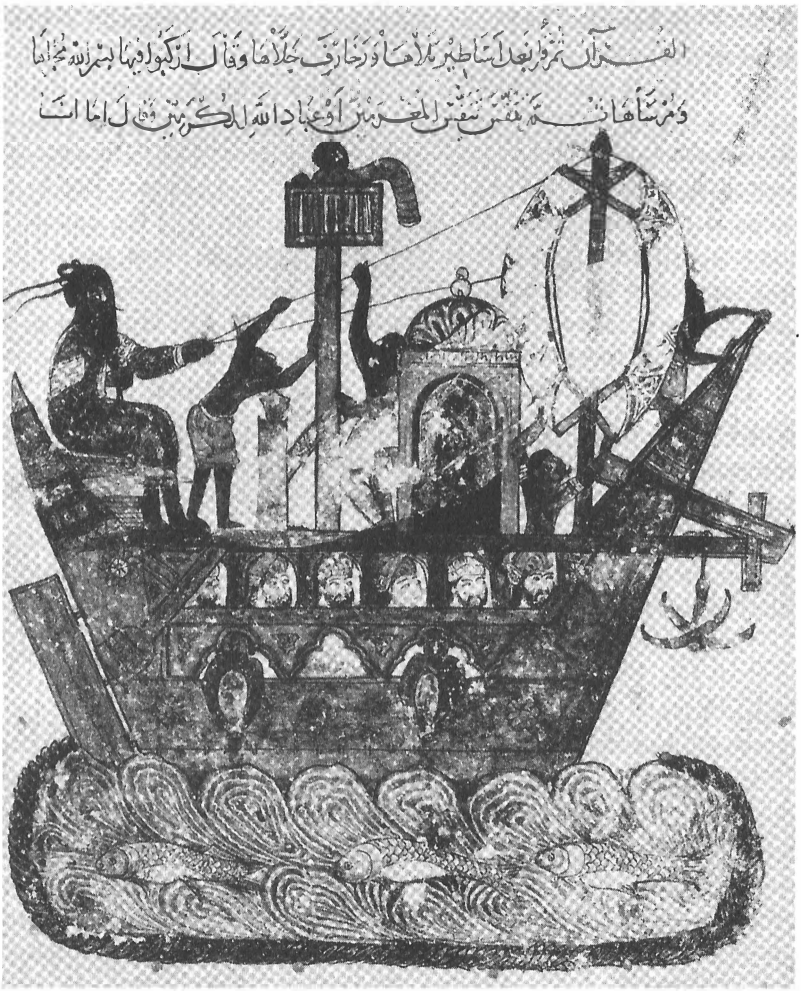

Resim 69. Harirî'nin Makâmât (Paris, Bibliothèque nationale de France, Ms. arabe 5847 fol. 119v) adlı eserinde yer alan, muhtemelen Siraf'la Çin arasında iş yapmış olanların benzeri, geleneksel bir açık deniz yelkenlisi. 1237'de çizilen bu resim teknenin dikişli [urganla raptedilen] kaplama tahtalarını göstermektedir.

Şarlman ve ardından Ludwig mamul mallar satıp gümüş alarak, ilkel Karolenj ekonomisini geliştirmek için zorunlu serveti elde etmişti. Dendrokronolojik tarihlendirme sayesinde bilenen Dorestad ve Haithabu kanıtlarının Bolin'in yaratıcı hipotezine taze bir itibar kazandırdığına inanıyoruz. Dahası, Baltık ve Kuzey Denizi'ndeki

gelişmelerle Abbasi Halifeliği'ndekiler arasında –bir ölçüde– bir bağ kurulabileceğini göstermek üzere, iddiayı Batı Asya'ya kadar yayıyoruz. Bu nedenle Şarlman'ın muazzam imparatorluğunun perçinlenmesi bakımından elzem olan, Batı Frank'ın Anglosakson İngiltere'siyle ticareti ve muhtemelen artan kırsal üretimle birlikte, Abbasi gümüşüne de önemli bir ek servet kaynağı gözüyle bakmamız için elimizde yeterince kanıt vardır.

4. Bu, bizi tartışmanın yeni bir boyutuna yöneltir: Şarlman neden gümüşe ihtiyaç duymuştu ki? Gerçekten, tam anlamıyla tarihselden ziyade gelişimsel açıdan Karolenj Rönesans'ı ne ifade ediyordu?[3] Bunlar karmaşık sorulardır ve bu aşamada Avrupa tarihindeki bu dramatik ve önemli dönemi açıklamaya yardım edecek öngörüşlerden daha fazlasını sunamayız.

İlkin, Şarlman'ın Dorestad'la Bağdat'ı birbirine bağlayan mübadele ağlarının giriftliğinden dâhiyane bir şekilde haberi bulunduğuna dair herhangi bir inancı ortadan kaldırmalıyız. Öte yandan, mevzuatı geniş imparatorluğunun üzerindeki zayıf idari hâkimiyetini pekiştirme gerekliliğinin farkında olduğunu gözler önüne sermektedir. Belli ki tedavüldeki paranın Karolenj ülkesinin bölgelerini eklemlemenin yanı sıra daimi bir ordu ve idari bir yapıyı finanse etmeye yeterli gelecek vergi hâsılatı için kullanılabileceğini kavramıştı. Bunu zihninde tedricen gerçekleşecek bir süreç mi yoksa tiz günde hayata geçirilecek bir şey diye mi canlandırdığı spekülatif bir konudur. Her iki durumda da parasal reform bu hanedan için hayati bir öneme sahipti. Kâğıt üstünde siyaseten taraf tutmayan Kilise kısa vadede İmparatorluğu pekiştirmekte güçlü bir vesile olmuştu. Kilise'nin itibarını yükselten ve silik ruhaniliğini canlandıran Şarlman, onu yeni fethedilen topraklarını perçinleme sürecinde her yerde birden bulunan ve etkili bir güçle donanmak amacıyla kullanabilmişti. Bundan dolayı aristokrasi içindeki hizipllerle mücadelede Kilise'nin desteğini aramıştı. Sonuçta manastırlara binalarını onarıp genişletebilecekleri hatırı sayılır arazi ve menkul mal bahşedilmişti. Kilise'nin, Karolenj sarayıyla yakın ilişkisi kadar itibarı da bu nedenle gayet meydandaydı. Zayıf bir politik sistemi güçlendirmek amacıyla anıtlar için dikkat çekici ölçüde para

3. Walter Ullmann bu soruyu *The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship* adlı eserinde ele almaktadır, Londra 1969; Ayrıca bu meseleye alternatif bir bakış açısıyla yaklaşım için bkz. Richard Hodges, *Dark Age Economics*, Londra 1982, Bölüm 10.

Resim 70. San Vincenzo al Volturno kazılarında bulunan, erken dokuzuncu yüzyılda çizilmiş meçhul bir aziz resmi. (Fotoğraf: John Mitchell)

harcanması, hem antik hem de modern, birçok toplumda rastlanan bir görüngüdür. Arkeolog ve antropologların son yıllarda ele aldığı neredeyse bütün örneklerde, hükümdarların zayıf ve

kısa ömürlü hâkimiyetleri anlı şanlı anıtlara yapılan büyük yatırımlarla sonuçlanır. Karolenj Avrupa'sıyla benzerlikler çarpıcıdır. Ancak bu örnekte hükümdar ailesince Kilise'ye yapılan muazzam yatırım bile politik sistemin zayıflıklarının üstesinden gelmeye yetmemişti. Ayrıca ülkelerarası ticaretin 820'lerdeki gerilemesi Sofu Ludwig açısından korkunç bir anda ortaya çıkmıştı. Belki sosyal huzursuzluğun müsebbibi de buydu –bilmiyoruz– ama 830'larda yaşanan iç savaşların kesinlikle önemli bir etmeniydi. Dokuzuncu yüzyıl kırsal yerleşmesine dair en mütevazı arkeolojik kanıtlar manastırların yurtluklarını geliştirme işini ağırdan aldıklarını akla getirmeye başlamıştır. Şüphesiz görevlerini takdir ediyorlardı ama o dönemden kalan birkaç metnin gösterdiği gibi, gerekli dürtü ve idari becerilerden yoksundular. İmparatorun konumunu hiç de güçlendirmemişlerdi. Aksine Kilise'nin paraya boğulması aristokrasinin çileden çıkmasına yaramıştı.

İslamiyet'in, erken ortaçağ Avrupa'sının oluşumu sırasında Akdeniz'deki kritik rolünü kenara atarak, Pirenne'in tarihi modelini inşa etmekte kullandığı dayanaklarından birini yıktık. İnsan bunun sonucunda Pirenne'in tezini ilginç bir tarih yazıcılığı parçası diye elinin tersiyle itmek için dolduruşa kapılabilir. Ancak biz bazı tarihçilerin şiar edindikleri, 400-850 döneminde ortaya çıkan değişiklikleri bile bile hafife almayı içeren ortak görüşü paylaşmıyoruz. Modern bakış açısı, ortaçağ Avrupa'sının doğuşuyla ilgili önemli adım ve süreçleri saptamak yerine tedricen gerçekleşen değişime inanmaktır. Tarihçiler bir anlamda eldeki kaynaklardan hareketle gerçekten ne olduğunu belirlemekten ziyade çağdaşların durum buydu diye bize anlattıklarına inanmaya meyillidirler. Arkeoloji bu gelişmeleri teraziye vurmamızı ve Pirenne'in cesur incelemesine saygı duymamızı sağlar.

O halde hem Muhammed hem de Şarlman Roma'nın çöküşünün eseriydi sonucuna varabiliriz. İslamiyet'in Roma İmparatorluğu'na ilgi duyması ihtimal dışıydı ama antik dünya Şarlman ve maiyetine dudak ısırtmıştı. Dolayısıyla Şarlman'ın imparatorluğunun ortaya çıkış ve ardı sıra gelen çöküşüne ortaçağın hazırlanışındaki itici güç gözüyle bakabiliriz. Özellikle dokuzuncu yüzyıldaki çöküşün, nihayetinde dünyamızı şartlandıran dramatik değişikliklerin müsebbibi olduğu anlaşılmıştır. Ortaçağ Avrupa'sının kasaba ve köyleri Şarlman'ın gölgesinde kurulurken, yeni bir ekonomik strateji de faaliyete geçirilmişti.

Son tahlilde, arkeolojik kanıtlar gitgide Karanlık Çağ'ı yorumlamakta kullanılan önemli bir araç halini almaktadır. Şimdilik Fransa ve Almanya'da bölgesel araştırmaların bulunmaması ciddi bir engel teşkil etmektedir ama bunun mutlaka üstesinden gelinecektir. Hiç şüphesiz arkeoloji, özellikle de tarihlerin dendrokronolojik değerlendirmeler sayesinde daha hassas bir şekilde belirlenmesi, bizi söz konusu dönemi yeniden ele almaya itmektedir. Arkeolojinin asli niteliği "yalan söylememesidir" (gerçi delalet ettiklerini yanlış yorumlayabiliriz!) ve modern teorisyenlerin geliştirdiğine benzer şekilde bilimsel olarak kullanıldığında, politik sistemler kadar maddi kültür hakkında da önemli içgörüler kazandırma potansiyeli vardır. Henri Pirenne, muhtemelen geçmişi daha iyi anlamaya yönelik bu atılımları takdir edecek, ileri görüşlü bir kimseydi. Bu nedenle, son noktayı biyografisini yazanın hissiyatını hatırlatarak koyuyoruz:

> *Mahomet et Charlemagne* [*Hazreti Muhammed ve Şarlman*] tarihsel klasikler arasında sayılır. Her ortaçağ tarihçisini kavramlarıyla boğuşmaya mecbur eder çünkü bu [kavramların] sınırları içinde ortaçağın daha doğru bir idrakiyle takdiri yatar.[4]

4. Bryce Lyon, "A reply to Jan Dhondt's critique of Henri Pirenne", *Handelingen der Maat-schappij vor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 29, 1975, 3-25, özellikle 23.

Dizin

A

Aachen 97, 98, 100, 114, 115, 117, 174
Abbasi hanedanı 132, 170
Adrianopolis (Edirne) 33, 116
Aigina Adası 73
Akitanya 34, 83, 92, 93, 94, 114
Alamanlar 35
Alanlar 34
Alaric [Alaricus] 34, 64
Alboin 36, 57
Alman Ludwig 174
altın 19, 21, 22, 68, 77, 85, 102, 103, 106, 132, 135, 142, 145, 164, 166, 172
Amalasuntha 36
Amiens 103
Amr b. el-Âs 81
Amsterdam 13, 27, 95, 171
Anadolu 67, 76, 177
Anguillara Sabazia 13, 56, 57
Anthedon 80
Antiokheia 39, 67
Apollonia 82, 98
Araplar 65, 69, 78, 80, 81, 82, 84, 87, 89
Arbman, Holger 25, 26, 132
Argos 73
Århus 13, 27
Arikamedu 141
Arles 37
Atilla 17
Atina 26, 72, 73, 87
Austrasia 93, 94, 96, 105, 110, 181
Avarlar 36, 68
Aziz Gallus manastırı planı 117

B

Bağdat 69, 132, 137, 138, 139, 140, 146, 155, 159, 160, 161, 163, 167, 168, 169, 183
Balkanlar 34, 36
Bambur 151, 152
Basra 138, 140, 141, 143, 152, 153, 154, 158, 159, 163
Bede 15, 83
Belâzürî 141
Belh 140
Belisarios 36, 40
Benevento 36, 84, 87, 115, 178
Berberiler 82, 161
Berenike 82, bkz. Bingazi 82
Biferno Vadisi 58, 59, 60, 71
Bingazi 82
Birka 24, 25, 127, 128, 136, 168
Bizans 21, 27, 36, 41, 43, 45, 48, 59, 67, 69, 70, 73, 74, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 98, 102, 103, 107, 115, 133, 137, 141, 145, 169, 170, 178
Bobbio 116
Bolin, Sture 20, 21, 22, 24, 122, 126, 130, 133, 168, 181, 182
Bonn 112
Bordeaux 103
Brown, Peter 84
Brown, T. S. 57
Brunt, Peter 62, 63
Buckler, F. W. 133, 169
Buhara 139, 140
Bulgar 129, 134
Büyük Salgın 59, 88

C-Ç

Caesarius (Arles piskoposu) 37
cam eşya 23
Campagna di Roma 49, 51, 53, 55, 58, bkz. Etruria
Canterbury 103
Capracorum 63
Carloman 94
Cassiodorus 61, 63, 64
Charles Martel 69, 94
Chittick, Neville 143, 152, 158
Civitàdaki Santa Maria siti 60, 61
Clogher 102
Clovis 36, 92, 93, 94, 175
Cogitosus 97
Corbie 98
Creswell, Sör Archibald 137, 138, 139, 161, 164
çanak çömlek: "Geniş Kırmızı Yollu" 48, 49, amfora 38, 40, çini 152, 153, 156, 157, 158, dağılımı 26, 53, forum çanak çömleği 48, 58, Gazze 37, 102, Kırmızı Astarlı Afrika 40, 41, 46, 47, 50, 56, 102, Kırmızı Cilalı Hint 156, mavi-yeşil sırlı 154, 155, 156, 157, 158, 159, tarihlendirme 11, 29, 30, 72, 182, Tating 130
Çin 128, 137-143, 146, 154, 156, 157, 158, 159, 167, 168, 182

D

Dagobert 93, 103
Damaskos [Şam] 67
Dazlak Karl 174
dendrokronoloji 28, 29, 125
Deybül, 142, 151, bkz. Bambur
Dhondt, Jan 174, 186
Dımaşk [Şam] 166
Dijon 103
Dîneverî 141
Diorios [Tepebaşı] 87
Dorestad 24, 91, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 120, 121, 123, 126, 168, 169, 172, 173, 180, 181, 182, 183
Duby, George 11, 120
Duncan-Jones, R. P. 62, 63
Dunning, Gerald 25, 26

E

Egbert (Wessex Kralı) 173, 174, 175
Ege Denizi 74
Eifel 112, 181
Einhard 93, 117
el-Ubullah 138, 140, 141
Emden 123
Emevi Hanedanı 69, 132
Emin 160, 161
Emporiós, Khios [Sakız] 79, 80
emporium'lar 104, 108, 109, 120, 121, 123, 124, 127, 129, 130, 141, 168, 172, 173, 174
Ennen, Edith 95, 171, 174
Ephesos [Efes] 72, 74, 75, 76
Ephesoslu İoannes 73
Escharen 103
Es, W. A. van 13, 105, 110, 112, 173
Evagrios 81

F

Farfa 13, 47, 98, 99, 116, 117, 118
Filistin 69
Foss, Clive 13, 72, 74, 75, 76, 84, 87
Franklar 20, 35, 92, 93
Frizler 94, 112
Fulford, M. J. 40, 41

G

Gaiseric 34, 35, 40
Galinié, Henri 97
Gardiner, E. N. 70
gemi inşaatı 188
Genç Birikim 70, 71, 72, 88
Gentilhomme 20
Girit 74, 87, 177, 178
Godfred (Danimarka Kralı) 124, 125, 126, 132
Goodchild, Richard 81, 82
Gotlar (ayrıca bkz. Ostrogotlar ve Vizigotlar) 93
Gregorius, Tours'lu Aziz 20, 37, 92, 93
Grierson, Philip 20, 22, 23, 85, 90, 91, 122
Grobin 129
Gucerat 140, 156, 157
gümüş 21, 77, 83, 106, 121, 122, 127, 130, 135, 140, 167, 168, 169, 171, 173, 182
Güney Cadbury 102
Güney Etruria Araştırması 102

H

Hadi 160
Hadrianus, I. 86
Haithabu (Hedeby) 24, 25, 29, 112, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 168, 171, 180, 182
Hamburg 25, 123, 124, 171

Hamwih (Southampton) 107, 108, 109, 110, 113, 121, 173, 174
Hamza el-İsfahânî 141
Harden, Donald 25, 26
Harun Reşid 125, 132, 160, 166, 167, 168, 169, 170
Hâşimiye 137, 138
Hayes, J. W. 12, 47, 48, 50, 51
Hazarlar 136
Hedeby, 123, bkz. Haithabu
Helgö 25, 130, 131
Hendy, Michael 76, 85
Herakleios 48, 67, 68, 72, 74, 88, 89
Herlihy, David 116, 117
Herzfeld, Ernest 138, 139, 161, 166
Hicaz 68, 138
Hire 137
Honorius 34
Hood, Sinclair 73
"Horasan yolu" 139
Hourani, George 138, 139, 141, 154, 159, 166
Hunlar 35
Huntington, Ellsworth 70
Hurst, Henry 13, 27, 42, 43

I-İ
Ingelheim 98, 100, 111
Ipswich 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 121
Isthmia 80
İbn Fadlan 134
İbn Havkal 140
İbn Hurdâzbih 142
iklim değişikliği 71
incastellamento 61
ipek 130, 140, 141, 142
İskenderiye 68, 69
İslami yayılma 188
İspanya 18, 34, 35, 36, 37, 69, 70, 83, 103, 132, 136, 177
İstahrî 140, 143, 146
İustinos II 67

J
Jankuhn, Herbert 25, 126
Jarrow 83
Jüstinyen [I. İustinianos] 36, 40, 41, 43, 59, 65, 67, 68, 70, 75, 79, 80, 81, 88, 102

K
Kal'a 141, 142
Kanton 142, 159
Karahumma 59, 65
Karolenj İmparatorluğu 12, 18, 25, 120, 126, 168
Karpasia 77
Kartaca 26, 27, 34, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 59, 64, 67, 69, 72, 74, 81, 83, 102, 180
Kasrü'l İbn Hübeyre 137
Kaupang 25, 127
Keryneia [Girne] definesi 74, 83
Keşmir 130, 131
Kıptîler 81, 82
Kıptî objeleri 102
Kiev 25, 129
Kildare 97
Kilwa 152, 153
Kiş 146
Kladeos Nehri 70
Knossos 87
Kolossai 75
Konstans 145
Konstantinopolis 74, bkz. Bizans
Konstantinos Porphyrogennetos 74
Korinthos 26, 72, 73, 87
Kornos [mağarası] 78, 79
Kosmas Indikopleustes 140
Köln 27, 97, 103, 112, 117
Kral Alfred 175, 177
Krautheimer, Richard 85, 86
Kudüs 67
Kûfe 137, 138, 161
Kurtuba [Córdoba] 132
Kutsal Ada [Lindisfarne Adası] 175
Kykladlar 73, 74, 87

L
Leo, III. 122, 177
Leo, IV. 178
Leon, III. 69
Leonine Duvarı 177, 178
Leptis Magna 26, 81
Le Strange, Guy 138
Lewis, Archibald 20, 28, 37
Liber Pontificalis ["Piskoposların Kitabı"] 56, 63
Lombardlar 36, 45
Lombard, Maurice 20, 21, 22, 24, 36, 57, 58, 168
Londra 13, 23, 25, 26, 27, 31, 48, 51, 57, 77, 82, 93, 95, 96, 97, 103, 105, 113, 114, 118, 121, 126, 132, 133, 137, 140, 141, 143, 154, 156, 171, 176, 183

Lopez, Robert S. 19
Lothar 114, 174, 178
Löddeköpinge 128
Lucca 45, 86
Luni 35, 37, 43, 44, 45, 46, 64, 72, 85
Lyon, Bryce 15, 19, 37, 186

M
Magnesia 75
Mainz 13, 100, 111
Makdisi 137, 146, 166
Malinowski, Bronislaw 23
Manda 151, 152, 153, 158, 159
Mangrov bataklıkları 153
Mansur 137, 138, 139, 160, 161
Marsh, G. P. 72
Marsilya 37
Mauss, Marcel 23
Mavrikios 67
Mazzarino, S. 62, 63
Medemblik 123
Mehdi 132, 160
Memun 160, 161
Menandros Protektor 73
mermer ticareti 44, 45, 46
Merovenj Krallığı 20
Mesûdî 142, 143, 152
Metcalf, Michael 13, 20, 73, 74, 77, 130, 136, 171
Mısır 21, 67, 81, 132, 137, 138, 161, 163
Miles, George 87
Miletos [Milet] 74, 75
Mirnik, I. A. 73
Molise 58, 60, 65, 98, 99, 118
Monevmasia Kroniği 73
Monte Cassino 94, 178
Muhammed 12, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 29, 32, 33, 68, 126, 133, 136, 179, 181, 185, 186
Muhammediye 130
Mutasım 161, 163, 166, 167
Mutemid 164, 167
Mutezid 161, 166, 167
Mütevekkil 163, 164, 166, 167

N
Napoli 87, 178
Narbonne 37
Neustria 93, 94, 105, 110, 121
Nijmegen 98
Nithard 174, 178
Noonan, Thomas 136, 170, 171
Novgorod 25, 129
nüfus 43, 55, 57, 62, 63, 64, 65, 67, 73, 118

O
Odovakar 35, 93
Offa 106, 115, 122, 131
Olympia 70, 72
Oslo 13, 17, 25, 27, 127
Ostia 26
Ostrogotlar 188
Otranto 84, 85, 87, 89

P
Palermo 178
Paphos 78, 79
Pavia 86
Paviken 128, 129
Peloponnesos 34, 70, 80
Pépin, Herstallı [II. Pépin] 94
Pépin, Kısa [III. Pépin] 94, 132
Pergamon [Bergama] 74, 75
Pirenne, Henri 11, 15, 17, 179, 186
Pirenne, Jacques 17
Poitiers 69, 83, 94
Ponte Nepesino 58
Possu 142, 159
Potter, T. W. 43, 49, 51, 52, 54, 57, 58
Priene 75
Prokopios 64, 67, 80, 82, 141
Prou, Maurice 20

Q-R
Quentovic 105, 106, 107, 174
Radrad 140
radyokarbon tarihleme 27
Randsborg, Klavs 9, 13, 126, 171, 176
Rauch, Christian 100
Ravenna 34, 36, 67, 86, 98
Reichenau Adası 98
Rembert 171
Renfrew, Colin 96
Ribe 123, 126, 130
Rickman, Geoffrey 62
Riising, Anne 180
Riley, John 40, 41
Roma 12, 13, 16, 17, 18, 21, 23, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 61-67, 69, 71, 72, 85, 86, 88, 89, 92, 93, 95-98, 102, 107, 112, 113, 114, 117, 118, 162, 178, 185
Russell, J. C. 63

S-Ş

Sabratha 81
Salerno 178
Salvianus 37
Samarra 155, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 170
San Giovanni di Ruoti 57
Sankt Gallen manastırı 116
San Vincenzo al Volturno manastırı 58
Sardes 26, 74, 75
Sarre 105
Sasani İmparatorluğu 21
Schloss Broich 100
Schola Praeconum (Roma) 13, 37, 38, 39, 40
Sealibî 141
sikkeler: Anglosakson 23, Bizans 41, 85, İskandinav 20, İslam 130, Karolenj 20, 21, 121, 130, 173, 176, Merovenj 20, Romen 23, 145
Siraf 13, 135, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 168, 182
Slavlar 36, 67, 73, 161
Small, Alistair 57
Smyrna [İzmir] 74, 75, 80
Sofala [Süfâle] 143, 152
Sofu Ludwig 118, 121, 169, 173, 185
Southampton 25, 107, 108, 109, 113, 173, 174, bkz. Hamwih
Spoleto 36, 85
Staraya Ladoga 129, 136
Stephanus, II. 86
Stolpe, Hjalmar 24, 127
"stratejik köy" 58
Suevler [Sueviler] 34
Suhar 142, 143, 151, 152
Suriye 21, 36, 39, 45, 69, 81, 137, 138, 163
Sutton Hoo 103, 105
Sri Lanka 140, 141, 142, 158
Şarlman [Charlemagne] 12, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 29, 32, 33, 69, 93, 94, 98, 106, 113, 114, 115, 116, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 136, 168, 169, 172, 174, 175, 178, 179, 181, 182, 183, 185, 186
Şiraz 143, 144, 146

T

Taberî 138, 141
tarım düzeni 190
Theoderich [Theodericus] 35, 36, 46, 93, 98, 102
Theodosius, I. 34
Theodosius, II. 68
Theodosius Yasaları 55, 63
Thoardson, Sigvat 133
ticari ortaklıklar 104
Tintagel 102
Tours (ayrıca bkz. Gregorius, Tours'lu Aziz) 20, 27, 37, 92, 97, 118
Trier 112
Tripoli [Trablus] 82
Troyes 34

U-V-W

Utrecht 105, 107
Valens 33, 116
Vandallar 34, 36, 43, 54
Vâsık [Vâsiḳ-Billâh] 166
Vâsıt 138, 161
Västergarn 129
Venedik 87, 170
Vercauteren, Ferdinand 17, 20
Vikingler 22
Vita-Finzi, Claudio 70, 72
Vizigotlar 34, 35, 36
Volga Nehri 129, 134
Volturno Vadisi 31, 58, 118
Vorgebirge Tepeleri 112, 181
Ward-Perkins, Bryan 13, 35, 43, 44, 45, 49, 51, 72, 177, 178
Ward-Perkins, John 49, 51
Werner, Joachim 25, 26, 102, 103
Whittaker, C. R. 190
Wickham, Chris 12, 56, 57
Winchester 27, 97
Wollin 129
Wroxeter 95

Y

Yakubî 138, 139, 161, 163, 166
Yakut el-Hamavî 140
Yassıada batığı 78
"Yeni Arkeoloji" 12
York 27, 97, 143

Z

Zap Suyu 132, 137
Zenon 35

Ek Başvurular

s. 57, not 17: M. Gualtieri, M. Salvatore ve A. Small (Der.), *Lo scavo di S. Giovanni di Ruoti ed ii Periodo Tardoantico in Basilicata*, Bari 1983.

s. 59, not 20: Richard Hodges, *A Dark Age Pompeii: San Vincenzo al Volturno*, Londra 1990.

s. 86, not 23: Paolo Delogu, "The rebirth of Rome in the 8th and 9th centuries", R. Hodges ve B. Hobley (Der.), *The Rebirth of Towns in the West, AD 700-1050* içinde, Londra 1988, 32-42.

s. 92, not 3: Lotte Hedeager, "Empire, frontier and the barbarian hinterland: Rome and northern Europe from AD 1-400", M. Rowlands, M. Larsen ve K. Kristiansen (Der.), *Centre and Periphery in the Ancient World* içinde, Cambridge 1987, 125-40.

s. 98, not 13: Alfons Zettler, *Die frühen Klosterbauten der Reichenau*, Sigmaringen 1988. Richard Hodges, *A Dark Age Pompeii: San Vincenzo al Volturno*, Londra 1990.

s. 103, not 15: Ulf Nasman, "Vendel-period glass from Eketorp II, Oland, Sweden", *Acta Archaeologica* 55, 1984, 55-116.

s. 112, not 20: S. Lebecq, "Dans l'europe du nord des VIIe-IXe siècles: commerce frison ou commerce franco-frison?", *Annales ESC*, 1986, 361-77.

s. 117, not 3: Alfons Zettler, *Die frühen Klosterbauten der Reichenau*, Sigmaringen 1988.

s. 118, not 4: Richard Hodges, *A Dark Age Pompeii: San Vincenzo al Volturno*, Londra 1990.

s. 123, not 9: Lene Frandsen ve Stig Jensen, "Pre-Viking and early Viking age Ribe", *Journal of Danish Archaeology* 6, 1987, 175-89.

s. 136, not 2: Thomas Noonan, "The regional composition of ninth-century dirhem hoards from European Russia", *Numismatic Chronicle* 144, 1984, 153-65.

s. 183, not 3: Richard Hodges, *A Dark Age Pompeii: San Vincenzo al Volturno*, Londra 1990.